

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

2 • 2000

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першівності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, А. Л. ЗАЛІЗНЯК,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. МІХЕЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. Ю. МУРЗІН, В. В. ОТРОШЕНКО,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГІЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Художній редактор
к. іст. наук М. М. Ієвлев

Технічний редактор
Т. М. Шендерович

Комп'ютерна верстка
О. О. Канігиной

Здано до набору 25.10.2000. Підписано до друку 04.12.2000. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 14,00. Обл.-вид. арк. 15,58. Тираж 550 прим. Зам. 433.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видрукувано Спеціалізованою друкарнею наукових журналів при Президії НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2000

ЗМІСТ

Статті

Симпозіум «Граветт України»	3
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту	4
ЯНЕВИЧ О. О. Буран-кайська культура граветту Криму	11
ГОРЕЛІК О. Ф. Проблема формування епіграветту Дніпро-Донського межиріччя	20
КРОТОВА О. О. Граветтоїдні комплекси Північного Причорномор'я	30
НУЖНИЙ Д. Ю. Епіграветтські лам'ятки Овруцького кряжу	37
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П. Граветтійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України	57
СНІЖКО І. А. Утилізація здобичі граветтськими мисливцями Північного Причорномор'я	65
ЯКОВЛЄВА Л. А. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну	72
СМОЛЬЯНИНОВА С. П. Про фрагментацію пластин на пізньопалеолітичній стоянці Івашків VI	84

Публікації археологічних матеріалів

ОЛІЙНИК В. І. Кошилівці-Обоз — пам'ятка світового значення	91
КУЧЕРА М. П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах Х—XIII ст.	94

Дискусії

ПУЧКОВ П. В., ЖУРАВЛЬОВ О. П. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної, мідної та бронзової доби?	120
БЕССОНОВА С. С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу	116

Пам'ять археології

ХАРЧЕНКО В. Ю. Листи В. Б. Антоновича до графа О. С. Уварова (1873—1874 pp.)	132
--	-----

Рецензії

ПАЧКОВА С. П. Гаврилюк Н. А. «История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.». — К., 1999. — 420 с.	142
МУРЗИН В. Ю. Гаврилюк Н. А. «История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.». — К., 1999. — 420 с.	144

Хроніка

ОЛІЙНИК В. І., КОПЧАК Ю. С. Міжнародна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз»	150
РУЧИНСЬКА О. А., ЛИТОВЧЕНКО В. В. Наукова конференція «Проблеми історії та археології України»	151
До 70-річчя Владилена Опанасовича Анохіна	155
Наші автори	157
Список скорочень	158

СИМПОЗІУМ «ГРАВЕТТ УКРАЇНИ»

16—17 лютого 1999 р. відділ археології кам’яного віку Інституту археології НАН України провів симпозіум «Граветт України». До участі в симпозіумі було запрошено всіх археологів України, які безпосередньо досліджують граветтійську проблематику. Проте не всі, хто повідомив про свою участь у симпозіумі та надіслав відповідні матеріали, з різних причин не змогли приїхати до Києва і взяти участь у дискусіях. Матеріали, що друкуються, дають підстави стверджувати, що археологи України плідно працюють над цією проблематикою, і зробили немало нового у цьому напрямі.

Вибір теми симпозіуму не є випадковим. Граветтійська проблематика серед фахівців з пізнього палеоліту набуває зараз особливої значущості. Вже не одне десятиріччя у науковому обігу використовуються терміни «граветт», «епі-граветт», «східний граветт», але однозначного розуміння їх ще не досягнуто, що значною мірою негативно позначається на створенні історичних реконструкцій. Проблемна ситуація, яка склалася, набула такої гостроти, що пізньопалеолітична комісія Міжнародного союзу доісторичних та праісторичних наук (UJSPP) вирішила присвятити цій тематиці Міжнародний конгрес «Транскарпатські зв'язки пізнього палеоліту», який планували провести восени 1999 р. в Ясах (Молдова). На жаль, через фінансово-організаційні труднощі цей конгрес не відбувся. Тому, щоб узагальнити та науково обґрунтувати позицію палеолітознавців України з приводу зазначених вище питань, виникла необхідність опублікувати матеріали симпозіуму в журналі «Археологія».

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА ПРОБЛЕМА ЕПІГРАВЕТТУ

Стаття присвячена визначенню та палеоетнологічній інтерпретації такого складного явища пізнього палеоліту Центральної та Східної Європи як епіграветт. Значущість цієї проблеми для вітчизняного палеолітознавства стає зрозумілою, якщо зважати на те, що більшість пізньопалеолітичних крем'яних комплексів з території України, за типологічними ознаками, належить саме до цієї культурної спільноти.

Під назвою епіграветт або мікрограветт у даній статті маються на увазі пізньопалеолітичні крем'яні комплекси Східної та Центральної Європи з мікрограветтським набором крем'яних вкладенів до пазових кістяних наконечників. Останній характеризується трьома типами мікровкладенів з притупленим краєм: 1) мікровістря та їх уламки з притупленим краєм ретушшю довгим краєм; 2) мікровістря з притупленими ретушшю довгим краєм та базисним кінцем (трикутники); 3) мікроплатинки з притупленими довгим краєм та обома кінцями (четирикутники).

Епіграветтські мікроліти невеликі за розміром і, як правило, їхня довжина не перевищує 4 см. Певні аналогії епіграветтському набору дає мадлен Західної Європи. Класичний граветт Західної та Центральної Європи має подібні типи мікролітів, але значно більших розмірів, і їхня довжина часто перевищує 4 см. В Україні вони добре представлені в комплексах пізньомолодовської культури Верхнього Подністров'я (Молодова I, ш. I, Молодова V, ш. V — I, Ia, Оселівка I, Атаки VI, Кормань IV, ш. IV — I, Незвисько IX, Косоуци, ниж. шар, Жидачів I, Отачі II та ін.).¹

Більшість пізньопалеолітичних пам'яток України належить саме до епіграветтської спільноти. Вони відомі як у надчорноморських степах (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа, Федорівка, Каштаєва Балка, Кам'яні Балки), так і лесовій та занавій зонах (Володимирівка, Кайстрова Балка IV, Ями, Гінці, Межиріч, Добранічівка, Мізин тощо). Епіграветтські пам'ятки України датуються від максимального похолодання, близько 20 тис. років тому (Мізин, Амвросіївка, Анетівка II), до кінця плейстоцену (верхній шар Володимирівки, Рогалик VII).

Значні труднощі для розуміння проблеми епіграветту виникають при певний термінології, зокрема, багатозначність терміна «східний граветт». Вперше він був уживаний у 1938 р. Д. Гаррод² для позначення усіх граветтoidних комплексів Центральної та Східної Європи на відміну від західного граветту. Запропоноване французькою дослідницею, широке поняття охоплювало й епіграветтські пам'ятки України. Значно пізніше, а саме наприкінці 80-х років, дослідники Східної Європи почали позначати цим терміном конкретну віллендорфсько-костенківську культуру пізнього палеоліту. Сталося це, значною мірою, завдяки зусиллям таких авторитетних учених, як Я. Козловський³ та Г. Григор'єв⁴. Вони запропонували під терміном «східний граветт» розуміти комплекси з вістрями з бічною віймою, ножами костенківського типу та листоподібними вістрями. Таке розуміння східного граветту надзвичайно поширилося у сучасному палеолітознавстві, про що свідчать конференції та збірки наукових статей з відповідними назвами⁵.

Історію звуження, запропонованого Д. Гаррод, досить широкого поняття до меж конкретної культури, докладно розглянули Х. А. Амірханов та М. В. Анікович⁶. Важко не погодитися з цими дослідниками, що наповнення старого терміна абсолютно новим змістом не зовсім віправдане. Така радикальна зміна суті поняття не могла не призвести до термінологічної плутанини.

Останній значно посилили спроби генетично вивести епіграветтські пам'ятки з віллендорфсько-костенківської культури, тобто зі східного граветту, за новою термінологією. Зараз поширені три головні версії походження епіграветту

Східної Європи: 1) з оріньяка; 2) зі східного граветту або віллендорфсько-костенківської культури; 3) комбіновану. Прибічники останньої виводять епіграветтські пам'ятки мамонтової зони (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці тощо) від східного граветту, а епіграветт Надчорномор'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II) – від східного оріньяка. Внаслідок подібних культурно-генетичних побудов з'явилися праці, в яких епіграветт України виводять через пам'ятки типу Амвросіївка з оріньяка, але відносять до «східнограветтської традиції»⁷. Зрозуміло, що така синтетична концепція не прояснює заплутану проблему.

Незважаючи на те, що більшість фахівців погодилися називати східним граветтом віллендорфсько-костенківські комплекси, в літературі зберігається й первинне розуміння цього поняття, як сукупності усіх східноєвропейських комплексів з граветтойдними мікролітами. У цьому випадку епіграветт України виступає як пізня фаза східного граветту в традиційному розумінні цього поняття⁸.

Таким чином, у наш час великий масив типологічно схожих комплексів за ключної доби пізнього палеоліту України з мікрограветтським набором вкладенів із притуленим краєм позначають синонімічними термінами «східний граветт», «епіграветт» та «мікрограветт». Неприйнятість первого з них показано вище. Значно доречніший традиційний термін західноєвропейського походження — «епіграветт». Однак і він має свої недоліки. Зокрема, префікс «епі» означає «після». А багато відомих епіграветтських пам'яток України (Мізин, Амвросіївка тощо) значно старіші за деякі стоянки з інвентарем власне граветтського типу (Молодово I, V, верхні шари). Той же префікс сприймається як натяк на генетичний зв'язок зазначених пам'яток України з граветтом Франції, що, зрозуміло, досить проблематично. Більш нейтральним і, на нашу думку, прийнятним є термін «мікрограветт». Однак наполягати на використанні саме його звичайно не варто.

Говорячи про генезис епіграветту, не слід забувати про класичний граветт, який фактично був його хронологічним і типологічним попередником. Власне граветтські пам'ятки Західної та Центральної Європи датуються часом близько 30—20 тис. років тому і відрізняються від епіграветту, перш за все, значими розмірами вкладенів із притуленим краєм. До того ж, епіграветтські мікроліти типологічно продовжують лінію розвитку мікронабору власне граветту і фактично є дещо спрощеним і здрібнілім варіантом останнього. Своєрідним аналогом класичного граветту Західної та Центральної Європи є молодовська культура басейнів Дністра та Пруту. Інакше кажучи, не можна виключати можливості генезису східного епіграветту за схемою, подібною до моделі походження епіграветту Центральної Європи. Якщо останній виник на базі класичного граветту з великими вістрями з притуленим краєм, то на генезис східного епіграветту могла якось вплинути молодовська культура чи якісь її східноєвропейські аналоги.

За типологією крем'яного інвентарю, що складається з виразних серій великих вістер з притуленим краєм, молодовську культуру можна розглядати як своєрідний різновид центральноєвропейського граветту. Судячи з численних радіокарбонових дат та геології багатошарових стоянок Подністров'я (Молодово V, ш. 10—1, Молодово I, Кормань IV, Оселівка, Атаки, Косоуци та ін.), це явище розвивалося у Подністров'ї приблизно протягом 20 тис. років, а саме від 30 до 10 тис. років тому. Близько 17 тис. років тому ранньомолодовську (Молодово V, ш. 10—7) фазу розвитку культури змінює пізньомолодовська (Молодово V, ш. 6—1)⁹. Найпізніші граветтські шари пізньомолодовських стоянок залягають у верхніх горизонтах причорноморських лесів з ембріональними ґрунтами Беллінгу та Аллероду. Судячи з даних геології та пізньодріасових дат верхніх шарів Молодово I та V, ця крем'яна індустрія доживає у Подністров'ї до фіналу палеоліту.

Характерні для молодовських пам'яток великі граветтські вістря типові для нижніх шарів Косоуці¹⁰, які перекриваються кількома горизонтами класичного епіграветту. Цій багатошаровій пам'ятці властиве поступове зменшення розмірів граветтських вістер у напрямку від нижніх до верхніх культурних шарів. Отже, поряд з оріньяцькою та віллендорфсько-костенківською версіями походження східного епіграветту право на існування має і власне граветтська версія, за якою в його генезисі брав участь дністровський варіант центральноєвропейського Граветту.

Перш ніж спробувати з'ясувати, що являла собою епіграветтська спільнота в етнічному сенсі, розглянемо механізми зародження етнічної диференціації людства¹¹. Етнічна приналежність є однією з визначальних ознак людини сучасно-

го типу, яка не властива не лише тваринам, але й пращурам сучасного людства гомінідам — австралопітековим, пітекантропам, неандертальцям.

Етнічна диференціація людства пов'язана з процесом антропогенезу. Етнічна специфіка є соціальною характеристикою людини, однак виникла вона на ґрунті властивого *Homo sapiens* своєрідного біологічного механізму відтворення популяції, відомого під назвою екзогамії. Саме остання створила необхідні передумови для появи принципово нових соціальних спільнот, з єдиними культурою та мовою. Коротко нагадаємо про соціально-економічні та біологічні механізми, що призвели до утворення найдавніших етнічних спільнот кам'яної доби¹².

Рушійними силами розвитку першіного суспільства були інстинкти продовження роду та харчовий. У праобщинах архантропів (пітекантропів) та палеантропів (неандертальців) обидва інстинкти реалізовувалися в межах одного першіного колективу, заважаючи нормальному функціонуванню останнього. Першіне стадо, як об'єднання гомінід з метою колективного добування їжі, було водночас, шлюбною спільнотою. Необмежені проміскуїтетні стосунки у самому стаді призводили до конфліктів між конкурючими членами колективу чоловічої статі. Це заважало нормальній мисливській діяльності, зменшувало надходження їжі, а в умовах прогресивного розвитку мисливського озброєння, становило пряму загрозу існуванню не лише конфліктуючих між собою мисливців, але й інших членів стада. Адже існування першіного колективу безпосередньо залежало від узгоджених зусиль кількох мисливців.

Отже, першіне стадо архантропів було самодостатнім і не потребувало контактів із сусідніми колективами. Адже і забезпечення їжею, і відтворення потомства відбувалися у його межах. Однак ендогамність (внутрішньошлюбність) стада створювала загрозу самому його існуванню, оскільки заважала нормальній мисливській діяльності колективу, до того ж призводила до негативних біологічних наслідків через інцест (кровозмішування).

Спроба подолати конфлікт між задоволенням харчового інстинкту та відтворенням собі подібних привела до трансформації першіного стада архантропів у праобщину палеантропів, в якій заборонялися статеві стосунки в період активної господарської діяльності. Однак продовження роду потребувало періодичного зняття статевих табу, тобто певних періодів проміскуїтетних стосунків. Неандертальці, мабуть, знали й певні харчові табу, що забороняли канібалізм у середині колективу і забов'язували ділитися їжею з родичами¹³.

Однак сінодогамність праобщини неандертальців приводила до кровозмішування, що мало негативні біологічні наслідки. Неандертальці втрачали біологічну пластичність, тобто їхнім праобщинам загрожували не тільки статеве суперництво всередині общини, а й виродження та припинення біологічної еволюції палеантропів у бік *Homo sapiens*.

Остаточна перемога соціального фактора над біологічним відбулася лише після винесення останнього за межі виробничого колективу, яким була праобщина палеантропів. Ендогамна праобщина неандертальців трансформувалася в екзогамну *Homo sapiens*, члени якої укладали шлюби поза межами общини. Заборона шлюбів між родичами зняла шкідливі біологічні наслідки кровозмішування, стимулювала процес антропогенезу, що стало однією з причин появи людини сучасного типу. Внаслідок відсутності конфліктів на основі суперництва за шлюбних партнерів обшина *Homo sapiens* була значно досконалішим й економічно ефективнішим колективом, порівняно з праобщиною неандертальців¹⁴.

Поширення екзогамії мало ще один далекосяжний для людства наслідок — появу перших етнічних спільнот. Інакше кажучи, останні виникли на завершальному етапі антропогенезу, внаслідок тривалої самоорганізації суспільства з метою ефективного господарювання та безперервного продовження роду¹⁵.

Отже, праобщина палеантропів була самодостатнім колективом, який здійснював усі необхідні для свого існування функції, зокрема самозабезпечення їжею та відтворення потомства. Неандертальці не мали необхідності контактувати з сусідніми групами. Сліди канібалізму на деяких мустєрських стоянках (наприклад, печера Крапіна в Хорватії) імовірно свідчать, що члени сусідніх общин взагалі вважалися істотами ворожими, позасоціальними. В умовах відсутності соціальних контактів неандертальців із сусідами культурні традиції, схоже, не виходили за межі їхньої праобщини і передавалися від покоління до по-

коління доки існував колектив або його нащадки. Тому археологічні культури мусьє, як свідчать матеріали багатошарових печерних стоянок, добре простежуються в часі, але погано в просторі. Тобто, тривалі в часі мусьєрські культурні традиції, як правило, мають невизначені територіальні межі.

Однак, починаючи з пізнього палеоліту, окрім культури займають регіони з відносно визначеними кордонами в межах однієї природно-ландшафтної зони. Ці радикальні зміни на культурній карті сталися внаслідок поширення екзогамії, яка передбачала обмін шлюбними партнерами між сусідніми общинами. Об'єднання сусідніх общин з метою обміну шлюбними партнерами називають первісним племенем. У процесі екзогамних шлюбних стосунків у межах племені здійснюється обмін культурною інформацією. Внаслідок біологічного процесу обміну кров'ю в шлюбних спільнотах *Homo sapiens* відбувалася уніфікація культури та мови. Кожна з них стала носієм власної культурно-лінгвістичної специфіки, тобто етнічною спільнотою¹⁶.

Отже, екзогамний принцип обміну шлюбними партнерами між первісними общинами був основою етнічної консолідації, починаючи з поширення *Homo sapiens*, тобто з початку пізнього палеоліту. Тому найдавніші етнічні спільноти територіально збігалися зі шлюбними, а етнічні зв'язки у первісних суспільствах сприймалися як родинні. За цих умов етнічна свідомість не поширювалася за межі шлюбного об'єднання общин, тобто первісного племені¹⁷. Етнографи також простежили певну відповідність діалектного поділу племінній диференціації мисливських суспільств Австралії та Південної Африки¹⁸.

Однак, як етнографія, так і археологія свідчать, що культурна специфіка звичайно поширювалася за межі окремого племені й охоплювала території кількох сусідніх племен. Якщо археологічна культура доби мезоліту за площею, як правило, відповідала територіям кількох сусідніх мисливських племен, то її локальний варіант збігався з угіддями окремого племені¹⁹. Таку археологічну картину можна пояснити своєрідністю етномовних процесів у первісну добу, що отримала назву «первісної етномовної неперервності»²⁰.

Первісні племена, як шлюбні спільноти, не мали чітких меж, бо у кожній общині було власне коло шлюбних партнерів, яке лише частково збігалося з мережею шлюбних зв'язків інших общин племені. В таких умовах стикуванням кордони виникали лише уздовж виразних природно-географічних рубежів (кордонів природних зон, морських узбережжів, гірських хребтів тощо), які суттєво утруднювали обмін шлюбними партнерами, а значить і поширення культурної та мовної специфіки. Тому території більшості етнокультурних спільнот, сліди яких фіксують археологічні культури фінального палеоліту та мезоліту, збігаються з певним природно-ландшафтним регіоном, в межах яких реалізовувалася згадана етнокультурна неперервність.

Однорідне середовище створювало підґрунтя для поширення єдиної моделі господарчої адаптації населення, полегшувало можливість міжобщинних контактів та міграції мисливської людності у звичному для неї оточенні. Виникала контактна ситуація, що сприяла інтенсивному обміну культурними і мовними надбаннями, та етнічній консолідації кількох сусідніх племен у природно обмеженому регіоні. Конкретно культурна неперервність проявлялася в тому, що відмінність у мові та культурі між сусідніми колективами була непомітною, але поступово збільшувалася пропорційно зростанню відстані між ними. Зрозуміло, що значні природні перепони були межею як такої культурної неперервності, так і етнічних спільнот, що утворювалися на базі останньої, і відомі в науці як археологічні культури.

Змальована етнокультурна картина поки що археологічно фіксується лише з фінального палеоліту, тобто приблизно з X—XI тис. до н. е. Конкретними проявами первісної етнокультурної неперервності, схоже, були добре відомі археологам культурні області фінального палеоліту та мезоліту середньої смуги Європи²¹. Наприклад, етнічною консолідацією через культурну неперервність, що реалізувалася в регіонах з однорідними природно-ландшафтними умовами, пояснюється виникнення таких значних за розміром мезолітичних спільнот, як постсвідер та дювенсі²². У ранньому голоцені постсвідер займав величезні площа східноєвропейської тайги від Балтії до Північного Уралу, а дювенсі — європейських низин від Англії до Десни. У межах останньої спільноти виділяються

культури стар-кар Англії, дювенсі Німеччини, коморниця Польщі та кудлаївка Полісся. Причому кордони між зазначеними культурами нечіткі та досить умовні, бо в порубіжжі більшість пам'яток належить до перехідних типів. Так, різниця між інвентарем східнокоморницької стоянки Люта, що на Західному Бузі та західно-кудлаївської — Люботинь III, що на Верхній Прип'яті мінімальна. Але різниця між типологією виробів крайніх пам'яток спільноти (Стар-Кар Англії та Кудлаївка Середньої Десни) дуже велика.

Окрім, згаданих вище, двох ранньоголоценових блоків етнокультурної неперервності постсвідер та дювенсі, можна назвати фіналнопалеолітичну спільноту з наконечниками стріл на пластинах. Спочатку її людність від Ютландії до витоків Волги була носієм відносно єдиної культури типу лінгбі. Пізніше вона розпалася на три споріднені культури аренсбург, красносілля, свідер. Можливо, рештками ще одного блоку первісної неперервності була фіналнопалеолітична область культур з сегментоподібними мікролітами, яскравим проявом якої є азиль Франції, шан-коба Криму, сосруко Кавказу та подібні їм пам'ятки Апенін Подунав'я, Близького Сходу. Звичайно, додаткового обґрунтuvання потребує сама можливість існування етнокультурної неперервності в умовах Середземномор'я з його численними водними та гірськими перепонами на шляху контактів первісних колективів.

Механізм виникнення таких величезних осередків первісної неперервності передбачає кілька необхідних умов. Це, перш за все, однорідність природно-ландшафтного середовища, як підґрунтя поширення єдиної моделі господарської адаптації людності, незаселеність регіону на момент його колонізації спорідненим населенням з одного центру, відсутність значних природних перепон, які б суттєво стримували міграцію та контакти споріднених колективів²⁵.

Зрозуміло, що з часом культурна специфіка окремих регіонів посилювалася, і в межах величезних відносно однорідних культурних спільнот з'являлися локальні варіанти, які поступово набували обрисів окремих культур. Так, у межах спочатку досить однорідної великої ранньомезолітичної спільноти дювенсі пізніше проявилось кілька згадуваних генетично споріднених культур. Кристалізація локальних культур спостерігається протягом мезоліту і в постсвідері півночі Східної Європи.

З фіналного палеоліту розпочався процес природно-ландшафтної диференціації відносно однорідної, перигляціальної зони Європи. Виникнення чітких кордонів між тундровою, лісовою та степовою природними зонами, очевидно, розколово великі масиви спорідненого населення на менші блоки, що почали швидко набувати власної етнічної специфіки.

Потужним стимулом етнокультурної диференціації первісного населення Європи на межі плейстоцену та голоцену стало не лише формування ландшафтної зональності, а й заселення людьми всієї суші аж до узбережжя Льодовитого океану. Припинилося утворення нових блоків етнокультурної неперервності в ході первинного освоєння безлюдних земель з причини відсутності останніх. Міграційні процеси в межах вже заселених територій, причинами яких були природні зміни чи тиск сусідів через зростання населення, призводили до проникнення в культурно однорідне середовище етнічно чужого населення. Виникали чіткі культурні кордони між різними етнічними масивами, що не збігалися з природно-ландшафтними. Важливим стимулом міграційних процесів у мезолітичній Європі був потужний демографічний тиск на мисливські суспільства з півдня ранніх землеробів Балкан і Подунав'я. Тому, саме на рубежі плейстоцену і голоцену етнокультурна карта Європи стає дуже строкатою.

Саме цим часом датуються перші археологічні культури. Маються на увазі фіналнопалеолітичні спільноти: гамбург, азиль, федермессер, лінгбі, аренсбург, свідер, красносілля, осокорівка, шан-коба та численні мезолітичні культури, яких лише на території України відомо більше десяти. За площею та іншими параметрами, вони нагадують класичні археологічні культури неоліту, бронзи та доби раннього заліза. Оскільки за допомогою писемних джерел вдалося визначити відповідність багатьох культур доби раннього заліза окремим первісним етносам, є вагомі підстави ретроспективно поширити цю закономірність на час виникнення аналогічних культурних спільнот. Інакше кажучи, схоже, що археологічні культури первісної доби з фіналного палеоліту до доби розкладу первісності є слідами існування стародавніх етносів.

Отже, з моменту свого виникнення, великі блоки етнокультурної неперерв-

ності поступово і неминуче розпадалися на локальні етнокультурні спільноти, слідами яких були окремі культури фінального палеоліту та мезоліту. Як правило, вони охоплювали угіддя кількох споріднених племен і входили до певної культурної області, яка, фактично, являла собою рештки якогось блоку первісної етнокультурної неперервності.

Таким чином, масова кристалізація локальних культур, територія яких була діаметром до кількох сотень кілометрів і відповідала угіддям одного, чи значно частіше, кількох мисливських племен, почалася у фінальному палеоліті. Найвідоміші серед них, згадані культури: гамбург, федермессер, лінгбі, аренсбург, свідер, азиль, шан-коба, осокорівка та ін. І сталося це в процесі розпаду блоків первісної етнокультурної неперервності, які стадіально передували цим більш розвиненим етнічним утворенням кам'яної доби. Ця первинна етнічна диференціація людства на великі блоки первісної неперервності розпочалася з поширення екзогамії в найдавніших суспільствах *Homo sapiens* десь на початку пізнього палеоліту. Саме в цей час, за даними археології, з'явилися великі за територією культурні спільноти, які багато чим подібні до пізніших блоків первісної неперервності, відомих із більш досліджених культурних областей фінального палеоліту та мезоліту. Отже, такі пізньопалеолітичні спільноти, як солютре, оріньяк, граветт, віллендорфсько-костенківська єдність, епіграветт, що нагадують великі за територією єдності рубежу плейстоцену та голоцену (область культур з наконечниками на пластинах, постсвідер, дювенсі тощо), могли бути аналогічними блоками первісної етнокультурної неперервності.

Механізм їх виникнення, мабуть, в цілому нагадував описаний вище. Разом з тим була й певна специфіка. Схоже, на їх формування вплинула гіперзональність прильдовиків¹, яка полягала у відсутності чіткої диференціації природних зон та у відносній однорідності прильдовикової фауни в межах усієї перигляціальної зони. Це, відповідно, знімalo багато природних обмежень для розселення культурно спорідненого населення. Ймовірно, саме гіперзональність була однією з причин значних розмірів згаданих культурних спільнот пізнього палеоліту.

Труднощі виділення в межах солютре, оріньяка, граветту чи епіграветту окремих локальних культур, властивих фінальному палеоліту чи мезоліту, очевидно, пояснюються не лише меншою вивченістю предмета через його віддаленість у часі. По-перше, етнічна диференціація людства на той час тільки зароджувалася, а тому й не могла проявитися у яскравій формі. По-друге, самі блоки первинної етнокультурної неперервності тільки-но сформувалися, а їх локальні складові ще не встигли набути власної етнічної своєрідності. До того ж в умовах дуже низької щільності прильдовикового населення (менше 1 чол. на 100 км²) та наявності безлюдних територій, інтенсивність соціальних процесів, у тому числі й етногенетичних, була значно меншою ніж пізніше. По-третє, примітивна матеріальна культура просто не фіксувала етнічну специфіку її носіїв. З розвитком останньої етнічні особливості людських спільнот почали краще відображається в археологічному матеріалі.

Таким чином, можна припустити, що епіграветт являв собою сліди одного з первинних блоків етнокультурної неперервності прильдовикової Європи, який знаходився в процесі етнічної диференціації на окремі локальні археологічні культури. Тому на матеріалах пізніших епіграветтських пам'яток, дослідники простежують зародження окремих локальних культурних єдностей, наприклад, янісольської, осокорівської та ін. Цей процес різко прискорився наприкінці існування спільноти у фінальному палеоліті. Його стимулами було згадувана прогресуюча диференціація гіперзонального прильдовикового природного середовища на окремі природно-ландшафтні зони.

¹ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. — № 3. — Донецк, 1994. — С. 233; Залізняк Л. Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 116.

² Garrod D. A. The Upper Paleolithic in the Light of Recent Discovery // Proceeding of the Prehistoric Society. — № 4. — 1938. — P. 1—26.

³ Kozlowsky J. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. — 1986. — Vol. 5. — P. 131—200.

- ³ Kozlowsky J. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. — 1986. — Vol. 5. — P. 131—200.
- ⁴ Григорьев Г. П. Виллендорфско-костенковское единство в его природном окружении // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. (Тез. докл.). — Л., 1989. — С. 45—47.
- ⁵ Восточный граветт. — М., 1998. — 330 с.
- ⁶ Амирханов Х. А. Восточный граветт или граветтоидные индустрии Европы? // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 15—34; Аникович М. В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 35—66.
- ⁷ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки у кам'януому віці. — К., 1992. — С. 26, 27, 166.
- ⁸ Залізняк Л. Л. Передісторія... — С. 116—122.
- ⁹ Григорьев В. П. Верхний палеолит // МИА. — 1970. — Вып. 166. — С. 43—45; Поздний палеолит СССР // Археология СССР. — М., 1984. — С. 216.
- ¹⁰ Борзия И., Коваленко С. Новые данные о позднем палеолите Нижнего Поднестровья // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху. — Кишинев, 1987. — С. 16—41.
- ¹¹ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. — М., 1966. — С. 447—517; Семенов Ю. И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 73—130.
- ¹² Залізняк Л. Л. Передісторія... — С. 38, 39.
- ¹³ Семенов Ю. И. Как возникло... — С. 311; Семенов Ю. И. Завершение становления... — С. 75—82.
- ¹⁴ Семенов Ю. И. Как возникло... — С. 503—516.
- ¹⁵ Залізняк Л. Л. Передісторія... — С. 223, 224.
- ¹⁶ Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя Українського Полесья епохи фінального палеоліту. — К., 1989. — С. 159, 160; Залізняк Л. Л. Населеніє Полесья в мезоліті. — К., 1991. — С. 52—56.
- ¹⁷ Шнирельман В. А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 466.
- ¹⁸ Birdsall J. B. Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // Man the Hunter. — Chicago, 1968. — P. 232, 233.
- ¹⁹ Залізняк Л. Л. Населеніє Полесья... — С. 54, 135.
- ²⁰ Шнирельман В. А. Указ. соч. — С. 467—473; Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя... — С. 159; Залізняк Л. Л. Населеніє Полесья... — С. 52—56.
- ²¹ Залізняк Л. Л. Типи господарства та етнокультурні процесси у фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 3—9; Залізняк Л. Л. Населеніє Полесья... — С. 52—56; Zaliznyak L. L. The swidrian reindeer-hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995. — Р. 42—46; Залізняк Л. Л. Передісторія... — С. 223—225.
- ²² Залізняк Л. Л. Типи господарства... — С. 7, 8.
- ²³ Залізняк Л. Л. Населеніє Полесья... — С. 55, 56.

Л. Л. Залізняк

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ПОЗДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ И ПРОБЛЕМА ЭПИГРАВЕТТА

Статья посвящена определению и палеоэтнологической интерпретации такого сложного явления позднего палеолита Центральной и Восточной Европы как Эпиграветт. Большинство известных позднепалеолитических кремневых комплексов территории Украины типологически являются эпиграветтскими. К числу последних автор относит коллекции, которые датируются периодом 20—10 тыс. лет назад, в микронаборе которых доминируют микроострия, треугольники и прямоугольники с притупленной спинкой величиной до 4 см.

Эпиграветтская общность являла собой один из крупных блоков первобытной этнокультурной непрерывности, которые возникли в позднем палеолите как древнейшая форма этнической дифференциации человечества в связи с распространением экзогамии. Нарастание этнокультурной специфики отдельных регионов, усугубленное природно-ландшафтной дифференциацией приледниковых на рубеже плейстоцена и голоцене, привело к распаду эпиграветта и других блоков первичной этнокультурной непрерывности на классические археологические культуры поздней первобытности, которые являют собою следы первобытных этносов финального палеолита, мезолита, неолита, бронзы и раннегорелевского века.

ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE LATE PALEOLITHIC AGE AND THE PROBLEM OF EPIGRAVETT

The paper is devoted to the definition and paleo-ethnological interpretation of such a complex phenomenon of the Late Paleolithic Age of Central and East Europe as epigravett. In the Ukraine's territory, most known late-paleolithic flint complexes are epigravettic typologically. To the last, the author refers the collections dated by the period of 20—10 thousand years ago, whose microsets are dominated by micropoints, triangles, and rectangles with blunt backs up to 4 cm in size.

The epigravettian community presented itself as one of the large blocks of the primeval ethnocultural continuity, which arose as the most ancient form of ethnic differential of the humanity in the Late Paleolithic Age in connection with the expansion of exogamy. A growth of the ethno-cultural specificity of separate regions, which was intensified by the natural-landscape differentiation of the near-glacier area at the boundary of Pleistocene and Holocene, caused the decay of epigravett and other blocks of the primary ethno-cultural continuity into classical archeological cultures of the late primitiveness, which are the traces of primeval ethnic community in the Final Paleolithic, Mesolithic, Late Stone, Bronze, and Early Iron Ages.

Одержано 08.06.1999

О. О. Яневич

БУРАН-КАЙСЬКА КУЛЬТУРА ГРАВЕТТУ КРИМУ

У статті розглядається нова археологічна культура пізнього палеоліту Криму. Наводиться характеристика її крем'яної індустрії, визначаються хронологія, генетична база та місце в колі граветтських культур України.

Друга половина пізнього палеоліту Криму, яку представляють пам'ятки граветтського технокомплексу, є найменш дослідженим періодом кам'яного віку півострова. Перша пам'ятка з граветтойдним крем'яним інвентарем — Сюрень I, була відкрита ще в 1879 р. К. С. Мережковським¹. В 1920 р. К. С. Моїсеєвим була досліджена друга пам'ятка — печера Аджи-Коба². Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. їх вивчення було продовжене Г. А. Бонч-Осмоловським³. Отримані під час його розкопок крем'яні колекції, разом з малочисельними та невиразними комплексами кількох інших місцевознаходжень, відкритих дещо пізніше, до недавнього часу були єдиним джерелом вивчення граветту Криму. Вони дозволяли фахівцям лише відзначати наявність на півострові пам'яток другої половини пізнього палеоліту.

Певний прогрес у дослідженні кримського граветту спостерігається за останнє десятиріччя. Були відкриті та дослідженні нові пам'ятки з виразними граветтойдними комплексами — Вишенне II⁴, Буран-Кая III⁵ та Гrot Скалистий⁶, декілька невеликих місцевознаходжень та майстерень тощо⁷. Водночас, з'явились спроби визначити культурну належність окремих граветтських пам'яток. Автором комплекси Вишенного 2 пов'язуються з пізньомолодівською культурою⁸, а комплекси Буран-Кая III (шари 6—2 та 6—1), порівнюються з комплексами Аджи-Коби (пізньопалеолітичний шар) та Сюрені I (верхній шар) та попередньо об'єднуються в буран-кайську культуру⁹. В. Ю. Коен виділяє комплекси верхнього шару Сюрені I у верхньосюренську культуру та відносить до неї комплекси шарів VII, VI та V Гроту Скалистого¹⁰.

Отже, проблема граветту і на сьогодні одна з найгостріших у вивченні кам'яного віку Криму. Надзвичайно вузькою залишається джерелознавча база, незважаючи на інтенсивні польові археологічні дослідження на півострові. Не розроблена загальна схема культурно-хронологічного поділу. Відкритим є питання походження кримського граветту. Не з'ясовано його співвідношення з культурами граветтського технокомплексу материкової України.

Пропонована стаття присвячена культурно-періодизаційним питанням, зокрема, розгляду одного з культурних явищ граветту Криму — буран-кайської культури.

На сьогодні на півострові відомо близько 20 пам'яток другої половини пізнього палеоліту. Більшість з них представлена невеликими колекціями або є майстернями. Репрезентативні комплекси отримані лише з п'яти стоянок: Буран-Кая III (шари 6—2 та 6—1), Аджи-Коба (пізньопалеолітичний шар), Сюрень I (верхній шар), Гrot Скалистий (культурні шари VI та V) та Вишенне II. На жаль, деякі з них представлені не всіма категоріями знарядь (Вишенне II) або опубліковані не повністю (Аджи-Коба) чи попередньо (Гrot Скалистий), що унеможливлює застосування для культурно-хронологічного поділу кримських пам'яток граветтського технокомплексу типолого-статистичних даних. Проте навіть при загальному зіставленні основних техніко-типологічних покажчиків перелічених комплексів у граветті Криму виразно простежується декілька культурних явищ: буран-кайська культура, пам'ятки типу Гrot Скалистий та типу Вишенне II.

До пам'яток буран-кайської культури належать комплекси Буран-Кая III (шари 6—1 та 6—2), Аджи-Коби (пізньопалеолітичний шар) та Сюрені I (верхній шар).

Еталонними для цієї культури є комплекси Буран-Кая III¹¹. Пам'ятка розташована в східні частині передгірського Криму, в гроті, має чітку стратиграфію і містить культурні шари доби бронзи, неоліту, фінального, пізнього та середнього палеоліту. Культурний шар 6—1 залягав у жовтому суглинку із значною домішкою дрібного та середнього щебеню та каменів, культурний шар 6—2 — у такому ж, але сильногумусованому седименті. Вони підстилались культурними шарами з пізньоіріньяцькими комплексами та перекривались культурним шаром шан-кобинської культури.

Крем'яний комплекс культурного шару 6—2 Буран-Кая III складають 6287 вироби. Нуклеуси (48 екз.) поділяються на три однакові за кількістю групи: одноплощинні, двоплощинні та торцеві на плитках кременю. Одноплощинні нуклеуси (рис. 1, 18, 19), як правило, з однією поверхнею сколовання (рис. 1, 18). Двоплощинні представлені біополярними, альтернативними та ін. Торцеві нуклеуси — переважно одноплощинні. Мікроліти (506 екз.) виготовлені на невеликих платівках та мікроплатівках з поганою огранкою, з дещо увігнутим та подекуди скрученим профілем, за допомогою виключно дорсальної стрімкої та напівстрімкої низької ретуші, яка незначною мірою знімає край заготовки. Вони представлені чотирма основними типами: платівками з притупленим краєм (рис. 1, 4—7, 9, 10), вістрями мікрограветт з природними, чи, інколи, підправленими легкою ретушшю кінцем та основою (рис. 1, 1), вістрями з двома ретушованими краями та природним кінцем (рис. 1, 8), прямокутниками з ретушшю по одному довгому краю та обох кінцях (рис. 1, 2) тощо. Більшість скребачок (25 екз.), виготовлена на відщепах та належить до кінцевого типу (рис. 1, 11, 12, 14). Інші типи скребачок представлені поодинокими виробами: дубльованою кінцевою на платівці (рис. 1, 13), напівокруглими та ін. Серед різців (45 екз.) домінують вироби кутового типу. Значно поступаються їм за кількістю бокові (рис. 1, 15) та серединні (рис. 1, 17). Численною категорією знарядь комплексу є *pieces esquillees* (25 екз.). Інші вироби з вторинною обробкою складаються з окремих тронкованих платівок, платівок з ретушшю, в тому числі окремих оріньяцького типу (рис. 1, 20), та відщепів з ретушшю.

Культурний шар 6—1 Буран-Кая III представлений крем'яним комплексом з 3324 виробів. Нуклеуси (31 екз.) за розташуванням ударних площинок та поверхонь сколовання представлені тими ж типами, що і в попередньому шарі (рис. 2, 18, 19). Спостерігається лише зменшення питомої ваги двоплощинних нуклеусів за рахунок торцевих. Мікролітичний комплекс (199 екз.) також має техніко-типологічні покажчики мікрокомплексу культурного шару 6—2. Він складається з платівок з притупленим краєм (рис. 2, 3—7, 9, 10), вістер мікрограветт

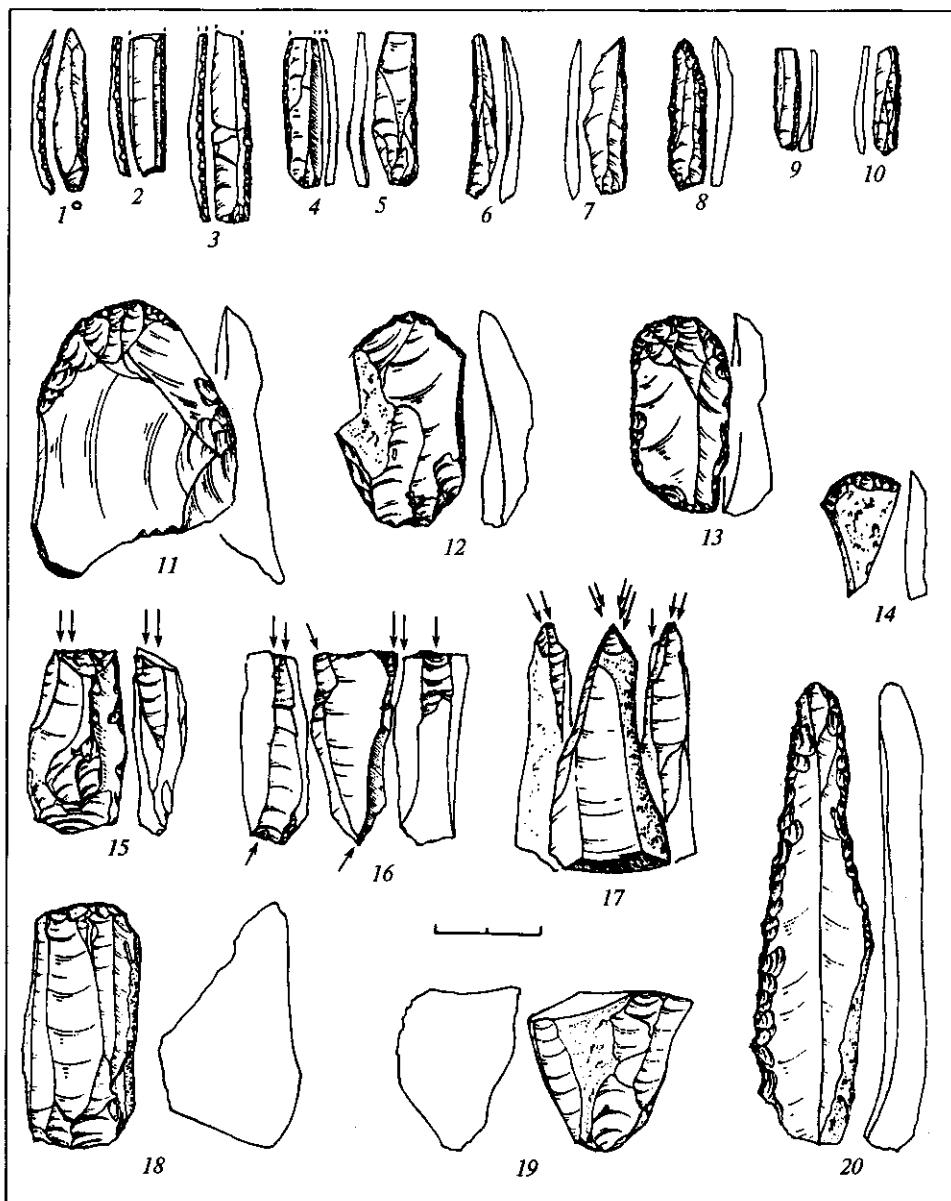

Рис. 1. Буран-Кая III. Крем'яний інвентар культурного шару 6—2.

(рис. 2, 1) та прямокутників (рис. 2, 2). Відмінним є лише деяке збільшення розмірів мікролітів. Скребачки (24 екз.) виготовлені переважно на відщепах та належать до кінцевого типу (рис. 2, 11, 12, 13). окремими екземплярами представлені напівокруглі, округлі та кареноїдні (рис. 2, 14). Основною заготівкою різцям (61 екз.) також слугували відщепи. Переважають серед цієї категорії знарядь вироби кутового типу (рис. 2, 15). Дещо менше серединних (рис. 2, 17), бокових та подвійних, більше — кутових-бокових та кутових-серединних. Виразною сировиною представлені pieces escuillees (рис. 2, 20). Решта знарядь — це платівки з ретушшю, в тому числі оріньяцькою, та відщепи з ретушшю.

У печерній стоянці Аджи-Коба, розташованій на Карабі-яйлі, пізньопалеолітичний культурний шар залягав у пухкій жовтій глині. Комплекс крем'яних знарядь невеликий і, на жаль, повністю не опублікований. Судячи з існуючих публікацій¹², нуклеуси поодинці, одноплощинні (рис. 3, 19). Найбільш виразним є набір мікролітів, виготовлених за допомогою дорсальної стрімкої низької ре-

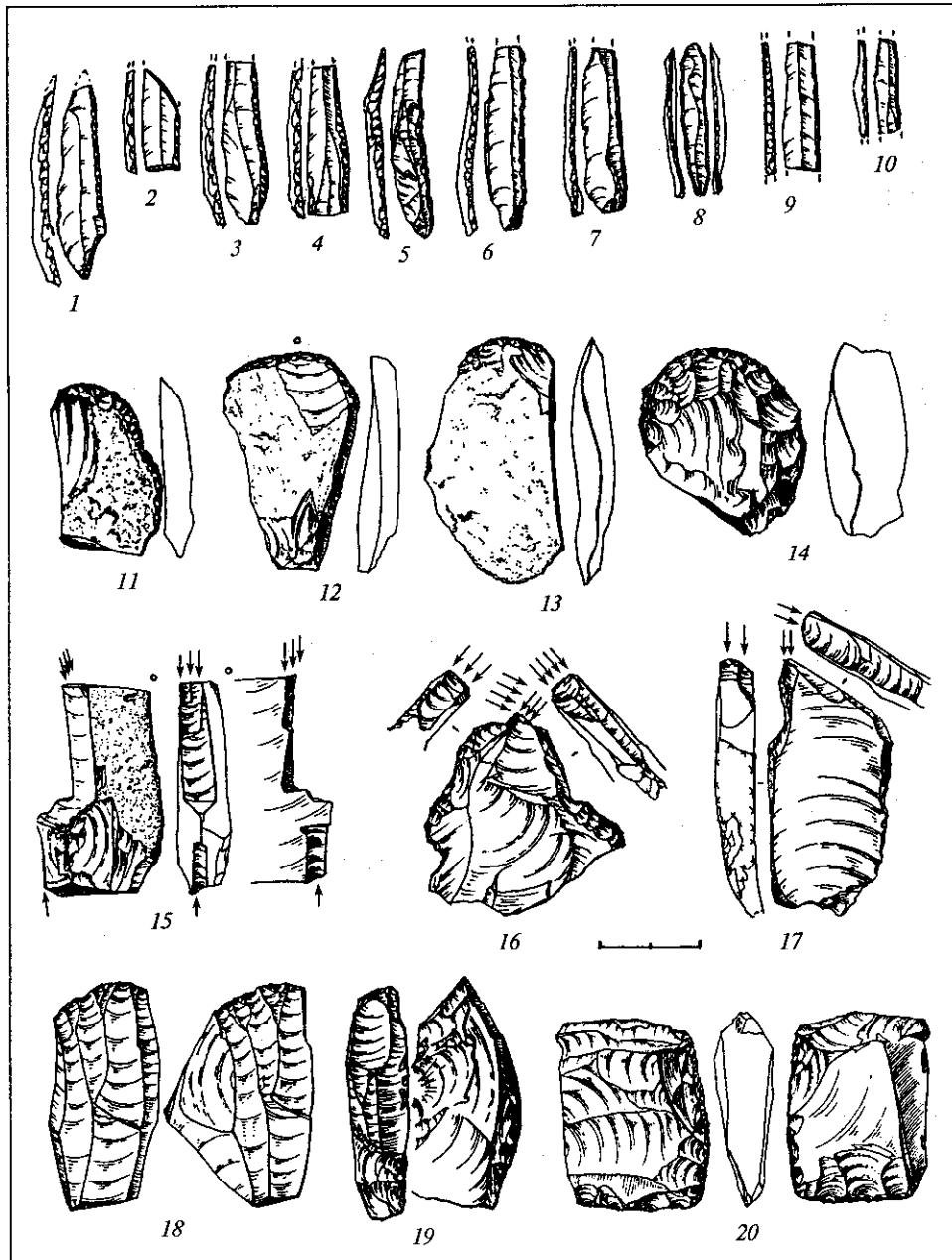

Рис. 2. Буран-Кая III. Крем'яний інвентар культурного шару 6—1.

туші на платівках з почаси увігнутим, та, інколи, скрученим, профілем. Він складається з платівок з притупленим краєм (рис. 3, 12—18), вістер мікрограветт з природньою або підправленою основою (рис. 3, 1—4), вістер з двома ретушованими краями (рис. 3, 10, 11), прямокутників з ретушованим краєм та кінцями (рис. 3, 5—7, 9), платівки зі скощеним кінцем (рис. 3, 8) тощо. Різці виготовлені переважно на відщепах, представлені виробами серединного (рис. 3, 21, 23) та кутового (рис. 3, 22) типів. Скребачки, за публікацією С. А. Трусової, на довгих платівках та сколах, високої форми тощо. Згадуються також скobelі, платівки та відщепи з ретушію.

Колекція верхнього шару Сюрені I багаточисельна і досить повно опублікована¹³. Проте, слід відзначити умовність визначення «верхній шар» Сюрені I. При публікації О. А. Векіловою в один комплекс були об'єднані знахідки з кількох

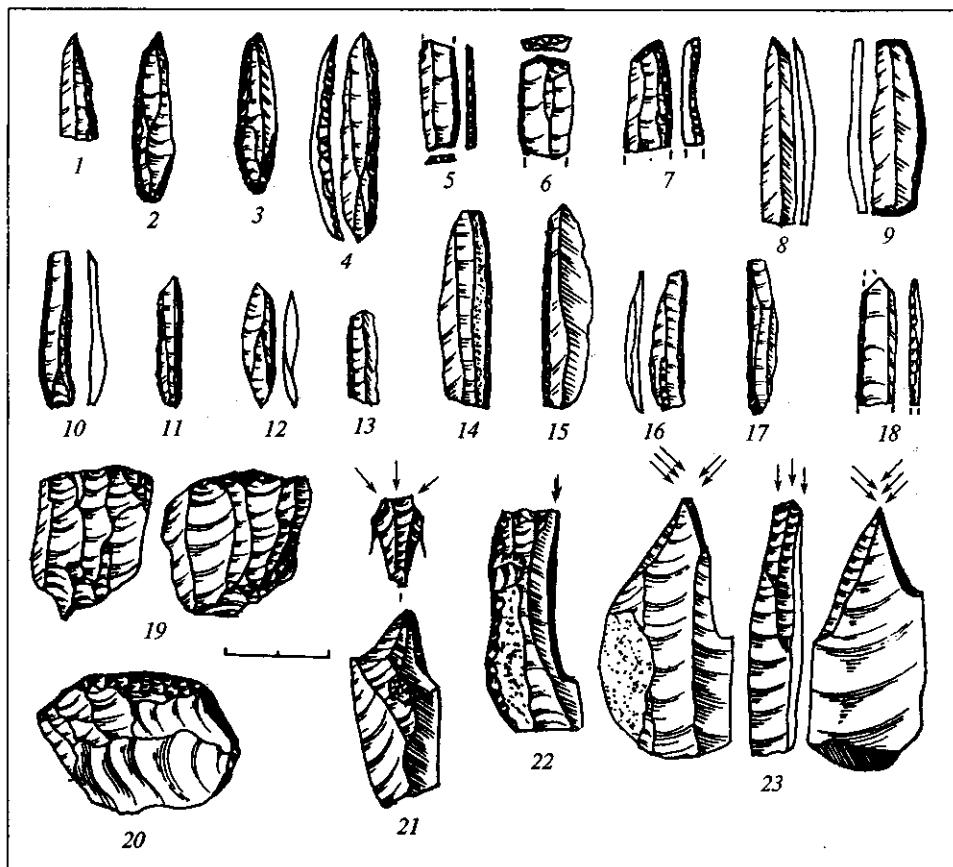

Рис. 3. Аджи-Коба. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного культурного шару (за Ю. Г. Ко-лосовим).

культурних горизонтів, які відрізнялися своїм стратиграфічним та планіграфічним положенням і фактично репрезентували окремі культурні шари. Внаслідок цього, як складова комплексу верхнього шару, до нього увійшли більш пізні, фінальнопалеолітичні матеріали. Йдеться, зокрема, про шість сегментів, приналежність яких до пізньопалеолітичних комплексів уже викликала сумніви у фахівців¹⁴. За техніко-морфологічними характеристикими вони тотожні сегментам шан-кобинської культури і різко відрізняються від решти типово мікровереттських мікролітів. Непричетність сегментів до пізньопалеолітичних комплексів стоянки останнім часом доведена з'ясуванням стратиграфічних та планіграфічних умов їх розташування¹⁵.

Крім того, в колекції є, очевидно, невелика домішка з середнього, оріньяцького, шару. Зокрема, серед мікролітів колекції верхнього шару Сюрені I є декілька платівок дюофур.

Решта колекції верхнього шару Сюрені I, за публікацію О. А. Векілової та матеріалами, з якими ми мали можливість ознайомитись, досить однорідна. Нагадаємо її основні характеристики. Серед нуклеусів (79 екз.) переважають одноплощинні (рис. 4, 15, 17), дещо менше двоплощинні (рис. 4, 18) та торцевих (рис. 4, 16), в окрему групу виділені нуклеуси з безсистемним сколюванням. Мікроліти (145 екз.) виготовлені за допомогою виключно дорсальної стрімкої або напівстрімкої низької ретуші. Вони представлені платівками з притупленим краєм (рис. 4, 2, 4, 6, 9—12), вістрями мікроверетт (рис. 4, 1, 5) та прямокутниками (рис. 4, 3, 7). Особливими формами мікронабору є велике трикутне вістря з прямокишененою основою та три великих прямокутники. Скребачки (31 екз.) — переважно кінцеві на платівках та відщепах (рис. 4, 13, 14). Серед різців (35 екз.) домінують багатофасеткові різних типів на відщепах та уламках кремнію. Численними є платівки з ретушшю.

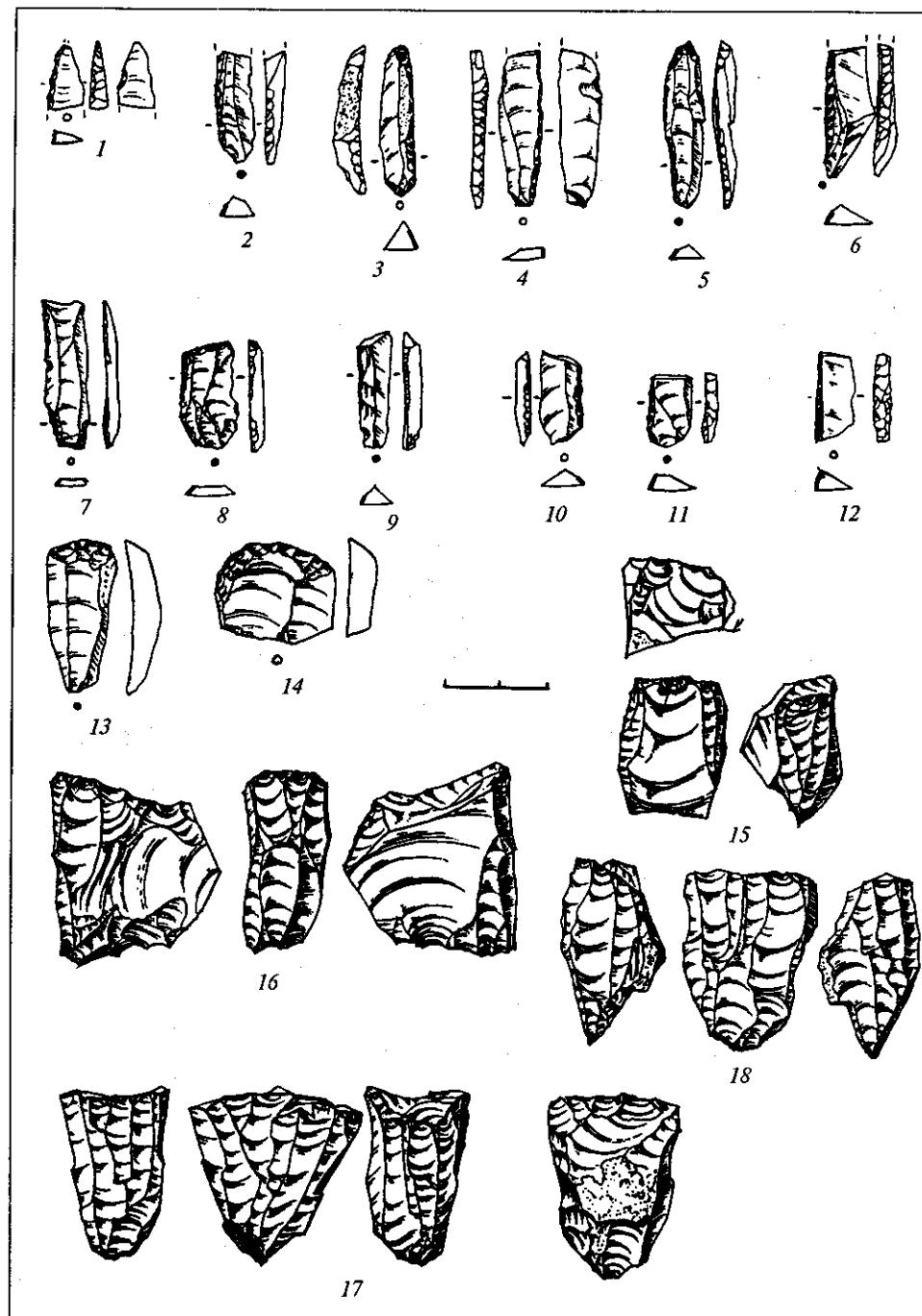

Рис. 4. Сюрень I. Крем'яний інвентар верхнього шару.

Отже, загалом для комплексів Буран-Каї III (шари 6—2 та 6—1), Аджи-Коби (лізънопалеолітичний шар) та Сюрені I (верхній шар) притаманна низка спільних стійких техніко-типологічних ознак. У техніці платівчастого розколювання вони проявляються у використанні торцевих, одно- та двоплощинних нуклеусів. У мікрокомплексі спільними є: використання одного типу заготівок — мікроплатівок та платівок невеликих розмірів з, часто, увігнутим та скрученім профілем; технологічні характеристики — застосування виключно дорсальної стрімкої або напівстрімкої ретуші, яка дещо знімає край заготівки; склад мікролітів — вістря мікрограветт з природними або частково підправленими кінцем та основою, вістря з двома ретушованими краями, прямокут-

ники та платівки з притупленим краєм; порівняння основних типів — кількісне переважання платівок з притупленим краєм над вістрями тощо. Серед скребачок та різців загальним для всіх чотирьох комплексів є широке використання в якості заготовок відщепів, домінування скребачок кінцевого типу та велика кількість багатофасеткових різців.

Загалом, окрім техніко-типологічні покажчики комплексів Буран-Каї III, Аджи-Коби та Сюрені I не унікальні на тлі культур другої половини пізнього палеоліту Північного Причорномор'я, що цілком природно, адже вони є одним із локальних проявів граветту цієї культурно-історичної зони. Проте, за порівнянням технологічних характеристик, типів знарядь та окремими особливостями їх морфології зазначені комплекси не мають безпосередніх аналогій та repräsentують окреме оригінальне культурне явище. Зважаючи на цілком певні територію поширення та період існування вони можуть бути виділені в окрему буран-кайську культуру.

Між комплексами культури, що виділяється, простежуються також деякі відмінності, які, найімовірніше, пов'язані з різницею в хронології та відбивають розвиток крем'яної індустрії. Зокрема, комплексам Буран-Каї III притаманне ширше використання для виготовлення мікролітів увігнутих та скручених у профілі мікроплатівок та більш вузьких платівок, що пов'язано з переживанням оріньякоїдних традицій у платівчастій техніці. Вістря мікрограветт означених комплексів також більш архаїчні — з прямим ретушуванням краєм переважно з природними кінцем та основою. Для скребачок та різців частіше застосовувались в якості заготовок відщепи, наявні серії *pieces esquillees*, окрім платівки з оріньяцькою ретушшю тощо. Відмінними рисами комплексу Аджи-Коби є більші розміри мікролітів та злегка вигнуті спинки вістер мікрограветт, що, на нашу думку, свідчить про його більш пізній вік. Комpleksi Сюрені I відрізняються мікролітами на дещо ширших платівках з відносно гарною огранкою спинки та рівним профілем, вістрями мікрограветт із злегка вигнутою спинкою, частиною прямокутників із закругленими кінцями та численними скребачками на платівках, в тому числі вкорочених. Скоріш за все, вони є найпізнішими з комплексів, які порівнювались.

Вік буран-кайської культури можна визначити поки що лише попередньо, виходячи з характеристик крем'яних комплексів. Формування її відбувалось, очевидно, під час максимуму осташківського похолодання, близько 20—18 тис. років тому. Підставою для такого припущення є оріньякоїдні риси комплексів Буран-Каї III, за якими їх можна віднести до кола найдавніших пам'яток граветтського технокомплексу Північного Причорномор'я. Йдеться про комплекси Анетівки I¹⁶, Анетівки II¹⁷, Амвросіївки¹⁸, Нововолодимирівки¹⁹ та ін. Нагадаємо, для Анетівки II отримана дата 18040-150 ВР (Ле 2424)²⁰, а для Амвросіївки — заможена, 15250-150 ВР (Ле 1637), дві дати близько 21 тис. років тому — 20620-150 та 21500-340 ВР та шість від 18220 до 18860 ВР²¹. Заключні етапи буран-кайської культури слід датувати, мабуть, першою половиною фінального плеістоцену, судячи з поширення в комплексах верхнього шару Сюрені I вістер мікрограветт з дещо опуклою спинкою, прямокутників із закругленими кінцями, подібних до деяких прямокутників Кам'яних Балок, укорочених кінцевих скребачок на платівках тощо. Верхня хронологічна межа буран-кайської культури — Дріас II. Вона фіксується поширенням у цей час на тій же території, що займало буран-кайське населення, тобто в Гірському Криму, носіїв фінальнопалеолітичної шан-кобинської культури²².

Формування буран-кайської культури відбувалось на місцевому оріньяцькому підґрунті. Свідченням цьому є не тільки переживання оріньяцьких традицій в комплексах культурних шарів 6—2 та 6—1 Буран-Каї III, але і ознаки граветтизації в пізньо-оріньяцьких комплексах культурних шарів 6—3, 6—4 та 6—5 цієї ж стоянки²³. Зокрема, ретушовані мікроплатівки зазначених комплексів, на відміну від типових для оріньяка платівок дюфор з похилою дорсальною та протилежачою ретушшю, ретушовані виключно дорсальною, ще красвою, але вже стрімкою або напівстрімкою ретушшю. Наявні в них і поодинокі вістря мікрограветт. Вони також ще з краєвою стрімкою ретушшю та значно менші за розмірами порівняно з вістрями мікрограветт культурних шарів 6—2 та 6—1, але ідентичні їм за морфологією.

Отже, за матеріалами отриманих останнім часом комплексів культурних шарів 6—2 та 6—1 Буран-Кая III та раніші відомих комплексів пізньопалеолітичного шару Аджи-Коби та верхнього шару Сюрені I, в пізньому палеоліті Криму виділяється нова буран-кайська культура граветтського технокомплексу. Ареал культури охоплював Крим та частково території сучасного шельфу Чорного та Азовського морів. Час існування орієнтовно 20—12 тисяч років тому. Генетична основа — пізньооріньяцька індустрія типу Буран-Кай III. У загальноісторичному контексті буран-кайська культура належала до культурно-історичної області граветту Північного Причорномор'я.

Виділення буран-кайської культури суттєво доповнює загальну схему культурно-хронологічного поділу пізнього та фінального палеоліту Криму. Загалом воно має такий вигляд: початок пізнього палеоліту репрезентує підтип G/H оріньяка типу Кремс-Дюфур Сюрені I, приналежний, за своїми характеристиками, до типового оріньяка Центральної Європи²⁴. В першій половині пізнього палеоліту простежуються дві оріньяцькі індустрії: підтипу F оріньяка типу Кремс-Дюфур Сюрені I²⁵, яка, скоріше за все, є подальшим розвитком підтипу G/H цієї ж стоянки, та типу Буран-Кай III, пов'язана, очевидно, з оріньяком Східного Причорномор'я²⁶. Середина — друга половина пізнього палеоліту — час поширення буран-кайської культури культурно-історичної зони граветту Північного Причорномор'я. Заключним етапом пізнього палеоліту датуються комплекси культурних шарів 7—5 Гроту Скалистого²⁷, пов'язані, можливо, з епіграветтом Північного Приазов'я. До першої половини фінального палеоліту належать пам'ятки типу Вишенного II, залишені мігрантами пізньомолодівської культури з Придністров'я²⁸. Дріас II — початок Пребореалу — час розвитку шан-кобинської культури. Нарешті, на Дріас III припадає міграція на півострів носіїв свідерської культури, подальше існування якої простежується до першої половини Пребореалу²⁹.

¹ Мережковский К. С. Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // ИРГО. — 1881. — Т. 16. — С. 106—146; Мережковский К. С. Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 г. // ИРГО. — 1887. — Т. 17. — С. 104—115.

² Моисеев А. С. Каменный век на Крымской яйле // Природа. — 1923. — № 7—12. — С. 122—125.

³ Бонч-Осмоловский Г. А. Обследование крымских пещер в 1932 г. // ПИИМК. — 1933. — № 9—10. — С. 56—57; Трусова С. А. Раскопки в пещере Аджи-Коба в 1933 г. // СА. — 1940. — № 5. — С. 272—274; Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II Международной конференции АИЧПЕ. — 1934. — Т. V. — С. 114—183.

⁴ Яневич А. А. Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное 2 в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. — Херсон, 1992. — С. 20—31.

⁵ Ямада Й., Яневич А. А. Раскопки стоянки Буран-Кая 3 в Восточном Крыму // Археологические исследования в Крыму. 1994 год. — Симферополь, 1997. — С. 277—281; Яневич О. О. Дослідження багатошарової стоянки Буран-Кая 3 в 1997 та 1998 рр. // Археологічні дослідження в Україні. 1997—1998 рр. — 1998. — С. 157—158; Яневич О. О. Буран-Кая 3 в контексті пізнього палеоліту Криму // Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток № 1. — Херсон. — 1999. — С. 132—141; Janevic A. A. Buran-Kaya 3 — neue Angaben zur Kulturgliederung des Jungpaläolithikums der Krim // Prehistoire europeenne. — 1998. — V. 13. — P. 133—149.

⁶ Cohen V., Gerasimenko N., Rekovetz L., Starkin A. Chronostratigraphy of Rockshelter Skalisty: implementations for the Late Glacial of Crimea // Prehistoire Europeene. — 1996. — V. 9. — P. 326—356.

⁷ Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Палеолит Крыма. Поздний палеолит Крыма I. — К., 1990. — 41 с.

⁸ Яневич А. А. Новая финальнопалеолитическая... — С. 30.

⁹ Ямада Й., Яневич А. А. Раскопки стоянки... — С. 279; Яневич О. О. Дослідження... — С. 158; Janevic A. A. Buran-Kaya 3... — Р. 139.

¹⁰ Cohen V., Gerasimenko N., Rekovetz L., Starkin A. Chronostratigraphy.. — P. 338.

¹¹ Ямада Й., Яневич А. А. Раскопки стоянки... — С. 277—281; Яневич О. О. Дослідження багатошарової стоянки ... — С. 157—158; Яневич О. Буран-Кая 3 в контексті... — С. 132—141; Janevic A. A. Buran-Kaya 3 — neue Angaben... — Р. 133—149.

¹² Трусова С. А. Раскопки в пещере... — С. 272—274; Колосов Ю. Г. До питання про заселення кримських яйл в кам'яну добу // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 15—18; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Палеолит Крыма... — С. 14, 15. — Табл. 2, 3.

- ¹³ Векилова Е. А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА. — 1957. — Вып. 59. — С. 235—323.
- ¹⁴ Бибиков С. Н. Раскопки в навесе Фатыма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. — Вып. 126. — С. 142.
- ¹⁵ Татарцев С. В. К вопросу о верхнем слое позднепалеолитической стоянки Сюрень I // Археологический альманах. — 1996. — № 5. — С. 193—198.
- ¹⁶ Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. — К., 1990. — С. 27—34.
- ¹⁷ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989. — С. 23—80, 101—105.
- ¹⁸ Неприна В. Н., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — Киев, 1986. — С. 39—54.
- ¹⁹ Оленковский Н. П. Культурно-историческая градация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // Археологический альманах. — 1994. — № 3. — С. 193—203.
- ²⁰ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — С. 92.
- ²¹ Krotova A. A. Amvrosievka new AMS dates for a unique bison kill site in the Ukraine // Prehistoire Europeenne. — 1996. — V. 9. — P. 357—362.
- ²² Cohen V., Gerasimenco N., Rekovetz L., Starkin A. Chronostratigraphy... — P. 325—356.
- ²³ Яневич О. Буран-Кая 3... С. 133—134; Janevic A. A. Buran-Kaya 3... — P. 134, 135.
- ²⁴ Demidenko Y. E., Chabai V. P., Otte, Yevtushenko A. I., Tatarzev S. V. Siuren-I, an aurignacien site in the Crimea / the investigations of the 1994—1996 field seasons // Anatolian Prehistory. At the Crossroads of Two Worlds. — Liege: ERAUL 85. — 1998. — P. 367—413.
- ²⁵ Demidenko Y. E., Chabai V. P., Otte M., Yevtushenko A. I., Tatarzev S. V. Siuren-I... — P. 367—413.
- ²⁶ Яневич О. Буран-Кая 3... С. 135—136; Janevic A. A. Buran-Kaya 3... — P. 136—138.
- ²⁷ Cohen V., Gerasimenco N., Rekovetz L., Starkin A. Chronostratigraphy... — P. 326—356.
- ²⁸ Яневич А. А. Новая финальнопалеолитическая стоянка... — С. 20—31.
- ²⁹ Janevic A. Das Swiderien der Krim // Tanged points cultures in Europe. Libelskie materialy archeologiczne.T.XIII. — Lublin, 1999. — S. 36—46.

A. A. Яневич

БУРАН-КАЙСКАЯ КУЛЬТУРА ГРАВЕТТА КРЫМА

В статье выделяется новое культурное явление позднего палеолита Украины — буран-кайская культура. К ней относятся комплексы Буран-Кай III (слои 6—2 и 6—1), Аджи-Кобы (позднепалеолитический слой) и Сюрень I (верхний слой). Для техники раскалывания буран-кайской культуры характерно использование торцевых, одно- и двухплощадочных нуклеусов. Микронабор комплексов состоит из острый микрографетт, острый с двумя ретушированными краями, прямоугольников и пластинок с притупленным краем. Среди резцов преобладают угловые на отщепах, среди скребков — концевые на отщепах. Ареал культуры включал Крым и частично территории современных шельфов Черного и Азовского морей. Период развития — ориентировочно 20—12 тыс. лет до н. д. Генетическая основа — позднеорианьская индустрия типа Буран-Кай III. В общеисторическом контексте буран-кайская культура принадлежала к культурно-исторической области граветта Северного Причерноморья.

O. O. Yanevych

BURAN-KAYA CULTURE OF THE CRIMEA'S GRAVETT

The article singles out a new cultural phenomenon of the late Paleolithic age - the Buran-Kaya culture, including the complexes Buran-Kaya III (layers 6—2 and 6—1), Adzhi-Koba (the late Paleolithic layer), and Syuren I (upper layer). In the Buran-Kaya culture, the technique of splitting is characterized by the use of face, one-, and two-ground nuclei. The microset of complexes consists of the points of microgravetts, points with two retouched edges, rectangles, and plates with blunt edges. Among cutters, corner ones on flakes dominate, and, among scrapers, end ones are mostly observed. The culture area covers the Crimea and, partly, the territories of the contemporary shelves of the Black and Azov Seas. The period of its development is approximately 20—12 thousand years BC. Its genetic basis - the late aurignacian industry of the type Buran-Kaya III. In the general historical context, the Buran-Kaya culture belonged to the cultural-historical region of the gravett of the North Black Sea coastal region.

Одержано 08.06.1999

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЕПІГРАВЕТТУ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

На підставі нових матеріалів проаналізовані взаємовідносини пізньопалеолітичних культур Дніпро-Донського межиріччя перигляціальної зони та півдня Східноєвропейської рівнини. Порулюється новий погляд на напрямки розселення фінальнопалеолітичних колективів на території Дніпро-Донського межиріччя.

В археології палеоліту, починаючи з 60-х років ХХ ст., традиційно змагаються дві концепції, які по-різному зображують зв'язки, групування споріднених археологічних культур та окремих пам'яток на території Східноєвропейської рівнини. Одні дослідники, посилаючись на існування у пізньому Вюрмі відмінностей у природних умовах адаптації людини, а також деяких стійких особливостей у загальному вигляді крем'яного інвентарю, характері культурного шару, протиставляють пам'ятки півдня — степів Приазов'я та Північного Причорномор'я — пам'яткам півночі, які розташовані у перигляціальній зоні¹.

Інші вважають, що протиставлення палеолітичної культури перигляціальної зони культурі степів не є адекватним реаліям пізнього палеоліту, в яких домінуючу роль відігравали не природні, а культурно-історичні фактори. Ці дослідники акцентують увагу на особливостях палеолітичної культури на більш локальному рівні².

Прихильники обох поглядів не заперечують наявності певних культурних зв'язків населення півдня та центру Східноєвропейської рівнини, закономірних в умовах меридіональної орієнтації заплав більшості річок та загальної динаміки заселення Східної Європи у період Великого материкового зледеніння. Для підтвердження таких зв'язків звичайно наводяться знахідки в інвентарі багатьох пізньопалеолітичних пам'яток мушлів чорноморського походження, кавказького обсидіану³. У науковій літературі дуже часто трапляються погляди про культурні імпульси, які поширювалися на терені Східноєвропейської рівнини з боку Кавказу та південніших районів⁴. З'являються наукові праці, в яких висловлюються припущення і щодо впливів у зворотному напрямку — з півночі на південь⁵. Разом з тим, картина конкретних проявів культурних взаємозв'язків у пізньому палеоліті півдня та півночі Східноєвропейської рівнини є ще досить схематичною, суперечливою; значення північних або південних впливів на формування окремих пізньопалеолітичних культур залишається нез'ясованим. На наш погляд, значним внеском у вирішення даної проблеми повинні бути результати тривалих досліджень групи стоянок фінального палеоліту Рогалицько-Передільського р-ну, розташованих у басейні Сіверського Дінця в адміністративних межах Станично-Луганського р-ну Луганської обл.

Група налічує 22 стації, розкидані на території межиріччя Євсуга та Айдару — лівих притоків Сіверського Дінця — площею 3,0 х 4,0 км. Більшість пам'яток (19 стацій) згрупована поблизу хутора Рогалик (у напів часі він увійшов до складу смт Петрівка), 3 стації розташовані на відстані 4 км від першого угруповання, поблизу с. Передільське.

Перші дослідження палеоліту хутора Рогалик почалися у 20—30-ті рр. ХХ ст.⁶. У 70—90-і роки М. І. Тарасенко, Д. Я. Телегін, О. Ф. Горелік, В. Ю. Виборний знайшли чисельні нові пам'ятки та розгорнули на них масштабні розкопки⁷.

Топографія стацій є схожою, але не тотожною. Деякі з них розташовані на схилах Якимівської балки, яка розчленовує великий схил висотою приблизно 25—30 м правого корінного берега р. Євсуг, поблизу від впадіння її у Сіверський Дінець; інші стоянки розташовані у межах присхилових ділянок плакорів (поверхонь високих пліоценових терас) або на схилах правого корінного берега р. Євсуг.

Неперевідкладений делювіальними процесами культурний шар потужністю 0,1—0,15 м залягав у верхній частині середньодріасового лесу та нижній — бурозабарвленого горизонту дерново-лісового ґрунту аллеродського часу. Вік геологічних відкладень, які містять культурні рештки, був визначений на підставі застосування широкого спектру природничих методів датування, а саме: термolumінісцентного, палеомагнітного, радіокарбонового, палеопедологічного та палінологічного⁸.

Культурні рештки палеолітичного часу, репрезентовані виробами з каменю, кістками тварин утворювали на поверхні скупчення округлої та підокруглої форм площею від 18 до 160 м², які іноді супроводжувалися поодинокими вогнищами. У середині багатьох скутчень розрізнялися стійкі за формую мікроструктурні утворення культурного шару: концентрації знахідок аркової форми у привогнищевому просторі, місця розщеплення кременю округлої та аркової форм тощо. У середині скутчень, а також між ними були підібрани численні «зв’язки» апліційованих сколів, відстань між якими іноді сягала від 40 до 62 м.

Незначна потужність культурного шару, його планіграфічна виразність та ефективність ремонтажу свідчать про відносно короткосучасний період накопичення культурного шару стації Рогалицько-Передільського р-ну. Про це свідчить високоспеціалізований характер мисливської здобичі палеолітичних мешканців Рогалицько-Передільського р-ну, у складі якої від 78 до 100 % трапляються кістки дикого коня, а також є кістки бізона та поодинокі кістки північного оленя та лисиці. Базуючись на кількісних параметрах розподілу основних категорій кам’яного інвентарю, запропоновані Г. Венігером⁹, стації Рогалицько-Передільського р-ну можна класифікувати як середні, малі та дуже малі.

Всебічний технолого-типологічний аналіз кам’яного інвентарю стації Рогалицько-Передільського р-ну надав можливість визначити серед них комплекси двох типів: 1) східного фінального епіграветту з геометричними мікролітами; 2) східного фінального епіграветту без геометричних мікролітів¹⁰.

Матеріали, які характеризують перший тип, репрезентовані стаціями Рогалицько-Якимівська; Рогалик II—IV, VIII, X, XI, XII; Передільське I та ін. В індустрії перелічених пам’яток мікроліти — нечисленні (3—8 %). Вони представлені, головним чином, низькими трапеціями-прямокутниками (рис. 1, 1—26). Серед поодиноких форм вістря різних типів: класичного граветту (рис. 1, 28, 29), Коморниці (Цунхофен) (рис. 1, 31, 32), Шательперон, вістря, оформлені за допомогою мікрорізцевого сколу, у тому числі азильського типу (рис. 1, 60); та одне, що нагадує яніславицьке, з косозрізаною ретушшю основою (рис. 1, 59). Стійким компонентом усіх колекцій є «мікрорізці» та «псевдомікрорізці», вістря з тупоскощеним кінцем. Показові для цієї індустрії поодинокі проколки типу Зінкен (рис. 1, 38) та вістря до стріл на пластинах: одне з бічною віймкою у черешковій частині та скосом ретушшю пера, що подібне до гамбурзьких вістер (рис. 1, 62), інше — з асиметрично виділеним крутою ретушшю черешком та необрбленим пером, що є типовим для мадленських та аренсбурзьких пам’яток (рис. 1, 63).

Своєрідність комплексу знарядь стації фінального епіграветту з геометричними мікролітами визначають характерні для нього бічні різці на пластинках, особливо — подвійні, сформовані на одному кінці заготовки (рис. 1, 41). У значних колекціях наявні специфічні пластини з крайовою ретушшю, з виділеними базальними частинами — «головками» — за допомогою зустрічних ретушованих віймок (рис. 1, 64—66). Провідною технікою розколювання для пам’яток цієї групи є призматичне відбійне із застосуванням твердого та м’якого відбійника. Воно зорієнтоване на одержання пластин у режимі одно- та біподовжнього склювання, переважно з однобічних нуклеусів — призматичних та плоских, зі скоченими ударними площинами (рис. 1, 57, 58).

Сировиною для кам’яної індустрії пам’яток з геометричними мікролітами здебільшого був місцевий гальковий туронський кремінь з палеогенових відкладень Сіверського Дінця. Обмежено використовувався принесений з відстані щонайменше 100—200 км високоякісний крейдяний кремінь, а також кварцит. окремими знахідками представлена вироби з карбонового сланцю, обсидіану та гірського кришталю.

Характерним проявом самобутності фінально-епіграветських пам’яток з геометричними мікролітами є колекція портативних виробів палеолітичного мис-

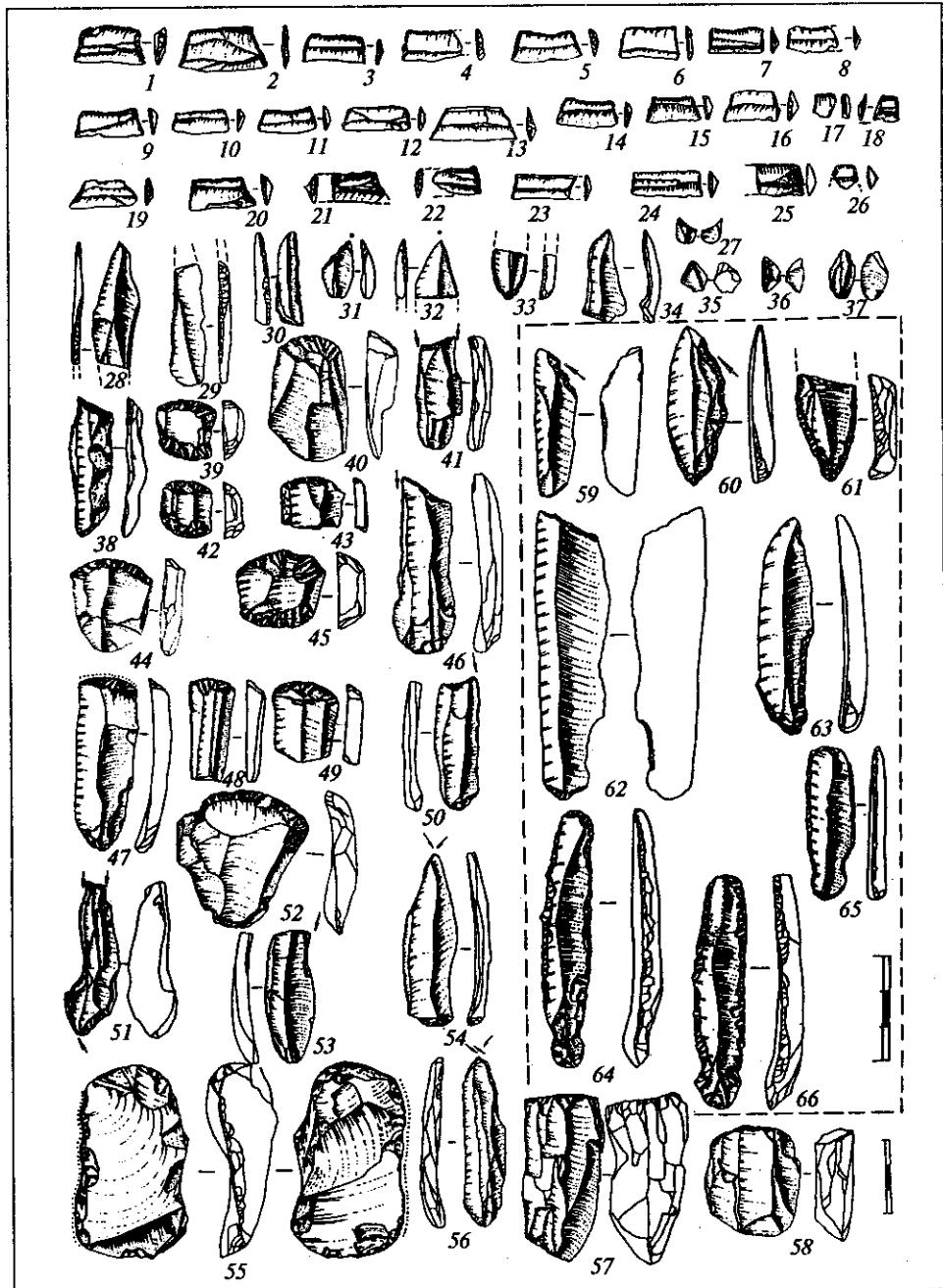

Рис. 1. Крем'яні вироби, типові для комплексів Рогалицько-Передільської індустрії з геометричними мікролітами.

тецтва, які були виявлені на багатьох стаціях¹¹. Серед них: підвіски із свердлених мушлів (частина з них — чорноморського походження), знайдені на стаціях Рогалик III, IV, XII (рис. 2, 3—6); профільне зображення жінки, вигравіруване на поверхні сланцевого ретушера (Рогалик XI, рис. 3, 7); дві стилізовані жіночі статуетки з каменю, одна з яких з гравірованою двобічною геометризованою зна-кою символікою (Рогалик II «А», рис. 2, 8), інша — без будь-яких додаткових зображень (Рогалик XII, рис. 2, 1); «амулет» на дископодібному пісковику з солярною композицією з дрібних ямок на одній із поверхонь (Рогалик XII, рис. 2, 2). У культурному шарі стоянки Передільське I (розкоп 2) було знайдено конкрецію серцеподібної форми з біконічним отвором у верхній частині.

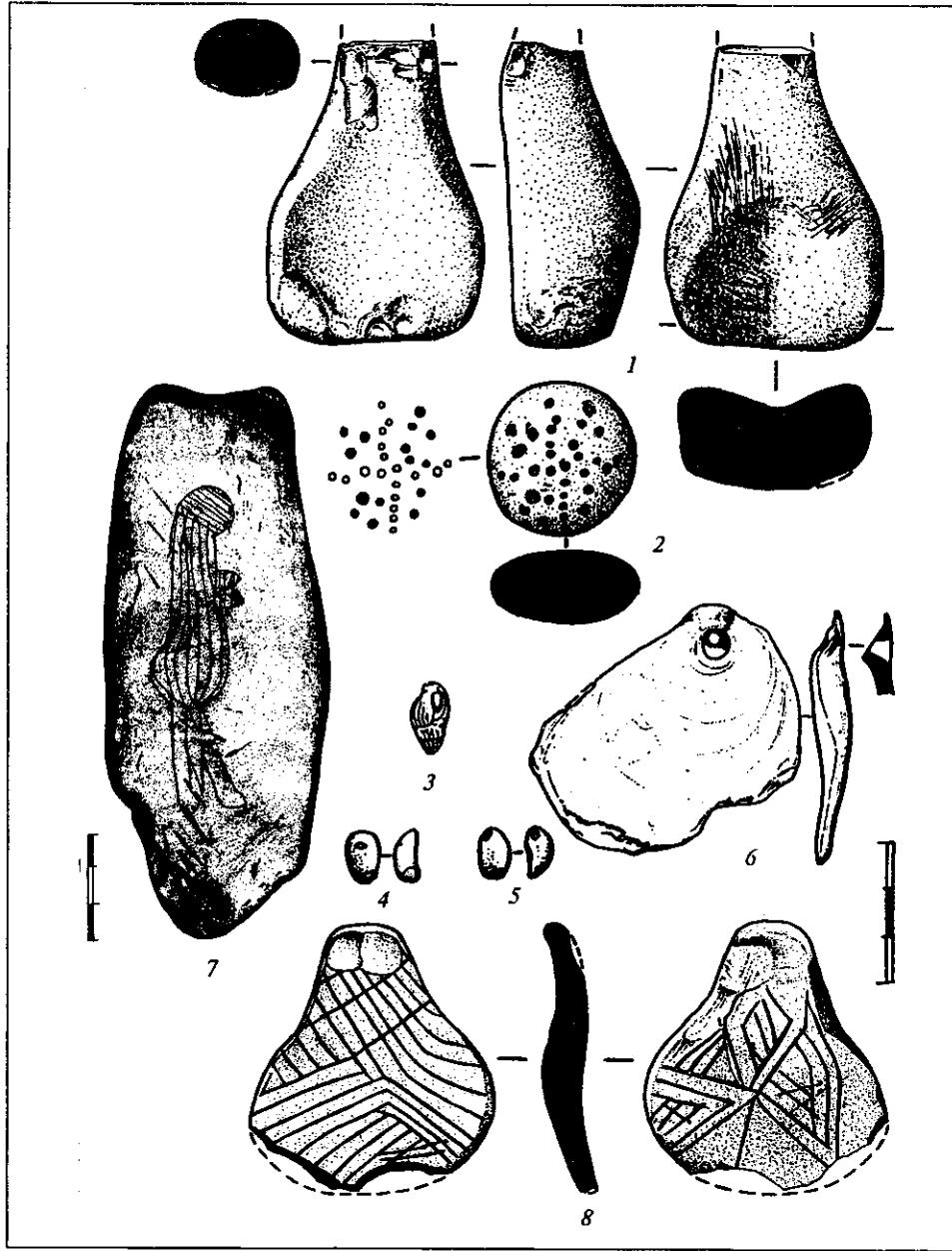

Рис. 2. Вироби палеолітичного мистецтва зі стації Рогалицько-Передільського р-ну, репрезентовані індустрією з геометричними мікролітами.

Кам'яна індустрія пам'яток, що належать до східного фіналного епіграветту без геометричних мікролітів, репрезентована колекціями стацій Рогалик V—VII, IX (розкопи 1, 2). У найбільш виразному комплексі — Рогалик VII — 25 % від загальної кількості знарядь складають мікроліти. Культурне «обличчя» цієї групи пам'яток характеризують серії різних типів мікролітичних граветтоподібних вістров. Серед них: вістря з трапецієподібно тронкованими кінцями, скосеними у бік неретушованого краю заготовки (рис. 3, 2—7); трикутні вістря з косозрізаними кінцями у бік неретушованого краю мікропластини (рис. 3, 18—21); уламки знарядь, які могли б належати до двох перших типів (рис. 3, 8—10, 13, 15—17, 27—29); вістря із заокругленою ретушшю основою (рис. 3, 14, 23—26). У поодиноких випадках трапляються типові граветські вістря (рис. 3, 1). Наприклад, вістря типу Коморниця (Цунхофен) (рис. 3, 34), вістря із тупоскощеним кінцем

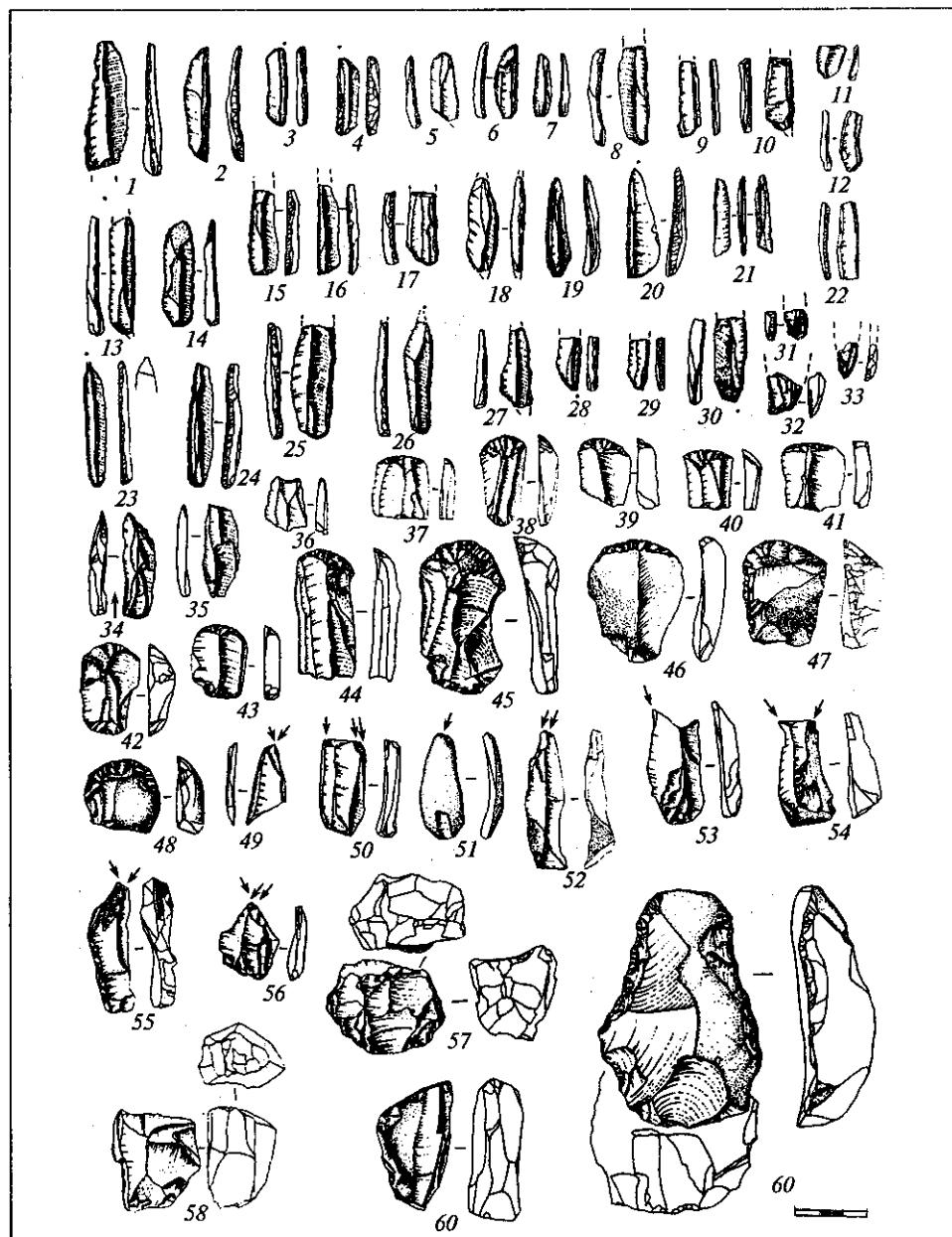

Рис. 3. Крем'яні вироби, типові для комплексів Рогалицько-Передільської індустрії без геометричних мікролітів.

(рис. 3, 35), а також мікропластинки з притупленим краєм (рис. 3, 11, 12, 22). Показово, що ретушований край граветтських вістер, за незначним винятком (рис. 3, 18), є прямим, а не випуклим.

На початковому етапі розколювання кременю для даної індустрії характерне застосування багатоплощадкових нуклеусів (рис. 3, 57, 58). Наступному етапові притаманні нуклеуси торцевого розщеплення (рис. 3, 59) для пластин, поряд із призматичними одно- та біподовжніми ядрищами з негативами пластин на сплющений робочій поверхні.

Індустрія стоянок, що належать до другого типу, базувалася виключно на місцевій крем'яній сировині. Вироби палеолітичного мистецтва не знайдені.

Досить рельєфні відмінності, простеженні між двома фінально-граветтськими індустріями Рогалицько-Передільського р-ну, не заперечують наявності виразних

рис їх схожості. Насамперед, вони стосуються типології скребачок та тесел, технології розколювання кременю¹². Так, наприклад, для усіх стацій Рогалицько-Передільського р-ну характерні кінцеві скребачки на пластинах та пластинчастих відщепах без крайової ретуші вкорочених пропорцій з випуклим симетричним лезом. У невеликій кількості спостерігаються подвійні кінцеві (рис. 1, 39, 42, 45; 2, 42, 43) та кінцево-бокові скребачки (рис. 2, 47).

Поодинокі екземпляри тесел повинні належати до типу транше з перехватом, виготовленим здебільшого за допомогою однобічної обробки (рис. 1, 55; 2, 60).

Показове через смугове розміщення на території Рогалицько-Передільського р-ну стацій, яким притаманні різні культурні традиції.

Подібність та розбіжності між аналогічними комплексами Рогалицько-Передільського палеолітичного р-ну дають можливість визначити еталони для характеристики однокультурності взагалі, стосовно пам'яток, віддалених у просторі та часі. Користуючись цими еталонами, можна здійснити пошук аналогій індустріям двох типів, що були виявлені у Рогалицько-Передільському р-ні.

Індустрія пам'яток з трапеціями в інвентарі традиційно зіставляється з деякими стаціями Нижнього Подніпров'я (Леонтіївка, Осокорівка — III «в») та Побужжя (Царинка)¹³. Більшість дослідників вважає ці пам'ятки однокультурними¹⁴. Але, на наш погляд, подібність між ними є надто обмеженою і різною. Найбільш своєрідним уявляється комплекс Осокорівки — III «в», у якому другою за кількістю, наступною за скребачками, техніко-морфологічною групою представлені вістря зі скощеними кінцями¹⁵. Архаїчні, малостандартизовані низькі трапеції з ретушшю на верхній основі, поряд із стратиграфією Осокорівки — III «в», можуть свідчити про більш давній час існування цієї стації¹⁶. Рогалицько-Передільські низькі трапеції, скребачки дуже подібні до аналогічних знарядь з Леонтіївки, Царинки та нової стації, виявленої на р. Сулі, — Васьківки I¹⁷, що, окрім безперечної певної спорідненості цих комплексів, може пояснюватися належністю їх до одного хронологічного інтервалу — дріасу II — алеріоду. Але важливо зазначити, що жоден комплекс із трапеціями з Рогалицько-Передільського р-ну не мав такої виразної серії граветтських вістер та мікропластинок з притупленим краєм, як відносно невелика колекція з Леонтіївки. Певна гетерогенність, яка виявляється при зіставленні комплексів із трапеціями Рогалицько-Передільського р-ну, Осокорівки — III «в», Леонтіївки, Царинки, Васьківки I, дає підстави вважати раніше запропонований термін «рогалицько-царинківська культурна область»¹⁸ більш науково коректним.

Техніко-типологічні особливості кам'яного інвентарю стацій рогалицько-царинківської культурної області, виразні вироби палеолітичного мистецтва, отримані з деяких рогалицьких пам'яток, дозволяють шукати історичне підґрунтя цієї спільноти в пам'ятках пізньопалеолітичної Півночі, а саме серед високорозчинутих культур мисливців на мамонтів, які, на думку М. В. Аніковича, з початку Валдаю утворювали єдину культурно-історичну область на території Середнього Подніпров'я, включаючи басейн Десни та Середнього Дону¹⁹.

Виходячи з гетерогенного характеру походження індустрії рогалицько-царинківської культурної області, було б помилковим шукати її витоки серед пам'яток, що належать лише до однієї культурної традиції. На сучасному рівні дослідження ми можемо припустити, що у формуванні пам'яток рогалицько-царинківської культурної області брали участь носії кількох культурних традицій пізньопалеолітичної Півночі, які презентовані пізньольодовиковими комплексами — Борщево II (верхній шар), Гінці, Межирічи, Мізин, Добранічівка, а можливо — й традицією, яка мала витоки в інвентарі більш архаїчної індустрії пам'яток пушкарівської культури.

Фінальні східноєпіграветтські пам'ятки Рогалицько-Передільського р-ну без геометричних мікролітів можуть бути зіставлені з матеріалами приазовської стації Федорівка, яка, за даними палеомагнітного датування, є давнішньою від рогалицьких пам'яток принаймні на 1000 років²⁰. Кам'яному інвентарю пам'яток, що порівнюються, притаманна низка спільних ознак: провідна роль мікролітів (вістер, мікропластинок із притупленим краєм); співіснування таких типів мікролітів, як трикутні вістря з косозрізаною ретушшю в напрямку необрблленого боку основи, типові вістря граветт, граветтоподібні вістря із заокругленою ретушшю основою, а також чотирикутники (у комплексі Рогалик

VII — вістря із трапецієподібно зрізаними у напрямку необробленого боку кінцями); домінування у групі виробів із вторинною обробкою скребачок над різцями, належність вістер з тупоскощеним кінцем та мікропластинок з притупленим краєм, що, можливо, утворилися внаслідок зламу вістер.

Такі ж ознаки поєднують індустрію фінальних східноепіграветтських пам'яток без геометричних мікролітів — Рогалика та Федорівки — з інвентарем кам'яnobалківських стацій у Нижньому Подонні; дещо менше зі стаціями Нижнього Подніпров'я — Сомової та Каштаєвої балок, що частково репрезентують епіграветт півдня Східноєвропейської рівнини²¹. Взаємозв'язки деяких із вищезгаданих комплексів вже були проаналізовані у науковій літературі. Так, на думку М. П. Оленковського, Сомова та Каштаєва балки, Федорівка (шар 1) є пам'ятками одного культурного кола²². О. О. Кротова інтерпретувала комплекс Федорівки як локальний прояв (варіант) кам'яnobалківської культури²³. У своїх новітніх працях М. П. Оленковський розглядає Федорівку, Сомову та Каштаєву балки, Солоне озеро IX, Кайстрову балку VI, Канцерку та деякі інші, більш дрібні місцевонаходження у складі північноприазовської культури, яку трактує як «подальший розвиток кам'яnobалківської культури, що була для першої культурним підґрунтям»²⁴. На наш погляд, думка про належність перелічених комплексів до окремої археологічної культури не має достатніх підстав. Самобутність кожного з них, яка виявилася навіть у відмінностях набору основних техніко-типологічних груп, не кажучи вже про типи знарядь, свідчить про гетерогенність порівняльних пам'яток. Так, наприклад, фінальноепіграветтські стації Рогалицько-Передільського р-ну, Федорівки та Кам'яних балок відрізняються від комплексів Нижнього Подніпров'я майже повною відсутністю ланцетоподібних вістер. Поширеність останніх на території Нижнього Подніпров'я може пояснюватися впливами азиль-романельського технокомплексу зі сторони Криму та більш західних територій, або переживанням традицій місцевого оріньяка. Для епіграветтських комплексів Рогалицько-Передільського р-ну без трапецій та Федорівки нехарактерні долотоподібні знаряддя та знаряддя з бічними виїмками, типові для синхронних стацій Нижнього Подніпров'я; їх значною мірою об'єднують аналогії у наборі та кількісному співвідношенні типів скребачок і різців. Мабуть, належність комплексів Сомової і Каштаєвої балок до кам'яnobалківського кола пам'яток була дуже опосередкованою.

Водночас і Федорівка не є повним культурним аналогом відповідних стацій Рогалицько-Передільського р-ну, насамперед, у тій частині типів знарядь, які пов'язують Федорівку з кам'яnobалківською культурою (за О. О. Кротовою, це мікроліти овальної форми — «рибки», вироби з підтесуванням кінців, вістря-проколки, серії бічних різців, які переважають над іншими типами різців)²⁵. Певні відмінності, що існують між частиною рогалицьких пам'яток та Федорівкою, можуть частково пояснюватись і хронологічними розбіжностями, тому припущення про належність цих комплексів до різних етапів розвитку однієї культурної традиції здається найбільш імовірним.

Точка зору О. О. Кротової про генетичні зв'язки індустрій Федорівки та Кам'яної балки 1—3 достатньо аргументована. Певні сумніви можуть викликати традиційні у науковій літературі уявлення про походження кам'яnobалківської культури Нижнього Подоння від імеретинської культури Грузії. Типологічний склад крем'яного інвентарю останньої, особливо у своїй мікролітичній частині, має багато своєрідних форм, яких не було знайдено у Приазов'ї, її хронологія також залишається нез'ясованою. Можливість взаємовідносин між населенням двох протилежних природно-географічних р-нів — степів Приазов'я та гір Закавказзя — не дуже умотивована. На наш погляд, сучасний стан уявлень про розвиток епіграветту як Півночі — Дніпро-Донського межиріччя, так і Подонців'я, дає можливість поставити питання про висунення нової гіпотези щодо походження пам'яток кам'яnobалківського кола на основі традицій епіграветту пам'яток басейну Сіверського Дінця типу Ями та проявів пізнього оріньяка у Приазов'ї (Амвросіївка). Серйозна перевірка обґрунтованості цього припущення буде можливою після монографічної публікації комплексу знахідок з кам'яnobалківських стацій та встановлення абсолютної хронології пам'яток імеретинської культури, але на ймовірність такого зв'язку вказує, насамперед, розвинений мікролітичний інвентар комплексу з Ям, хронологічно передуючого

найбільш архаїчним стаціям Кам'яної балки²⁶. Їх об'єднують: домінування мікролітичної пластинчатої заготовки; серійні вузькі витягнуті граветтоподібні вістря та міковістря, у тому числі із заокругленою та косозрізаною основою; «мікрорізці»; подовжені прямокутники; використання високої стрімкої, іноді зустрічної ретуші по краях та пласкої з черевця на кінцях мікролітів. Можливі прояви впливів амвросіївської індустрії в інвентарі деяких пам'яток кам'яної балківського кола, очевидно, пов'язані з поширенням нуклеподібних різців та високих скребачок.

Окреме культурне явище серед епіграветтських стацій Північного Приазов'я репрезентоване комплексами Янісоль²⁷, Дмитрівка, Солоне озеро²⁸. Його техніко-типологічна відмінність від інших епіграветтських комплексів Північного Приазов'я не дуже значна. Поряд із специфічними ромбоподібними вістрями на пластинах у зовсім не тогожніх матеріалах цих стацій їм притаманні більш традиційні для даного регіону форми — вістря типу граветт, що іноді були підроблені пласким підтесуванням із черевця по основі або по краю, пластинки зі скосеним кінцем, вістря типу федермессер, прямокутники, подвійні бічні різці типу паралелограмів та трапецій, долотоподібні знаряддя (Дмітрівка). Походження ромбоподібних вістер ще не досить зрозуміле, але приналежність комплексів Янісолі, Дмитрівки та Солоного озера до місцевих приазовських проявів східного епіграветту сумнівів не викликає.

Порівняльно-типологічний аналіз фінально-епіграветтських комплексів без геометричних мікролітів Північного Приазов'я у складі кам'яного інвентарю свідчить про плавну «міграцію», перетікання окремих типів з набору знарядь однієї пам'ятки в іншу, про складну та різноманітну типологічну комбінаторику, яка виключає можливість виділення дискретних утворень, подібних за складом провідних типів кам'яного інвентарю груп пам'яток. Очевидно, ці висновки суть археологічного змісту відображені особливості культурно-історичного процесу кінця плейстоцену, що відбувався на території Азово-Чорноморських степів. Він характеризувався широким інформаційним обміном, активністю різносторонніх соціальних стосунків, які нівелювали межі окремих соціальних утворень, у зв'язку з чим виділення археологічних культур в цьому регіоні досить проблематичне.

Різnobарвність культурного ландшафту півдня Східноєвропейської рівнини у пізньольодовикову добу була обумовлена безперечними інвазіями населення центру рівнини. Можливо, внаслідок занепаду мамонтового промислу або певного перенаселення частини мешканців палеолітичного «Ельдорадо» — Середнього Подніпров'я та Середнього Дону — персортівуються на степову фауну, пристосовуються до умов життя у більш південних регіонах Південного Побужжя, Нижнього Подніпров'я, Подонців'я, доходячи до берегів Чорного та Азовського морів, про що свідчать розглянуті матеріали Рогалицько-Царинківської культурної області. Тут вони співіснують з місцевим населенням, репрезентованим пам'ятками кам'яної балківської культурно-історичної області, близькими до них пам'ятками типу Янісоль та іншими комплексами з виразними неповторними наборами мікролітичних знарядь Північного Приазов'я. Нові дані, отримані під час вивчення пізнього палеоліту Сіверського Дінця, дають можливість припустити, що поява кам'яної балківської індустрії була пов'язана, здебільшого, не з переселенням із Закавказзя мешканців імеретинської культури, або впливом з її боку, а з розвитком традицій східного граветту на Сіверському Дінці. Таким чином, певна спільність пам'яток фінального епіграветту з геометричними мікролітами і без них Рогалицько-Передільського р-ну може пояснюватися походженням від різночасових міграційних хвиль, пов'язаних з центром Східноєвропейської рівнини, населення якої, починаючи з так званого граветтського епізоду, користувалося досить розвинутим набором мікролітичних знарядь²⁹.

¹ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. — 1960. — № 4. — С. 14—25; Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. — М., 1964. — 10 с.; Він же. Критерии выделения позднепалеолитических историко-культурных областей (на примере степной зоны) //

Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита — Л., 1989. — С. 24—26; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпір'яжжя. — К., 1973; Степанов В. П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеографии. — М., 1976. — С. 300—322; Анисович М. В. Южная и Юго-Западная историко-культурные области Восточной Европы в позднем палеолите // КСИА АН СССР. — 1992. — № 206. — С. 34—42; Сапожникова Г. В., Коробкова Г. Ф., Сапожников И. В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса — СПб., 1995.

² Гвоздовер М. Д. Специализация охоты и характер кремневого инвентаря верхнего палеолита // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. — М., 1974. — С. 48—52; Григорьев Г. В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. — Автореф. канд. диссерт. — Л., 1968; Григорьев Г. П. Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР (МИА, № 166). — М., 1970. — С. 43—63; Leonova N. B. The Upper Paleolithic of the Russian steppe zone // Journal of World Prehistory. — N. Y., L., 1994. — Vol. 8. — № 2. — P. 169—210; Артемова В. Д. Некоторые данные о микроГенваре (к вопросу о зонах развития в верхнем палеолите) // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. — М., 1985. — С. 38—46.

³ Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К., 1965. — С. 278—287; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959. — С. 61; Він же. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977. — С. 31.

⁴ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы... — С. 14; Григорьев Г. П. Вказ. праця. — С. 54; Гвоздовер М. Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников нижнего Дона // Вопросы антропологии. — 1967. — Вып. 27. — С. 82—101; Оленковський М. П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 74—85.

⁵ Лисицын С. Н. Микропластичный инвентарь верхнего слоя Костенок I и некоторые проблемы развития микроорудий в верхнем палеолите Русской равнины // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 308.

⁶ Локтишев С. А. Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області // Палеоліт і неоліт України. — К., 1947. — Т. 1. — С. 283—287.

⁷ Телегин Д. Я., Тарасенко Н. И. Мезолитическая стоянка у хутора Рогалик (Ворошиловградская область) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. — СПб., 1983. — С. 35—39; Горелик А. Ф. Мезолит на территории бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. — Автореф. канд. диссерт. — Л., — 1986; Горелик А. Ф., Выборный В. Ю., Манько В. А. Работы Рогаликского палеолитического отряда в 1989 г. // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца (тезисы). — Луганск, 1990. — С. 18—20; Горелик А. Ф. Некоторые итоги предварительного пространственно-функционального анализа Рогаликской группы местонахождений позднего палеолита // Сборник статей. Серия: История и социально-политические науки. — Луганск, 1993. — С. 112—119. Він же. Рогалицько-передільська група // Словник-довідник археології. Під ред. Н. О. Гаврилюк. — К., 1996. — С. 232—234.

⁸ Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на Юго-Востоке Украины в позднеледниковые и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах, № 6. Сборник статей. — Донецк, 1997. — С. 3 64.

⁹ Weniger G. C. Magdalenian Settlement and Subsistence in South-West Germany // PPS — 53, 1987. — P. 293—307.

¹⁰ Cohen V., Gorelik Al. Final Paleolithic of the Northern Black Sea coast // Prehistory Européenne.— in press.

¹¹ Горелик А. Ф. Находки предметов изобразительной деятельности палеолитического человека у хутора Рогалик (Украина) // РА. — 1997. — № 2. — С. 169—181.

¹² Горелик А. Ф. Культурные различия материалов Рогаликско-Передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область) // Археологический альманах, № 5. — Донецк, 1996. — С. 209—218.

¹³ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969. — С. 55; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982. — С. 107—108; Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит степного Побужья. — К., 1990. — С. 62; Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Донца. — Херсон, 1991. — С. 182—184; Телегин Д. Я. Мезолитичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 78; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 31.

¹⁴ Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит... — С. 182—184; Нужний Д. Ю. Вказ. праця. — С. 31; Залізняк Л. Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 124—128.

¹⁵ Колосов Ю. Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — САИ. — № 1—5. — М.—Л., 1964, С. 45.

¹⁶ Станко В. Н., Свеженецев Ю. С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // БКИЧП. — 1988. — № 57. — С. 116—120.

¹⁷ Телегин Д. Я. Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре // РА. — 1996. — № 2. — С. 131.

¹⁸ Горелик А. Ф. Мезолит на территории... — С. 6.

¹⁹ Анникович М. В. Археологическая культура: определение понятия и процедура исследования // Археологические культуры и культурная трансформация. — СПб., 1990. — С. 46.

²⁰ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 62.

²¹ Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит... — С. 184—186.

²² Там само.

²³ Кротова А. А. Указ. соч. — С. 68—69.

²⁴ Оленковский Н. П. О каменнобалковской подоснове северо-приазовской и межиричской позднепалеолитических культур // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы (тезисы докладов). — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 21.

²⁵ Кротова А. А. Указ. соч. — С. 25—39.

²⁶ Кротова А. А. Указ. соч. — С. 12—25.

²⁷ Кротова А. А. Указ. соч. — С. 60, 69.

²⁸ Оленковский Н. П. Культурно-историческая градация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // Археологический альманах. — № 3. — Сборник статей. — Донецк, 1994. — С. 193—203.

²⁹ Артемова В. Д. Указ. соч. — С. 38—46; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки... — С. 20—29; Він же. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфетські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 3—22.

A. F. Горелик

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЭПИГРАВЕТТА ДНЕПРО-ДОНСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

В статье обобщаются результаты многолетних исследований группы финальнопалеолитических стоянок Рогалик-Передельского р-на Луганской области, определяется их культурно-историческое место среди синхронных древностей центра и юга Восточноевропейской равнины. Вопреки устоявшимся представлениям об исключительной роли южного степного и кавказского позднего палеолита в формировании эпиграветских индустрий Днепро-Донского междуречья, автор обращает внимание на значение влияний позднепалеолитической культуры Среднего Поднепровья и Среднего Дона для генезиса позднеледниковых индустрий Днепро-Донских степей.

O. F. Gorelik

THE PROBLEM OF FORMATION OF THE EPIGRAVETT OF THE Dnieper — Don INTERFLUVE

The article generalizes the results of many-year studies of the group of final Paleolithic sites in the Rogalik-Peredel'sk district of the Lugansk region and defines their place among synchronous antiquities of the center and south of the East European plain. Contrary to the commonly accepted ideas on the exclusive role of the south steppe and Caucasian late Paleolithic ages in the formation of epigravettian industries of the Dnieper - Don interfluve, the author pays attention to the meaning of influences of the late Paleolithic culture of the Middle Dnieper basin and Middle Don basin for the genesis of late-glacier industries in the Dnieper — Don steppes.

Одержано 08.06.1999

ГРАВЕТТОЇДНІ КОМПЛЕКСИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглядаються проблеми виникнення та специфіки розвитку граветтоїдної технічної традиції у степовій зоні Північного Причорномор'я протягом другої половини пізнього палеоліту.

Дослідженням граветту Європи — його походження, хронології та періодизації, локальних особливостей останнім часом приділяється багато уваги. Вирішення цих проблем наближає до можливості з'ясування таких явищ стародавньої історії, як: зародження та трансформація у часі та просторі технічних традицій, походження, міграції, контакти і взаємовпливи окремих груп пізньопалеолітичного населення.

Термінологія, що стосується явищ граветту Європи в цілому та її окремих регіонів, включає різноманітні назви і має певну історію. Поява цього поняття у 30—40-і рр. в європейському палеолітознавстві пов'язана з іменами західноєвропейських дослідників Д. Пейроні, Д. Гаррод, С. Хокса та ін. Воно означало відмінне від оріньяка культурне явище — пізній перигордіен (граветтіен).

Тоді ж з'явився й термін «східний граветтіен» для визначення специфіки груп центральноєвропейських Віллендорф, Дольні Вестоніце, Пшедмость та східноєвропейських Костенки I, III, 1, Гагарино, пізньопалеолітичних пам'яток. Одночасно для визначення цих культурних явищ застосовувалися такі терміни, як: «Агсбах'ен», «Павлов'ен», «Костенков'ен». Згодом ці та ряд подібних до них пам'яток стали розглядати як «віллендорфсько-павлівсько-костенківську культурну спільність»¹.

Питання щодо доцільності застосування терміна «східний граветт» саме до пам'яток «віллендорфсько-павлівсько-костенківської» культурної спільноти й досі залишається невирішеним. Ряд дослідників пропонують вживати щодо пам'яток названої спільноти, так і до більш широкого кола східноєвропейських комплексів з граветтськими рисами поняття «граветтоїдність», або вже вживаний деякими західноєвропейськими дослідниками термін «граветтоїдний технокомплекс», тобто граветт у широкому розумінні².

Деякі дослідники застосовують термін «східний граветт» і у більш широкому значенні — фінальний палеоліт східної частини Європи з тенденцією до мікролітизації кам'яного інвентарю³.

Залежно від конкретних проявів, пов'язаних з хронологічними чи локальними особливостями, європейські пам'ятки з граветтською технічною традицією характеризуються як «граветт» з підрозділами його на ранній, середній і пізній «граветт» та «епіграветт», «макрографетт» та «мікрографетт» тощо⁴.

Хронологічні межі існування граветту Європи визначаються для різних її регіонів по-різному. Найбільш ранні його прояви відомі на таких територіях: Балкани — період 30—25 тис. років тому (стоянки Темната, шар 8, Аспроочаліко, Кепхаларі); Центральна Європа — період 30—28 тис. років тому (Віллендорф II, шари 5, 6); Східна Європа — період 36—32 тис. р. т., так званий «пре-граветтіен» (Костенки 17, шар 2) і період 28—25 тис. р. т. (Тельманська, шар 2, Молодова V, шари 9, 10) — ранній граветтіен. Вважається, що у Центральній та Східній Європі граветт (у широкому розумінні) в період 19—20 тис. р. т. змінюється епіграветтом, що існує тут до кінця пізнього палеоліту⁵. У Західній Європі, зокрема, у Франції, батьківщині перигордіену (граветтіену) перші прояви його, за сучасними даними, датуються часом близько 28 500 р. т. та існують до 21 000 р. т., коли вони змінюються солютрейською традицією⁶.

Щодо походження граветту Європи існують різні точки зору. Припускається можливість поліцентричного його походження в окремих регіонах Європи, наприклад, на Балканах, в басейнах середньої течії Дунаю та Дністра, інколи за участю місцевого оріньяка або селета⁷.

I. O. Борзіяк вважає появу граветтського комплексу Дністровсько-Карпатського регіону результатом першої хвилі оріньяка з Балкан (стоянки Бачо-Кіро, Міток-Малул-Галбен, нижні шари) з типологічно визначеною тенденцією до розвитку граветту. На його думку, пізніше граветтська традиція розповсюджується в інших регіонах Європи, де набуває локальних рис, частково зберігаючи oriгінальні ознаки⁸.

Стосовно пам'яток з граветтською технічною традицією обробки каменю степового Північного Причорномор'я до недавнього часу терміни «граветт», «епіграветт», «східний граветт», «граветтoidність», «граветтoidні риси інвентарю», «граветтoidні вістря» тощо, вживалися епізодично, без розкриття їх змісту. Більш грунтовно до цієї проблеми підходить Д. Ю. Нужний, який комплекси другої половини пізнього палеоліту з мікролітичними знаряддями характеризує як прояви другого етапу розвитку мікролітичної техніки в Україні, пов'язаного з поширенням «граветтської традиції» та подальшого процесу геометризації у «пізньограветтських комплексах»⁹.

Такі питання як належність комплексів степових пам'яток до граветтської технічної традиції, походження та хронологічні межі існування певних етапів розвитку цього явища досі спеціально не аналізувалися. Деякі з цих питань будуть розглянуті в даній роботі. Для визначення правомірності віднесення тієї чи іншої пам'ятки до граветтської традиції використано типолого-статистичний метод, розроблений французькими дослідниками Сонвій-Борд і Перро. Він включає аналіз порівняння індексів основних категорій кам'яних знарядь та наявності в комплексах деяких визначальних типів, що характеризують певну технічну традицію. Цей метод використовувався дослідниками для визначення характеру комплексів як окремих пізньопалеолітичних пам'яток, так і їх груп у певних регіонах Східної Європи¹⁰.

Порівняння індексів (% до загальної кількості знарядь) у комплексах визначається за такими категоріями знарядь: індекс скребачок (IG), різців (IB), оріньяцьких скребачок (IGA), дво-, багатогранних різців (IBd), різців на ретушованих заготовках — бокових (IBt), проколок (IP) та пластинок з притуплюючою ретушшю (ILd). Якщо в оріньяцьких комплексах IG(60—40) досить перевищує IB (10—20), IGA (15—25) значний, IBd завжди більший за IBt, IP та ILd рівні 0 або незначні, то в пізньоперигордійських (граветтських) комплексах це порівняння інше. Воно характеризується домінуванням різців (IB — 20—40) над скребачками (IG — 10—30) та ретушних різців (IBt) над двогранними (IBd). Індекс пластинок з притуплюючою ретушшю (ILd) завжди значний, звичайно є в комплексах проколки (IP), а індекс оріньяцьких скребачок (IGA) — 0 або незначний. До групи знарядь, що характеризують перигордійську (граветтську) традицію, належать: різні типи виробів з притупленим краєм, пластини поперечноретушовані та пластинки з притупленою спинкою, вістря граветт, мікрограветт, пластинки з боковими виїмками та зубчиками. Різці Ноай, вістря Флешет, трикутники та мікрорізці — не завжди присутні в комплексах¹¹.

Для визначення характеру індустрії пізньопалеолітичних пам'яток степового Північного Причорномор'я по співвідношенню індексів основних категорій знарядь за методом Сонвій-Борд та Перро було використано власні підрахунки автора, опубліковані дані та підрахунки С. П. Смольянинової для деяких пам'яток Побужжя, люб'язно передані автору.

В таблиці подано підрахунки основних індексів для пізньопалеолітичних пам'яток степового Північного Причорномор'я з переважанням рис, характерних для граветтської технічної традиції. З дев'ятнадцяти проаналізованих комплексів менше половини мають цілком перигордійський (граветтський) характер, інші ж — тією чи іншою мірою проявляють оріньяцькі риси, при переважанні граветтських.

Проаналізуємо групи комплексів у хронологічному порядку. Серед пам'яток середнього періоду пізнього палеоліту (22—17 тис. років тому) цілком граветтський характер має комплекс стоянки Ями. В ньому різці (IB — 14,6) значно переважають скребачки (IG — 3,0), а різці ретушні (IBt — 11,3) — різці двогранні (IBd — 3,0), є в комплексі проколки (IP — 2,0), а скребачки оріньяцькі відсутні¹². Не має оріньяцьких рис і комплекс стоянки Антонівка III, хоч індекс пластинок з притуплюючою ретушшю (ILd — 2,8) у ньому замалій як для граветтської традиції¹³.

Іншим комплексам цієї хронологічної групи, у котрих переважають граветтські риси, притаманні й риси, характерні для оріньяцької традиції. Найбільш виразні вони у комплексі стоянки Амвросіївка (підрахунки — за матеріалами розкопок 1950 та 1978—79 р.р.). У ньому співвідношення індексів скребачок (IG — 6,3) та різців (IB — 22,3) і високий індекс кругоретушованих мікроплатівок (ILd — близько 25) характерні для граветтської традиції. Оріньяцькі риси проявляються у співвідношенні типів різців — IBd (14,8) значно переважає IBt (5,0) та наявністі оріньяцьких скребачок (IGA — 1,0), в тому числі типів Карене і з «рильцем». Подібні, але дещо менш виразні оріньяцькі риси (переважання двогранних різців над ретушними) має і комплекс Нововолодимирівки II¹⁴.

Комpleкси Анетівки II та Великої Аккаржі, що мають цілком граветтське співвідношення індексів (див. табл.) включають також деяку кількість оріньяцьких скребачок (точні індекси підрахувати за публікаціями не вдалося). Індекси кругоретушованих пластинок високі¹⁵.

Для більшості комплексів пам'яток пізнього періоду верхнього палеоліту (16—10 тис. років тому) характерне домінування граветтських рис, хоч значна їх частина все ж проявляє деяку оріньякоїдність (див. табл.). До комплексів, що практично не мають оріньяцьких рис, належать Кам'яні балки I, II, Федорівка, Минівський яр, Говоруха, Володимирівка (шари 1, 3, 4)¹⁶. Виняток тут становлять верхні шари Федорівки та Володимирівки (скребачок більше ніж різців), що, можливо, пояснюється функціональними особливостями цих стоянок.

Помітні оріньяцькі риси мають комплекси стоянок Серединний горб та Івашково VI — переважання індексів скребачок над індексами різців, а також наявність скребачок оріньяцьких (див. табл.). Деяку оріньякоїдність мають також комплекси Янісолі (переважання індексу двогранних різців над індексом різців ретушних) і Дмитрівки (наявність скребачок високої форми)¹⁷.

Таким чином, аналіз співвідношення індексів основних категорій кам'яних знарядь у комплексах пізньопалеолітичних пам'яток регіону показав, що для частини комплексів середнього періоду і, практично, усіх комплексів пізнього пері-

Індекси основних категорій знарядь граветтoidних комплексів степової зони Північного Причорномор'я

Пам'ятка (комплекс)	IG	IGA	IB	IBd	IBt	IP	ILd
Івашково VI	20,4	0,7	19,3	2,3	7,0	0,7	16,3
Серединний Горб	21,7	4,3	8,7	—	4,4	—	21,7
Володимирівка, ш. I	36,0	—	16,0	8,0	4,0	—	32,0
Володимирівка, ш. 3	20,1	—	58,3	6,5	34,5	—	11,5
Володимирівка, ш. 4	34,3	—	54,2	5,6	25,6	—	7,2
Говоруха	1,9	—	27,7	—	7,4	1,9	7,4
Минівський яр	13,7	—	60,3	10,3	32,7	—	12,1
Дмітрівка	9,4	0,3(?)	23,8	4,7	9,2	+	7,3
Янісоль	1,9	—	12,0	6,9	1,4	—	13,4
Федорівка, ш. 1	23,7	—	10,8	3,9	5,7	1,6	18,6
Федорівка, ш. 2	20,0	—	23,4	1,7	11,9	1,6	18,2
Кам'яна балка 1	14,4	—	27,5	0,8	21,0	1,1	17,3
Кам'яна балка 2	13,6	—	37,2	7,3	26,4	0,8	10,2
Антонівка III	10,0	—	24,3	4,3	12,8	—	2,8
Велика Аккаржа	5,9	+	10,4	3,4	3,9	0,8	22,9
Нововолодимирівка 2	3,3	—	14,4	5,5	3,3	2,8	14,9
Амвросіївка (стоянка)	6,3	1,0	22,3	14,8	5,0	—	25,0
Анетівка II	4,2	+	25,7	3,9	11,0	—	25,5
Ями	3,0	—	14,6	3,0	11,3	2,0	21,0

П р и м і т к и: «+» — знаряддя даної категорії присутні в комплексі; «—» — знаряддя даної категорії відсутні.

оду епохи верхнього палеоліту характерне домінування рис граветтської технічної традиції з деякими хронологічними та локальними особливостями.

По-перше, слід зазначити, що комплекси з переважанням граветтських рис середнього періоду (початку та максимуму пізньовалдайського похолодання), можливо, синхронні з пам'ятками сагайдацько-муразівської групи з переважанням оріньяцьких рис у кам'яному інвентарі. По-друге, той факт, що комплекси цієї хронологічної групи мають різний ступінь прояву граветтської традиції, напевно, можна пояснити як різним генезисом її носій, так і різним ступенем їхньої взаємодії та взаємопливів із сусідніми носіями оріньяцької традиції.

Серед комплексів середнього періоду виділяється найбільш ранній і найбільш північний — комплекс стоянки Ями, розташованої в лівобережній частині середньої течії басейну Сіверського Дніця. Стоянка датується геолого-стратиграфічним методом ранньопричорноморським часом, тобто, близько 22—20 тис. років тому. Для комплексу характерне граветтське порівняння основних індексів без проявів оріньяцьких рис (див. табл.). За типологічним складом крем'яного інвентарю комплекс знаходить певні аналогії в матеріалах стоянки Гагаріно. Вони проявляються у досконалій призматичній техніці розколювання, близькому порівнянні основних категорій знарядь, переважанні різців над скребачками, домінуванні серед них кінцевих виробів. Подібні типи ретушованих мікроплатівок — з притупленим краєм та підтескою кінців, типи проколок. Така подібність дозволяє припускати можливість генетичного зв'язку між мешканцями стоянки Ями та населенням віллендорфсько-костенківської культурної спільноті, чи, більш конкретно, гагаринсько-хотилівської групи в її межах, до якої відносять Гагарино¹⁸.

Серед інших граветтoidних комплексів, що датуються періодом максимуму пізньовалдайського похолодання і мають оріньяцькі риси, помітне місце посідає Амвросіївський комплекс. Проблема його генезису залишається невирішеною однозначно. В літературі висловлювалися думки як загального характеру — про його південне, середземноморське походження, — так і більш конкретні — про певні аналогії деяким типам крем'яних виробів серед матеріалів Тельманської (Костенки 8, 2 шар) стоянки¹⁹.

Дійсно, певна подібність цих двох комплексів проявляється в традиції розколювання кременю — в цілому призматичній з отриманням заготовок для мікролітів здебільшого з торцевих нуклеусів та багатофасеткових різців.

Подібний і стиль оформлення деяких типів мікролітів — мікроплатівок та вістер з прямим кругоретушованим краєм та протилежним випуклим необрбленим або частково обрбленим дрібною або крутою ретушшю краєм. Частина цих мікролітів в обох комплексах інколи наближається до виробів сегментоподібної форми.

Все ж таки, окрім хронологічної відстані, значні відмінності в комплексах цих пам'яток не дозволяють прямо пов'язувати їх спільним генезисом. Відмінні полягають у тому, що техніка розколювання в комплексі Тельманської більш досконала, ніж в Амвросіївці, а більша частина знарядь виготовлена на видовжених правильної форми пластинах та мікропластинках. За співвідношенням індексів основних категорій знарядь цей комплекс типово граветтський: IG — 2,4; IGA — 0,09; IB — 23,8; IBt — 7,1; IP — 1,4; ILd — 42,8²⁰.

Поява комплексу Тельманської (2 шар) стоянки — одного з найбільш ранніх проявів «типово західнограветтської індустрії»²¹ в центрі Східноєвропейської рівнини близько 27 тис. років тому не могла пройти безслідно. Певно, її носій могли взяти участь у формуванні граветтської технічної традиції у східноєвропейському регіоні. Щодо участі тельманської традиції у складанні конкретно граветтського (з оріньяцькими рисами) амвросіївського комплексу, можна припустити, що він міг мати в основі цю традицію, але значно видозмінену впливом приблизно синхронних її східноєвропейської (типу Костенок 2, шар III) або за-кавказької (типу Дзудзуана) оріньяцьких традицій. Не можна виключати і можливості впливу синхронної(?) Амвросіївці оріньякоїдної традиції типу Муразівки. Висловлювалася також думка про можливість місцевого походження граветтoidних комплексів з оріньяцькими рисами типу Амвросіївки, Анетівки II тощо при участі оріньяцької традиції типу нижнього шару Ворона III та оріньяцьких шарів Сюрені I²².

Пояснення походження амвросіївського прояву граветтоїдної традиції як синкретичної цілком можливе з урахуванням кліматичних умов максимуму пізньовалдайського похолодання з установленням гіперзональної природної структури у Східній Європі та із значним зниженням рівня води в Чорноморській котловині й осушенням Азовського моря²³. Кліматичні зміни спричинили значну рухливість груп пізньопалеолітичного населення в межах Східноєвропейської рівнини та прилеглих територій. Південна перигляціально-степова зона з великими стадами сезонно мігруючих бізонів та інших великих травоїдних стала територією, привабливою для пізньопалеолітичних мисливців різного походження. Все це могло сприяти зростанню контактів та взаємопливів, можливо, змішуванню та асиміляції груп населення — носіїв різних технічних традицій.

Генезис комплексу Анетівки II (анетівської культури) дослідники також пояснюють як результат контактів «місцевих» та «прийшлих» груп населення. Останнім часом було названо і конкретні індустрії, які могли брати участь у формуванні анетівського комплексу. Це — подальший розвиток індустрії типу Сагайдака 1, Анетівки 1 та Муралівки з помітним впливом місцевих традицій типу Анетівки XIII, Володимирівки, Івашкова поля²⁴.

Генезис комплексу Великої Акаржі все ще залишається нез'ясованим, хоч в літературі й висловлювалися думки загального характеру про можливий зв'язок з оріньяцькими комплексами стоянки Сюрень 1 в Криму, пам'яток Подністров'я — Зеленого Хутора чи про трансформацію цих традицій під впливом «східноєвропейського мікрограветту»²⁵.

Серед граветтоїдних комплексів пізнього періоду верхнього палеоліту (пізньольодовиків'я) виділяється кілька локальних груп, що очевидно мають різний генезис. Так, комплекси пам'яток Минівський яр та Говоруха басейну середньої течії Сіверського Дінця — граветтоїдні, без оріньяцьких рис (див. табл.). За типологічним складом крем'яного інвентарю вони знаходять аналогії в комплексах пам'яток Мізин та Борщево 1, які останнім часом вважають належними до однієї, епіграветтської мізинської культури²⁶. Тобто, населення цієї території, як і в попередній час (стоянка Ями) підтримувало зв'язки з більш північною територією центру Східноєвропейської рівнини.

Комплекси пам'яток кам'янобалківської культури Північно-Східного Приазов'я (Кам'яні балки I, II, Федорівка) з типово пізньограветтськими рисами вважаються близькими комплексам імеретинської культури Закавказзя, що останнім часом датується періодом пізньольодовиків'я²⁷. Далі на захід у комплексах кількох пам'яток (Кайстрова балка IV, VI, Сомова балка, Каштаєва балка)²⁸ помітні деякі риси, характерні для кам'янобалківської культури, що, певно, свідчить про формування пізньої граветтоїдної традиції східної частини Північного Причорномор'я та, частково, Надпоріжжя під впливом зв'язків з носіями кам'янобалківської традиції.

Пізньограветтські комплекси Янісолі та Дмитрівки в Північному Приазов'ї мають деяке оріньяцьке «забарвлення». Не виключене їх місцеве походження (місцевознаходження Перемога 1), можливо, з певними західними впливами²⁹.

С. П. Смольянинова розцінює пізньограветтський комплекс Івашково VI у Південному Побужжі як специфічну фінальнопалеолітичну лінію розвитку з геометричними мікролітами (трапеціями) в крем'яному інвентарі³⁰.

Таким чином, аналіз пізньопалеолітичних комплексів показав, що граветтоїдна технічна традиція обробки каменю в степовому Північному Причорномор'ї з'являється в період початку та максимуму пізньовалдайського похолодання. За винятком комплексу з Ям, граветтські риси цих комплексів доповнювалися більш або менш виразними оріньяцькими рисами. Певні специфічні локальні прояви цих традицій можна пояснити як різним генезисом так і різними за характером впливами синхронних оріньякідних комплексів. Okрім порівняння основних індексів щодо специфіки цих граветтоїдних комплексів свідчать такі риси, як невисокий рівень (інколи близько 50 %) використання пластинчастих заготовок для виготовлення знарядь, використання торцевих нуклеусів (покуди — кареноїдних скребачок-нуклеусів) для отримання мікроплатівок, переважання серед мікролітів мікропластинок та міковістер з притупленим краєм, виготовлених на здебільшого зігнутих у профілі заготовках.

У період пізньольодовиків'я граветтоїдна традиція домінує, лише подекуди зберігаються оріньяцькі риси як певне «забарвлення» (пережитки). Походження, взаємовпливи, культурні утруповання в цей період простежуються більш чітко. Характерною рисою розвитку цієї традиції на даному етапі є мікролітизація та помітна тенденція до геометризації крем'яного інвентарю. На відміну від попереднього періоду, помітні відмінності як у переважанні (в середньому 70 %) пластинчастої заготовки, що використовувалася при виготовленні знарядь так і в більш правильній формі і більш прямому профілі мікропластинок — заготовок для мікролітів. Цей етап розвитку граветтської (граветтоїдної) традиції Північного Причорномор'я можна назвати пізньограветтським або епіграветтським.

¹ Буличникова Е. В. Вчера и сегодня понятия «восточный граветтьен» // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 67—72; Григорьев Г. П. Отношение восточного граветтьена к западу // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 73—80.

² Аникович М. В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. — М., 1998., С. 38; Амирханов Х. А. Восточный граветт или граветтоидные индустрии Центральной и Восточной Европы // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 32.

³ Valoch K. Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe // Current Anthropology — Chicago, 1968. — P. 351—366; Nicolaesku-Plopsor C. S., Paunescu A., Mogosanu F. Le Paleolithique de Ceahlau. // Dacia. — NS. — X. — 1966. — P. 23—30; Оленковский Н. П. Культурно-историческая градация позднего палеолита нижнеднепровского региона // Археологический альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 193—203; Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України // Археологія. — 1995. — 1. — С. 3—21; Залізняк Л. Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 116—122.

⁴ Djindjian F. Le Gravettien d'Europe Occidentale et ses relations avec le Gravettien d'Europe Centrale et Orientale: les Changements de territoires dans le temps et dans l'espace // Восточный граветт. Тез. докл. междунар. конф. (Зарайск-Москва, 1—7 сентября 1997 г.). — М., 1997. — С. 75—78; Kozlovski J. K. L'origine du Gravettien dans le Sud-Est Européen // The Upper Palaeolithic Colloquium XII: The origin of the Gravettian, XIII Congr.U.I.S.P.P. (Forli, Italie, sept. 96), v. 6, Forli, 1996, P. 191—201; Borziak I. The origin and local variants of the eastern gravette in the Dniester — Carpathian area // Восточный граветт. — М., 1997. — С. 71—73.

⁵ Kozlovski J. K. Op. cit. — P. 194—195; Otte M., Noiret P., Chirica V. et Borziak I. Rythme Evolutif du Gravettien Oriental // The Upper Palaeolithic... — v. 6 — Forli, 1996 — P. 213—226; Otte M. Destinée Gravettienne // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 7—14.

⁶ Djindjian F. Op. cit. — С. 75—77.

⁷ Kozlovski J. K. The Latest Aurignacian and Aurignacoid elements in the Epigravettian of the Carpathian Basin // The Upper Palaeolithic Colloquium XI: The Late Aurignacian, XIII Congr..., v. 6, Forli, 1996, P. 83—98; Valoch K. L'origine du Gravettien de l'Europe Centrale // The Upper Palaeolithic..., v. 6, P. 207; Аникович М. В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы. Автореф. дисс., докт. ист. наук... СПб., 1991. — С. 17.

⁸ Borziak I. Op. cit. — С. 72.

⁹ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яном віці. — К., 1992. — С. 64.

¹⁰ Sonneville-Bordes D. de et Perrot J. Essai d'adaptation des méthodes statistiques au Paleolithique supérieur, Ext. Bull. S. P. F., t. 50. — 1953. — P. 323—333; Амирханов Х. А. Верхний палеолит Прикубанья. — М., 1986; Амирханов Х. А. Восточный граветт... — С. 22—25; Сапожников И. В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Ч. 1. — Одесса, 1994. — С. 20—67; Ткаченко В. І. Пізній палеоліт Закарпаття. — Автореф. дис. к. іст. наук. — К., 1996.

¹¹ Sonneville-Bordes D. de. Le Paleolithique supérieur en Perigord, Bordeaux. Delmas, 1960. — Р. 26—32, 146—150, 214—217.

¹² Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В. И., Залізняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 40, 63.

¹³ Гладких М. И. Некоторые итоги исследования позднепалеолитического местонахождения Антоновка III // Материалы по четвертичному периоду Украины к VIII конгр. ИНКВА. — К., 1969. — С. 252—267.

¹⁴ Кротова А. А. Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья. — Автореф. дисс... к. ист. наук. — К., — С. 9; Оленковський М. П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992. — Вип. 1. — С. 37—40.

- ¹⁵ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989. — С. 23—65; Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. — К., 1990. — С. 37; Григорьева Г. В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА. — 1967. — Вып. 3. — С. 86—90.
- ¹⁶ Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // САИ. — Вып. А 1—5. — М.-Л., 1964. — Прил. I. — С. 37—41; Кротова А. А. Культурно-хронологическое..., С. 25—39; Черниш О. П. Володимирівська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 75 с. З восьми культурних шарів Володимиривки індекси підраховано тільки для статистично значущих комплексів шарів 1, 3, 4.
- ¹⁷ Смольянинова С. П. Указ. соч. — С. 42—52; Кротова А. А. Указ. соч. — С. 59—60; Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — С. 92—95.
- ¹⁸ Кротова А. А. Указ. соч. — С. 67; Тарасов Л. М. Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы. — Л., 1979. — 167 с.; Амирханов Х. А. Указ. соч. — С. 15—34.
- ¹⁹ Рогачев Н. А., Аникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 178; Кротова А. А. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁰ Рогачев Н. А., Аникович М. В., Дмитриева Т. Н. Костенки 8 // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879—1979. — Л., 1982. — С. 101—108.
- ²¹ Синицын А. А. «Западный граветт» Восточной Европы // Восточный граветт. Тезисы докл. междунар. конгресса (Зарайск — Москва, 1—7 сент. 1997 г.). — С. 60—63.
- ²² Sinitzyn A. Les niveaux Aurignaciens de Kostienki 1 // Aurignacien en Europe et au Proche Orient . Actes du XII-e Congres U.I.S.P.P. — Bratislava, 1993. — P. 283—291; Амирханов Х. А. К проблеме эволюции и периодизации верхнего палеолита Кавказа // РА., в. 4, 1994. — С. 9—23.
- ²³ Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет (Атлас-монография) / Ред. И. П. Герасимов, А. А. Величко. — М., 1982. — С. 11, 12, 25, 74.
- ²⁴ Давня історія України. — К., 1998. — С. 87; Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита северо-западного Причерноморья (1. южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы. — Одесса, 1997. — С. 25, 26.
- ²⁵ Григорьева Г. В. Указ. соч. — С. 89—90; Сапожников И. В. Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья. — Автореф. дисс... к. ист. наук. — Л., 1987. — С. 12; Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита северо-западного Причерноморья (2. Днестровская группа) // Записки исторического ф-ту Одесского держ. университета. — Вип. 4. — Одеса, 1997. — С. 7.
- ²⁶ Кротова А. А. Указ. соч. — С. 54—60; Аникович М. В. Днепро-Донская... — С. 33—34.
- ²⁷ Амирханов Х. А. Указ. соч. — С. 20—23.
- ²⁸ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К. — С. 82—99; Оленковский Н. П. Культурно-историческая... — С. 193—203.
- ²⁹ Оленковский Н. П. Поздний палеолит... — С. 82—118; Krotova A. A. Chronostratigraphic du Paleolithique supérieur des steppes d' Azov et de la Mer Noire // Paleo-supplement. — 1995. — 1. — P. 227—233.
- ³⁰ Смольянинова С. П. Указ. соч. — С. 97.

O. O. Кротова

ГРАВЕТТОИДНЫЕ КОМПЛЕКСЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В историографической части статьи дан обзор основных проблем, связанных с терминологией, хронологией, происхождением граветта Европы. Далее анализируются комплексы кремневого инвентаря с преобладанием граветтоидных черт памятников второй половины верхнего палеолита степной части Северного Причерноморья. По соотношению индексов основных категорий орудий определяется граветтоидный характер комплексов, степень выраженности примеси ориньякоидных черт. Отмечаются хронологические и локальные особенности проявлений граветтоидной традиции в регионе. Появление носителей этой традиции в степной зоне объясняется климатическими изменениями максимума позднеглациального похолодания, сопровождавшимися переселением групп населения, усилением контактов и взаимовлияний разных традиций — граветтских и ориньяцких как восточноевропейских, так и соседних территорий. В позднеледниковые комплексы с граветтоидной традицией доминируют, проявляя тенденцию к микролитизации и геометризации. Для этого периода характерны более четко прослеживаемые специфические локальные особенности проявлений позднеграветтской традиции, их генезис и взаимосвязи.

GRAVETTOIDE COMPLEXES OF THE NORTH BLACK SEA AREA

The article is devoted to the aspects of the appearance and development of the gravettoide technical tradition in the steppes of the East European plain. The gravettoide tradition is connected with the middle and late stages of Upper Paleolithic age in this region. There are several complexes with mixed features of the Aurignacoide and gravettoide traditions. The appearance of the gravettoide tradition is explained in terms of the population migrations and mixing of traditions during the last Valdai maximum in the area. The late gravettian (epigravettian) complexes have the tendency toward microlithization of flint tools.

Одержано 08.06.1999

Д. Ю. Нужний

ЕПІГРАВЕТСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ОВРУЦЬКОГО КРЯЖУ

За матеріалами нової пізньопалеолітичної стоянки Шоломки I аналізуються особливості вже відомих епіграветських комплексів Овруцького кряжу і визначається час їхнього існування та культурна специфіка.

Історія вивчення пізнього палеоліту Овруччини

Овруцько-Словечанська височина загалом являє собою досить специфічне природно-географічне і геологічне утворення у межах Українського Полісся. Це сильно розчленоване лесове плато, що простягнулося на 70 км із заходу на схід і максимум 30 км з півночі на південь, має кристалічну цокольну частину докембрійських часів та риські моренні відклади в основі. Його південний кордон є досить чітким, оскільки фактично обмежується долиною р. Норинь (лівої притоки р. Уж), тоді як північний — визначається значно слабше внаслідок дії ерозійних процесів, пов'язаних із дією льодовиків. Овруцький останець лесів знаходиться в оточенні класичних занавісів ландшафтів Житомирського Полісся, відстоїть майже за 120 км на північ від основного масиву поширення лесових відкладів у Дніпровському Правобережжі й підноситься на 316 м над рівнем моря.

Саме південні відроги цього плато вздовж р. Норинь, сильно зруйновані відносно молодими ярами та іншими ерозійними процесами, вже з кінця минулого сторіччя відзначалися масовими знахідками кісток викопних тварин, що досить активно збиралися місцевими жителями для потреб цукроварної промисловості¹. До останніх часів пізній палеоліт Овруцького кряжу був представлений всього двома невеликими комплексами, дослідженими на належному професійному рівні — Довгиничами і Збраньками.

Так, на південно-західних відрогах цього лесового плато у відслоненнях яру на північних околицях с. Довгиничі (зараз Овруцького р-ну Житомирської обл.) була відкрита і розкопана наприкінці 20-х років І. Ф. Левицьким відома Довгинецька стоянка². Пізніше геологічні умови залягання культурного шару пам'ятки вивчав В. І. Крокос, а її численні фауністичні рештки визначалися І. Г. Підоплічком³. На початку 70-х років пам'ятка досліджувалась М. І. Гладких, яким під час заглиблення дна основного розкопу 3 х 8 м І. Ф. Левицького, було розкрито ще 51 м² культурного шару. На жаль, серед знайдених тут 22 крем'яних виробів, знарядь не трапилося. Faunістичні рештки з цього розкопу були визна-

© Д. Ю. Нужний, 2000

чені К. В. Капеліст і Є. І. Даниловою⁴. Знахідки з обох розкопів представлена в основному кістками, залягали хаотично у найрізноманітніших позиціях у лесових дельтовіальних відкладах, на глибинах від 6,25 до 11,5 м, на схилі розмитої риської морени і, за свідченням всіх дослідників пам'ятки, безумовно, знаходились у перевідкладеному стані. Проте деякі кістки ще зберігали певний анатомічний порядок, хоча на час перевідкладення тонші з них вже втратили свою первинну міцність⁵.

Найчисленнішими серед них були рештки мамута (загалом близько 14 особин), представлені практично всіма частинами скелету: довгими, черепними і тазовими кістками, а також щелепами, ребрами, хребцями тощо. Серед кісток з розкопу М. І. Гладких дві особини належали молодим, одна — напівдорослій тварині, а одна — навіть сосунцю. Кістки інших тварин також переважно належать перигляціальному фауністичному комплексу, й були представлені шерстистим носорогом, конем і північним оленем (всіх по дві особини) та бізоном. В обох розкопах відмічені ще й поодинокі кістки вовка і кабана, причому наявність останнього є досить рідкісним явищем для пізньопалеолітичних пам'яток прильдовикової зони⁶.

Незважаючи на велику кількість і розмаїття фауністичних решток, комплекс кам'яних виробів з обох розкопів Довгиничів складається всього із 36 екземплярів, причому знаряддя серед них налічують всього чотири екземпляри. На жаль, знахідки з розкопок І. Ф. Левицького до наших часів не збереглися, хоча й були майже повністю опубліковані. З-поміж останніх вирізняється масивне сегментоподібне вістря з гірського кришталю, оброблене по дузі зустрічною ретушшю (рис. 1, 1), досить широка платівка із гостроскошеним краєм (рис. 1, 2), невеликий кутовий різець на платівці (рис. 1, 3) та масивна платівка із центральною пласкою ретушшю (рис. 1, 4).

Але найчисленнішу групу серед кам'яних виробів складають досить масивні платівки із широкими гранями та їх уламки (19 екз.) без вторинної обробки (рис. 1, 5—8, 10—12), що не є типовим для пізньопалеолітичних комплексів взагалі. Вони мають певні морфологічні особливості, які полягають у наявності дуже масивної, але нефасетованої п'ятки із добре розвиненим відбивним горбком. Практика ретельного зняття «карниза» на відбивній площині перед сколюванням цих платівок практично не застосовувалась. Інша характерна риса згаданих призматичних сколів стосується характерного загострення протилемного, дистально-го кінця у більшості їх цілих зразків (рис. 1, 5—7, 11, 12). Відщепи налічують всього 7 екз. (рис. 1, 9), а уламки — 5 екз. Ще один з уламків, судячи з публікації І. Ф. Левицького, був фрагментом ортогнатного призматичного нуклеуса.

Хронологічна атрибуція і культурна специфіка Довгиничів уже протягом тривалого часу є об'єктом дискусій серед вітчизняних палеолітознавців через непевність стратиграфічних умов залягання культурного шару і загалом дуже невеликою, порівняно із численними фауністичними рештками, кількістю виявлених тут крем'яних виробів. Так, її першовідкривач І. Ф. Левицький, разом із В. І. Крокосом, що здійснював геологічні дослідження умов залягання пам'ятки, датував її вюрмським інтерstadіалом, тобто часом, який за сучасною схемою передував останньому валдайському похолоданню⁷. У культурно-хронологічному ж плані цей комплекс порівнювався першим дослідником із оріньяцькою стадією і початковими етапами пізнього палеоліту взагалі. Ще більш давній вік Довгиничів, у межах рис-вюрмського інтергляціалу, на підставі геологічних даних відстоював В. І. Громов⁸.

На думку ж П. Й. Борисковського, невизначеність геологічних умов залягання цієї пам'ятки через процеси перевідкладення і малочисельність комплексу дозволяли лише віднести її до пізньопалеолітичної епохи взагалі⁹. Більш конкретно визначали хронологічну позицію Довгиничів П. П. Єфименко і І. Г. Шовкопляс, які датували її «мадленським часом», тобто заключними етапами пізнього палеоліту¹⁰. Проте останні дослідження цієї пам'ятки, проведені М. І. Гладких і І. Б. Люріним, дали їм підставу підтримати точку зору І. Ф. Левицького і В. І. Крокоса про її досить ранній вік у межах пізнього палеоліту. Цей висновок ґрутувався на певних архаїчних технологічних особливостях платівок і системи первинного розколювання крем'яного комплексу Довгиничів взагалі, а також даних термолюмінісцентного та колагенового аналізів кісток¹¹. Ці польові дослідження

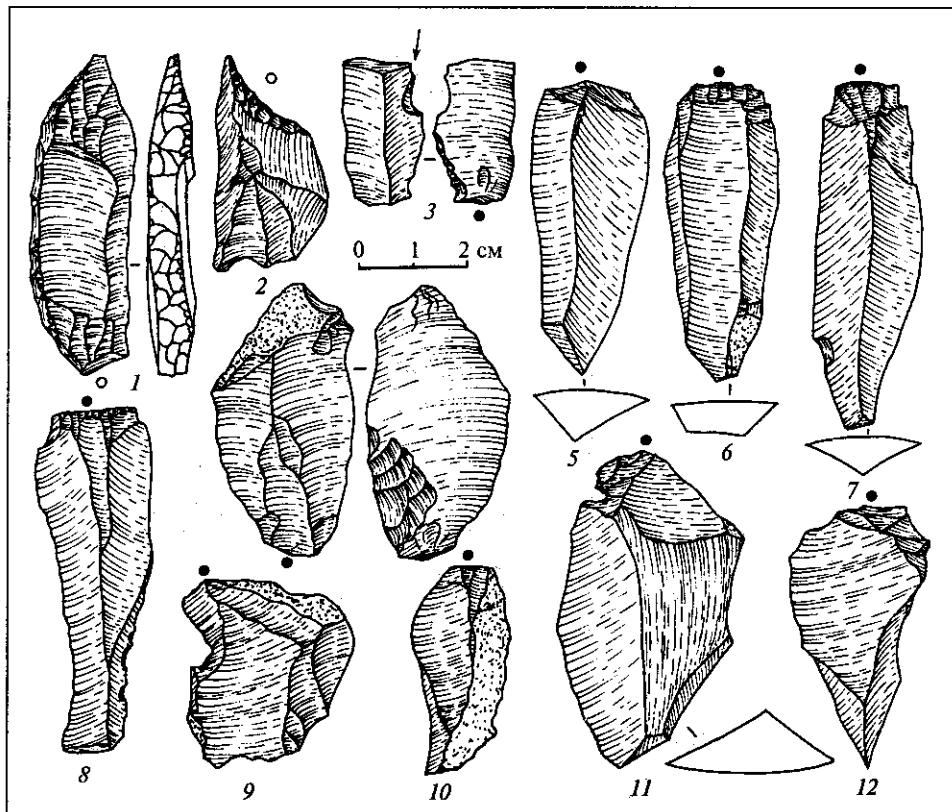

Рис. 1. Крем'яний комплекс Довгиничів (за І. Ф. Левицьким).

також засвідчили безумовне перевідкладення культурних решток пам'ятки і не підтвердили висновок І. Ф. Левицького щодо її багатошаровості. Такої ж самої думки дотримувався і Д. Я. Телегін, який визначав відносну хронологічну позицію цієї пам'ятки між Радомишлем і Пушкарями I, тобто досить ранньою по-рою пізнього палеоліту.¹²

Першою ж пізньопалеолітичною пам'яткою Овруччини із численним і вже досить виразним крем'яним комплексом крем'яних знарядь були Збраньки. Вона була відкрита і майже повністю розкопана Д. Я. Телегіним на площі близько 20 м² у 1979¹³. Пам'ятка розташовується на схилі лесового плато висотою 25—30 м над рівнем сучасної заплави р. Норинь між двома великими ярами, за 500 м на північ від с. Збраньки Овруцького р-ну Житомирської обл. Хоча культурні рештки тут були представлени лише виробами з каменю, залягали частково на денній поверхні, зруйновані ерозією, та у сірому ґрунті, сформованому на основі лесів, вони, проте, зосереджувались на досить обмеженій площині. Досліджене скupчення крем'яних виробів являло собою одну підокруглу пляму 8—10 м діаметром, що майже напевно вказує на його гомогенність і чистоту.

За даними Д. Я. Телегіна, комплекс крем'яних виробів, вкритих білою патиною, загалом налічує більше 1200 екземплярів. Знайдено також пластівку із гірського кришталю. Типологічно витримані нуклеуси (22 екз.), а також їх уламки та аморфні зразки (19 екз.) від досить широких пластиков становлять досить високий відсоток від загальної чисельності комплексу (близько 3,4 %). Безумовну більшість серед перших (15 екз.) складають різноманітні одноплощинні, переважно ортогнатні піраміdalні зразки, всього 9 екз. (рис. 2, 1, 2, 4). Серед них є також п'ять косоплощинних нуклеусів (рис. 2, 3), а також виріб торцевого типу. Двоплощинні призматичні нуклеуси (всього 7 екз.) представлені чотирма, — поверхні сколювання яких не збігаються (рис. 2, 5), та трьома сплющеними виробами (рис. 2, 6). Загалом переважна більшість нуклеусів має нефасетовану відбивну площинку і відсутність слідів підправки «карнізів», а одноплощинні їх зразки утворюють морфологічно більш сталу серію.

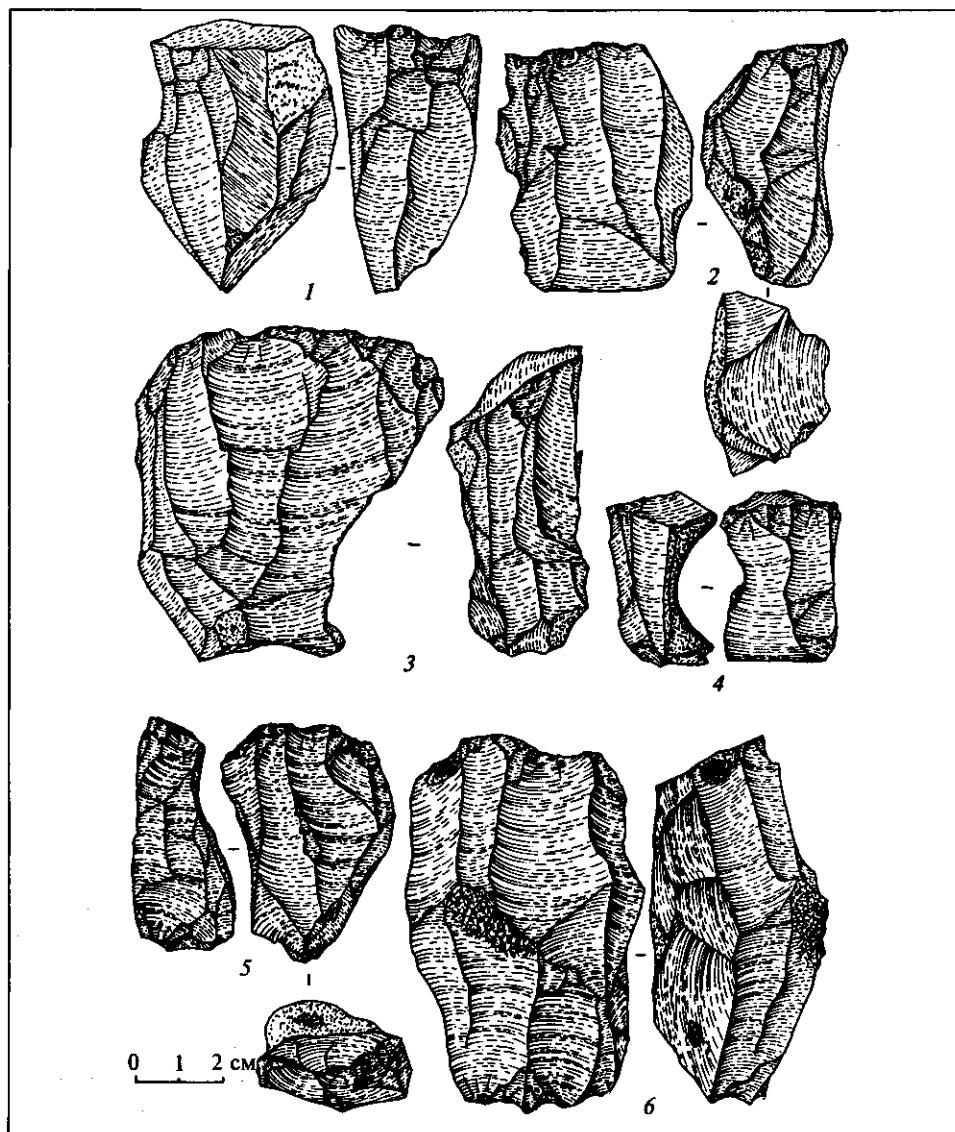

Рис. 2. Нуклеуси зі Збраньок.

Платівки призматичні та реберчасті налічують у комплексі зі Збраньок відповідно 87 та 18 примірників. Платівки звичайно мають досить недбале широке обмеження та масивну нефасетовану відбивну площинку із добре розвиненим горбком. Прийом ретельного зняття «карнізу» на дорсальній поверхні відбивної площинки перед сколюванням платівок практично не застосовувався. Разом із знаряддями, виготовленими з цих напівфабрикатів (11 екз.), загальний індекс платівчатості таким чином становить тут близько 9,7 %. Відсоток типологічно витриманих виробів із вторинною обробкою (15 екз.) є також незвичайно низьким, тобто близько 1,25 %.

Всі наявні в колекції знаряддя праці зі Збраньок наведені на рисунку 3. Серед останніх найбільш виразну серію (7 екз. або 46,6 %) утворюють різноманітні і досить масивні мікроліти із затупленим краєм (рис. 3, 1—7), що є досить незвичайним для пізньопалеолітичних пам'яток прильдовикової зони Східної Європи, де їх кількість рідко перевищує 8—10 %¹⁴. Мікроліти виготовлено на досить широких і масивних платівках за допомогою високої стрімкої дорсальної ретуші. У двох випадках наявна й обробка напівстрімкою, також дорсально,

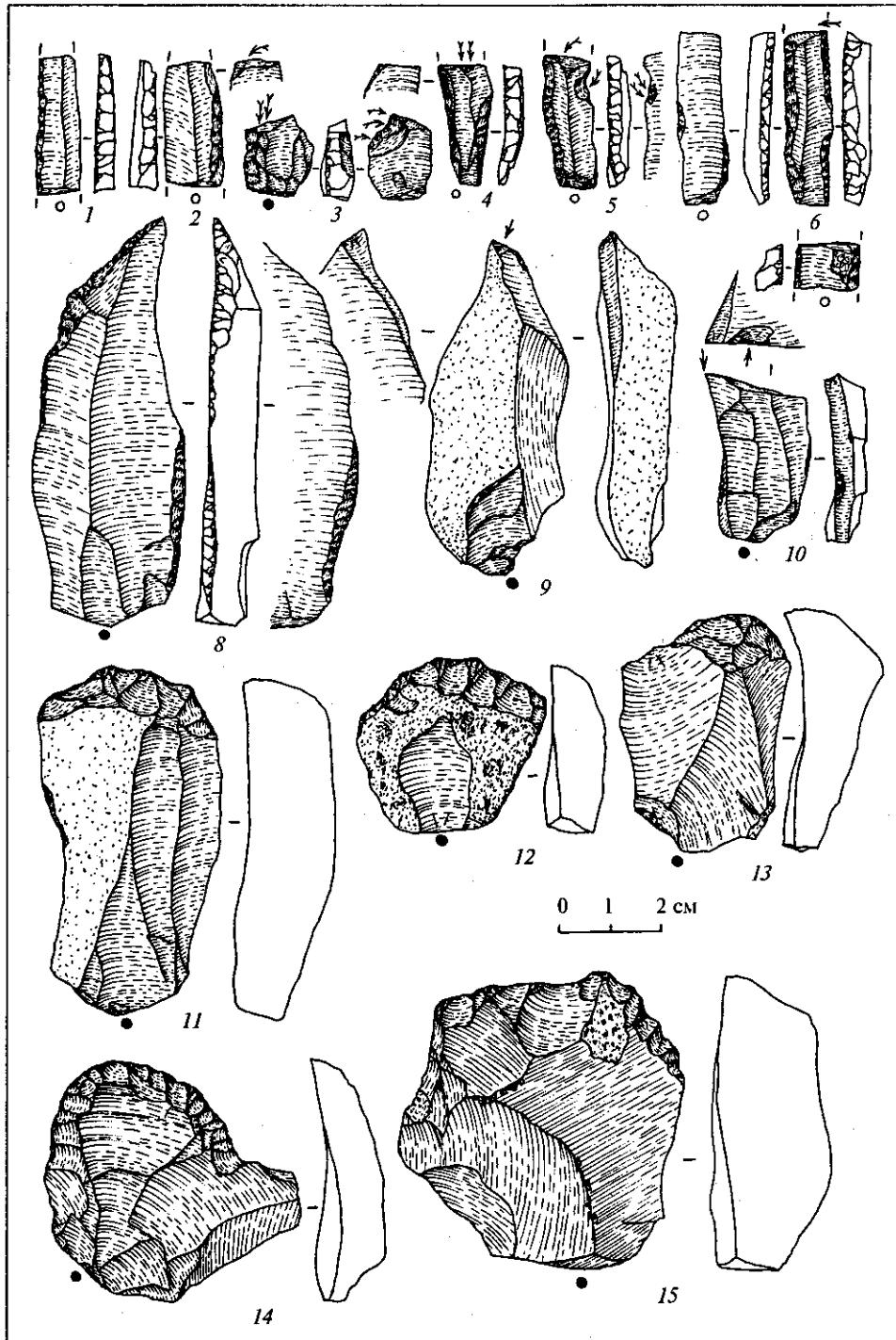

Рис. 3. Комплекс крем'яних знарядь Збранийок.

або дорсально-вентральною ретушшю і з протилежного різального краю призматичного напівфабрикату (рис. 3, 6, 7).

Про те, що ці мікроліти є фрагментами ланцетоподібних та граветтських вістор, свідчать уламки із підправкою базової частини перпендикулярним або діагональним ретушуванням з боку відбивного горбка платівки (рис. 3, 4, 5). Ще один подібний фрагмент базової частини вістря має також незаретушований відбивний горбок масивного призматичного напівфабрикату (рис. 3, 3). Показовим

у цьому відношенні є й один з уламків вістер, який має таку довгу ретушовану діагональну підправку базової частини, що вже нагадує черешок зламаного наконечника з віймою (рис. 3, 4). Про використання згаданих мікролітів — вістер саме у функції наконечників досить масивної мисливської зброй, типу легких списів або дротиків, свідчить і діагностичний макрознос, наявний на більшості цих виробів та значні розміри їхніх збережених «черешкових» частин із макропошкодженнями, безумовно, металевого походження (рис. 3, 26)¹⁵. До вищеописаної категорії знарядь типологічно й напевно функціонально тяжіє і ціле дуже масивне ланцетоподібне вістря, оброблене на бойовій частині напівстрімкою дорсальною, а на черешку — центральною ретушшю (рис. 3, 8). З протилежної сторони пряматичного напівфабрикату черешок із збереженим відбивним горбком також підправлено напівстрімкою дорсальною ретушшю. Показово, що подібно до мікролітів-вістер це знаряддя також зоріентовано своєю бойовою частиною у бік протилежний до відбивної площини платівки.

Другою за чисельністю категорією знарядь дільниця (5 екз. або 33 %) комплексу зі Збраньок є скребачки кінцевого типу (рис. 3, 11—14), виготовлені переважно на масивних відщепах. Деякі з них за розмірами нагадують скребла (рис. 3, 15). В колекції наявна лише одна кінцева скребачка на масивній платівці (рис. 3, 11). Інші ж провідні категорії виробів із вторинною обробкою представлені тут двома різнями на платівках бокового (рис. 3, 9) і кутового типів (рис. 3, 10).

Як вважав Д. Я. Телегін, вищеописаний комплекс, насамперед унаслідок морфологічних особливостей мікролітів і вістер, має певні культурні аналогії серед матеріалів Пушкарів I та Клюсів. Проте колекція зі Збраньок, на його думку, виглядає загалом більш архаїчно, через значно примітивнішу технологію скловання платівок і відсутність стійких принципів добору напівфабрикатів для виробництва скребачок і різців. Щодо відносної хронологічної позиції, то згаданий автор датував Збраньки, разом із Довгиничами, часом пізніше Радомишля, але давніше Пушкарів I¹⁶.

Шоломки I — нова епіграветтська пам'ятка на Овруцькому кряжі

Упродовж 1997—1998 років у південно-східній частині Овруцького кряжу автомобілем була відкрита і фактично повністю розкопана на площі 42 м² нова піньопалеолітична пам'ятка Шоломки I¹⁷. Крем'яний комплекс останньої, що вже після першого сезону розкопок характеризувався дуже виразним набором знарядь дільниці із яскравими епіграветтськими рисами, був частково опублікований¹⁸. Стоянка розміщується на платоподібному лесовому останці V-подібної форми, утвореного двома мисами, що підносяться на 30—35 м над рівнем сучасної заплави р. Норинь. З півночі і сходу він обмежується відповідно «Ровом Каскевиця» і «Соломійчиким ровом», а з півдня та заходу — долиною Нориня, причому з'єднується з топографічно трохи вищим основним лесовим плато лише невеликим перешейком. Саме ж скupчення піньопалеолітичних матеріалів Шоломок I знаходиться в основі західного мису цього останця, що мав довжину близько 350 м і ширину 120 м і був з трьох боків охоплений подвійним піvkільцем протиерозійних валів. На поточний момент пам'ятка знаходиться практично посередині між двома згаданими валами та за 40 м від краю південного схилу цього мису, зорієтованого вздовж долини р. Норинь, який зараз вже є майже повністю зруйнований численними активно діючими молодими ярами («Качкові» або «Ткачові рови») та іншими ерозійними процесами. Показово, що відповідно за 50 і 60 м на північ і захід від основного розкопу Шоломок I у шурфі і зачистках стінок ярів зафіксована наявність ще, як мінімум, двох скupчень піньопалеолітичних матеріалів.

Стратиграфічні умови залягання піньопалеолітичних матеріалів Шоломок I є досить простими, оскільки під час спорудження вищезгаданих протиерозійних валів у 60-х роках, приблизно 30—50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків над ними безперечно було зрізано бульдозерами. Після цього з метою посадки лісополоси тут була здійснена плантація оранка, яка, проте, лише трохи зачепила верхню частину культурного шару пам'ятки (рис. 4). Внаслідок цього на всій площі розкопу зафіксована наступна стратиграфія нашарувань:

0—20 см — світло-сірий слабогумусований лісовий ґрунт, утворений внаслідок плантаційної оранки на основі лесоподібного суглинку;

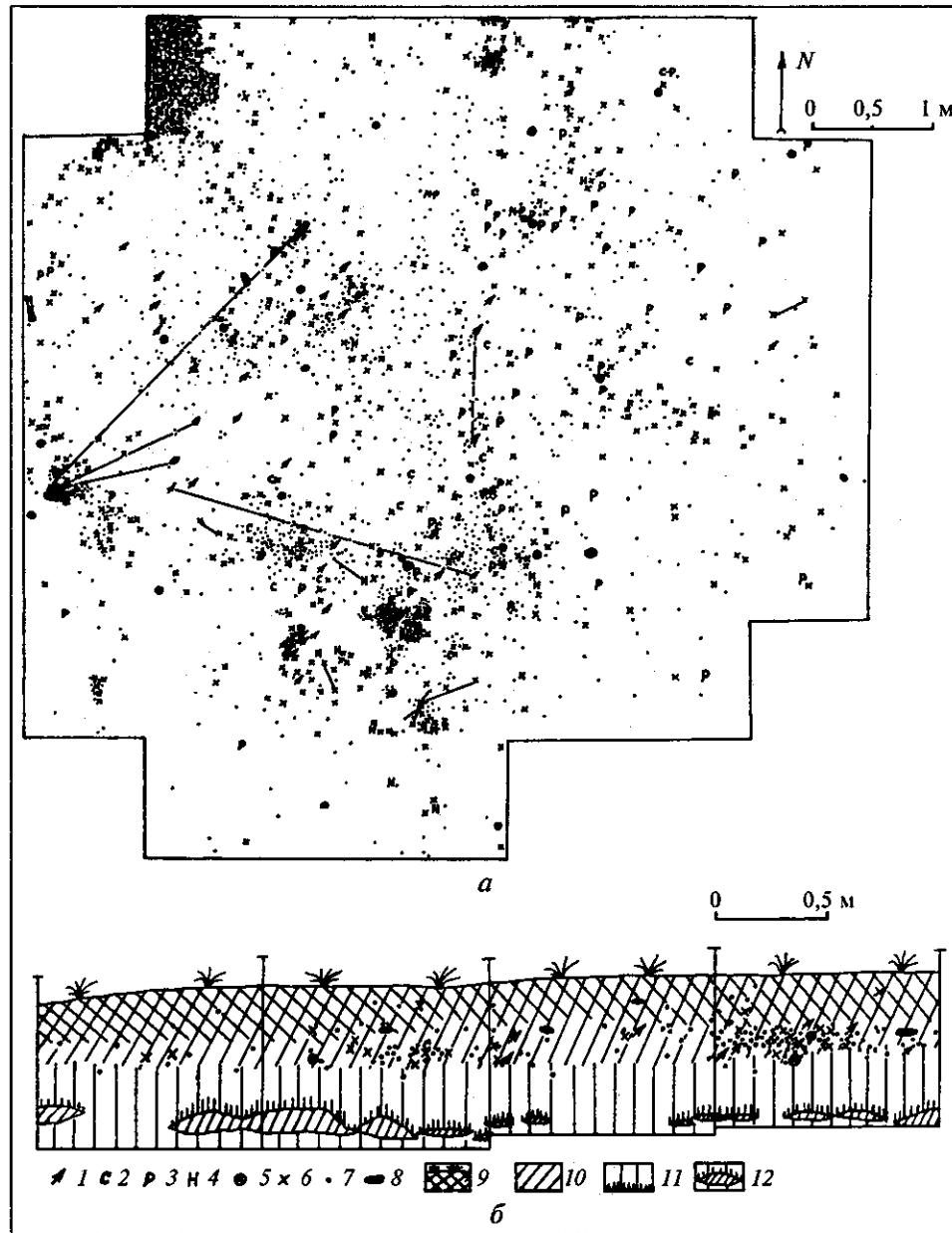

Рис. 4. План і профіль частини західної стінки основного розкопу 1997—1998 рр. Шоломок I. Умовні позначення: 1 — мікроліт із затупленим краєм; 2 — скребачка; 3 — різець; 4 — нуклеус; 5 — платівка з ретушшю; 6 — платівка; 7 — відщеп; 8 — каміння; 9 — світло-сірий слабогумусований лісовий ґрунт; 10 — білястий щільний супіщаний суглинок, жовтуватий у верхній частині і білястий — у нижній; 11 — міцний червоний ортзанд із прошарками ущільнених іржавих стяжінь; 12 — лінзи яскраво-білого щільного супіщаного суглинку, перекриті зверху орштейнами.

20—35 см — білястий дуже щільний супіщаний суглинок, жовтуватий у верхній частині і яскраво-білий — у нижній, в якому переважно й залягали пізньопалеолітичні знахідки;

35—100 см — потужний червоний і міцний у перетині іржавий ортзанд, утворений щільними лускатими стяжіннями окислив заліза, що, проте, легко підлягають горизонтальному зрізу і мають темно-коричневі поверхні. Ортзанд по-декуди містить лінзи яскраво-білого супіщаного суглинку потужністю 5—15 см, подібного до відкладів перекриваючого шару. Над цими лінзами ортзанд набуває більшої щільності та яскравішого кольору. У верхній частині ортзанду також

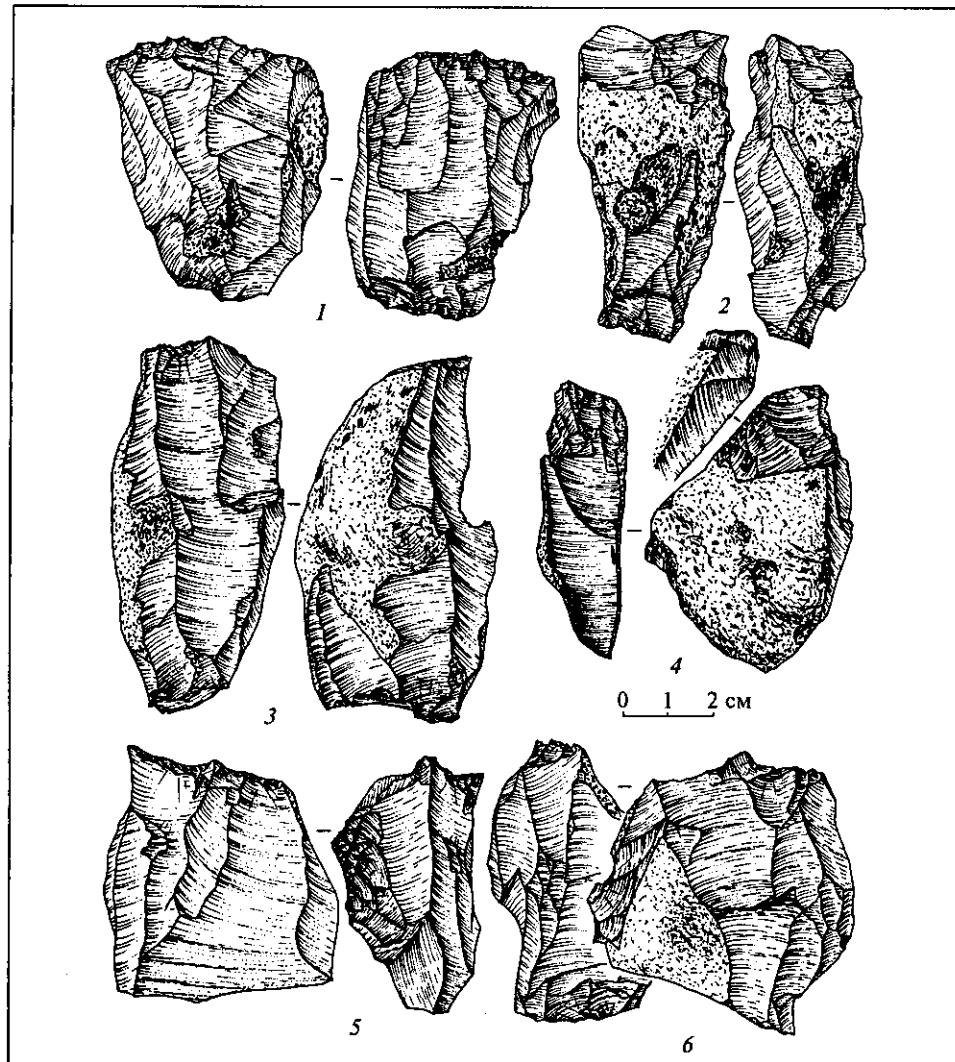

Рис. 5. Нуклеуси з розкопу 1998 року Шоломки І.

трапляються крем'яні знахідки, особливо чисельні у південному секторі розкопу, спрямованому в бік краю тераси Недри.

100 см і нижче — приблизно з цього рівня ортзанд поступово втрачає щільність і яскраво червоний колір, набуває більшої шаруватості, а його все менш виразні горизонти перестеляються вже відкладами типового жовтавого лесоподібного суглинку. Поступово потужний і щільний отрзанд набуває таким чином виду окремих тонких прошарків суглинку, забарвлених окислами заліза у товщі лесових відкладів.

Планіграфічні особливості пам'ятки на вже досліджений площині розкопу (42 m^2) також досить прості. Основне скупчення пізньопалеолітичних матеріалів, представлені лише кам'яними виробами, являє собою не дуже щільну, насичену знахідками у центрі округлу пляму діаметром близько $8—9 \text{ m}$ (рис. 5). Вона фактично вже повністю окреслена розкопом з південного і східного боків. У північно-західному її секторі частково розкрито в розкопі дуже концентроване округле скучення кременів, що орієнтовно буде мати розміри $1,5 \times 1 \text{ m}$. У профілі воно являло собою лінзу товщиною близько 5 см, дуже щільно насичену кременями, де вони фактично лежали один на одному. Лінза стратиграфічно залягала на рівні основного культурного шару, тобто на межі білястого супіщеного суглинку і червоного ортзанду.

За складом крем'яних виробів досліджена частина скучення, що являла собою зосередження відходів первинної обробки кременю. Найчисельнішими у ній

були відщепи різних розмірів і лусочки (382 екз.), у меншій кількості (143 екз.) траплялися платівки та їх уламки, що, однак, становить незвичайно високий відсоток по відношенню до перших. Знайдено також два призматичні двоплощинні ортогнатні нуклеуси та один торцевий на плитці, тоді як готових знарядь майже нема. Останні представлені лише двома уламками платівок із нерегулярною ретушшю та уламком вістря із затупленим краєм. Безумовно, що у даному випадку ми маємо справу із так званим «точком», тобто місцем первинного розколювання кременю і виробництва призматичних платівок.

На дослідженні площа основного зосередження палеолітичних матеріалів з Шоломків I також були зафіковані інші місця як первинного розколювання кременю, так і виробництва певних категорій знарядь праці. Так, у його південній частині знаходилося два мікроскупчення або невеликих «точка» діаметром близько 0,5 м, що складалися з відщепів, платівок, кількох нуклеусів і відбійників. Проте в одному з них також знаходилися б різців і дві скребачки. До одного з двоплощинних нуклеусів іншого скучення були підібрани дві платівки і два відщепи. Приблизно у 0,5 м поруч розташувалось ще й інше скучення, утворене платівками, двома нуклеусами та вісьмома вістрями із затупленим краєм. В останньому випадку ми, напевно, маємо справу з виробничим центром із виготовлення мікролітичних вістер.

У західній частині розкопу також зафіковано інше, але значно менш концентроване овальне скучення близько 1×0,5 м продуктів розколювання, насамперед платівок та двох нуклеусів. Тут також почастило підібрати платівку до одного з нуклеусів. У цьому ж скучені була знайдена невелика сланцева плитка, розбита на кілька частин, фрагменти від якої були розсіяні по площи розкопу у північно-східному напрямку. Взагалі слід зазначити, що, незважаючи на відносно досить невелику насиченість крем'яними знахідками у центральній частині основного зосередження палеолітичних матеріалів, саме тут була знайдена основна маса готових знарядь праці. Напевно, більшість продуктів первинного розколювання кременю на пам'ятці й була зосереджена у вищеописаному найбільшому «точку» у північно-західній частині розкопу. Показовим є й відчутна концентрація кременів зі слідами дії вогню у північно-східному секторі основного скучення матеріалів з Шоломків I.

Переважна більшість крем'яного комплексу з Шоломки I виготовлена з високоякісного сірого та чорного кременю, вкритого найчастіше неглибокою блакитнобілою патиною, хоча знахідки з ортзанду є абсолютно непатинованими. Іноді кремені патиновані лише з обного боку. Згідно з виробами із збереженими ділянками жорнової кірки, крем'яна сировина походить з первинних відкладів. Іноді за сировину використовували і плитчасті конкреції. Загальна кількість комплексу на поточний момент становить 2627 кременів. Нуклеуси, їх уламки та аморфні зразки серед них налічують 17 екз., що становить всього 0,6 % комплексу. Це здебільшого призматичні, досить недбало огранені нуклеуси від платівок середньої ширини з добре збереженими «карнізами» і виразними слідами роботи жорстким відбійником. Найчисельнішими серед них (7 екз.) є призматичні двоплощинні ортогнатні або косоплощинні зразки (рис. 5, 1—3, 6). Кількісно їм трохи поступаються (5 екз.) одноплощинні ортогнатні та косоплощинні нуклеуси (рис. 5, 5), знайдено також один торцевий зразок на плитчастій конкреції (рис. 5, 6).

Платівки комплексу Шоломки I також є досить специфічними. Це, як правило, досить масивні в перетині середньоширокі й недбало огранені призматичні сколи із широкою нефасетованою відбівною площинкою, часто без виразних ознак зняття «карнізу», та добре розвиненим відбівним горбком. Значна частина з них має природне загострення дистального кінця. Саме такі платівки «архаїчного вигляду» й були присутні у вищезгаданих комплексах Довгиничів і Збраник. Загальна кількість призматичних платівок комплексу Шоломок I на поточний момент становить 516 екземплярів, що разом із знаряддями, виготовленими на платівках (122 вироби) становить 24,7 % чисельності крем'яного комплексу. Технологічні сколи комплексу складаються із 17 різцевих і двох попечерних їх різновидів, а також 14 реберчастих платівок та їхніх уламків. Відщепи, уламки та лусочки налічують зараз 1916 екз.

Комплекс крем'яних знарядь з розкопів 1997—1998 рр. Шоломків I налічує 146 виробів, що становить близько 5,5 % від загальної кількості колекції. Пере-

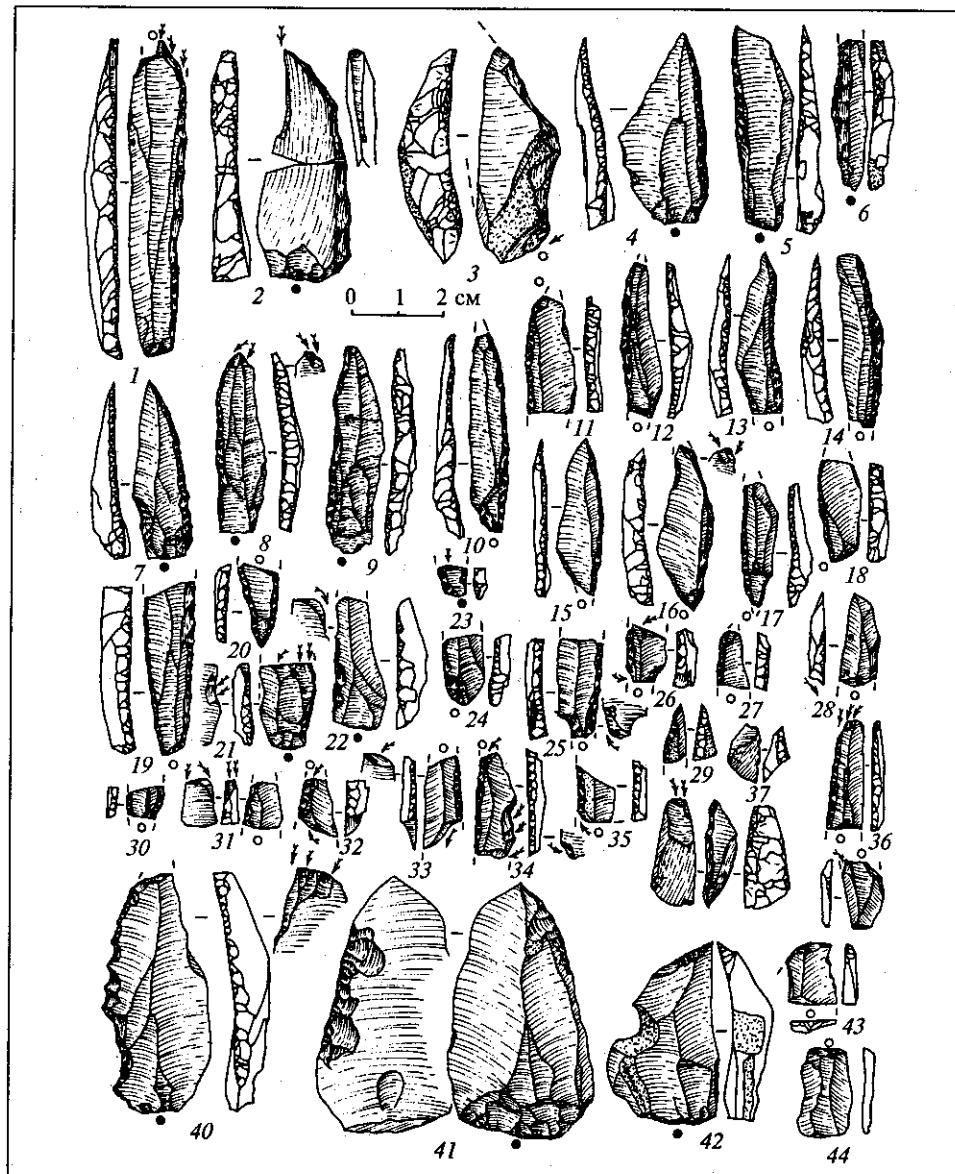

Рис. 6. Мікроліти, вістря, «псевдомікрорізці» та платівки із ретушованим кінцем з розкопів 1997—1998 pp. стоянки Шоломкі I.

важна більшість з них (122 екз. або 83,5%) виготовлена на платівках, причому дуже виразна їх серія має робочий край саме на дистальніх кінцях призматичних напівфабрикатів, протилежних до їх відбивних горбків (рис. 6; 7; 8). Останні у більшості випадків залишилися цілі і не піддавалися додатковій обробці.

На відміну від уже опублікованого комплексу з розкопок 1997 р., провідною категорією знарядь з урахуванням матеріалів колекції 1998 р., тепер є не мікроліти із затупленим краєм та відходи їх виробництва (39 екз.), а різці (59 екз.). Проте перші все ж таки налічують понад 26,7 % знарядь праці, що є, загалом, дуже високим показником як для епіграветтських комплексів прильдовикової зони. Основу комплексу мікролітів з Шоломків I складають досить масивні ланцетоподібні, шательперонські та граветтські вістря іноді з обробкою базової частини (рис. 6, 1—5, 7—18), що досить сильно варіюють як за своїми розмірами або масивністю, так і за пропорціями. Виготовлені вони переважно з масивних і досить недбало огранених призматичних платівок за допомогою високої стрімкої дорсальної ретуші або навіть її зустрічних різновидів. Практично майже всі вони

зорієнтовані своєю бойовою частиною у бік, протилежний до відбивного горбка призматичних напівфабрикатів, оскільки палеолітичні майстри, безумовно, прагнули використати їх природну загостреність (рис. 6, 2—10; 12—18).

Масивний відбивний горбок іноді зберігався на базовій частині вістер (рис. 6, 2—9) або відламувався в місці спеціальної віймки з боку різального краю мікролітів (рис. 6, 10—13, 15, 17) чи навіть просто заретушовувався (рис. 6, 3, 16, 18). Внаслідок цього найтиповішою обробкою базової частини вістер є діагональна підправка стрімкою дорсальною ретушшю. Іноді така підправка наявна навіть на зразках із збереженим відбивним горбком (рис. 6, 7, 8). Вентральне підтесування базової частини або вістря мікролітів не застосовувалось. У колекції знайдено два «псевдомікрорізця» (рис. 6, 37, 38) та зберігся один негатив «мікрорізцевого» сколу на базовій частині дуже масивного зламаного вістра (рис. 6, 3), що вказують на періодичне застосування контрударних методів нанесення ретуші у напряму від центру до кінців вістер. Вищезгадані та інші зламані вироби цікаві ще й тим, що вказують на реальні розміри та масивність найбільших зразків таких вістер, що досягали товщини більше 1 см і ширини 2 см (рис. 6, 2, 3, 38).

Окрім згаданих вістер, інші категорії мікролітів із затупленим краєм не знайдені в комплексі з Шоломків I, незважаючи на його виразність і чисельність. Показовою є повна відсутність тут прямокутників, дуже типових для епіграветтських комплексів прильдовикової зони¹⁹. Наявні в колекції уламки виробів із затупленим краєм, представлені переважно фрагментами базових частин вищеописаних вістер із діагональною підправкою ретушшю (рис. 6, 19, 20, 24—26, 30), або збереженим відбивним горбком призматичного напівфабрикату (рис. 6, 6, 21—23). Уламки бойових частин вістер (рис. 6, 27—29, 36), а також їх середні частини (рис. 6, 31—35) є значно менш чисельними. Цей факт є цілком логічним з огляду на діагностичні макропошкодження, безумовно, металевого походження, присутні на вістрах та їх уламках (рис. 6, 1, 2, 8, 9, 16, 21—23, 25, 26, 29, 36, 38, 39).

«Черешкові» частини зламаних наконечників металевої зброї мали більше шансів бути принесеними разом із древками назад на поселення для подальшої їх заміни. Згідно з розмірами таких базових частин із макрозносом, мешканці Шоломків I використовували, скоріше, досить масивну металеву мисливську зброю, типу легких списів або дротиків, а не лук і стріли²⁰. У цьому ж зв'язку звертає на себе увагу й незвичайно високий, як для пізньопалеолітичних пам'яток прильдовикової зони, відсоток мікролітів із пошкодженнями металевого походження (всього 19 зразків або 51 % мікролітичного комплексу). На додаток слід відзначити ще й два випадки ремонту таких зламаних під час використання вістер-наконечників (рис. 6, 2, 9), які вдалося здійснити серед мікролітів з Шоломків I.

Серед інших знарядь, також пов'язаних із металевою мисливською зброєю, слід відзначити уламок вістра з боковою віймкою на платівці. Воно виготовлене із досить масивної платівки за допомогою високого затуплювального ретушування в місці віймки та похилої зубчастої ретуші вздовж середньої частини наконечника (рис. 6, 40). Біля самого його вістра ця обробка набуває вже характеру невисокої напівстрімкої ретуші. Бойова частина пера вістра пошкоджена діагностичним макрозносом металевого характеру у вигляді трьох раковистих фасеток з площини зламу. У цьому ж зв'язку слід відзначити й один із вищеописаних уламків базових частин вістер із затупленим краєм, який морфологічно тяжіє до вістер з боковою віймкою (рис. 6, 25). Щоправда, ретушована віймка розташовується тут на протилежному боці вістра, а діагностичне макропошкодження безпосередньо зруйнувало його черешок (рис. 6, 25).

Різці на поточний момент є провідною категорією знарядь комплексу Шоломків I (59 екз.) і становлять майже 40,4 % виробів із вторинною обробкою (рис. 7, 7—18; 8, 1—14, 16). Серед них 50 різців виготовлені на платівках і лише 9 — на відщепах. Це переважно бокові їх зразки на платівках (26 екз.), причому більшість з них представлені косоретушованими зразками (рис. 7, 7—11, 13—18). Боковий різець на відщепі всього один. Другу за чисельністю групу різців зараз складають кутові їх різновиди (17 екз.), причому і тут зразки на платівках (рис. 8, 1—7, 9) також, безумовно, переважають (15 екз.). Серед кутових на відщепах є багатофасеткові зразки, що типологічно тяжіють до нуклеподібних форм (рис. 8, 8). Найбільш аморфною з точки зору відбору напівфабрикатів у комплексі, з Шо-

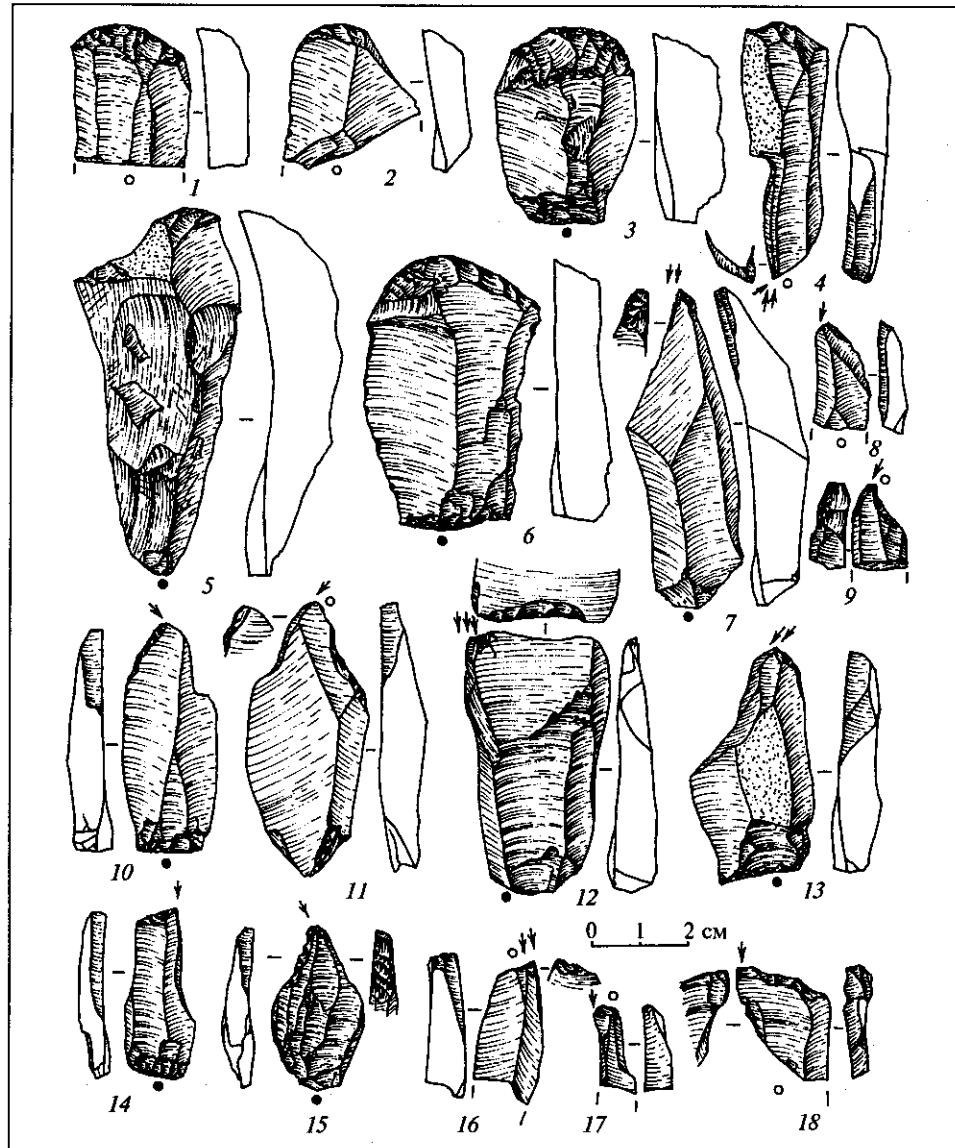

Рис. 7. Скребачки та різці з розкопу 1998 р. стоянки Шоломки І.

ломків I є група серединних різців, між якими 9 зразків виготовлені на платівках (рис. 8, 10—14), а 6 — на відщепах (рис. 8, 16). Серед перших — один є комбінованим із кутовим, а між наступними — один поєднаний з боковим, інший — з кутовим.

Скребачки та скреблоподібні форми становлять третю за кількістю категорію крем'яних знарядь (26 виробів або майже 18 %). Переважна більшість їх також виготовлена на платівках (16 екз.). Найбільш виразну групу серед них (13 екз.) становлять кінцеві зразки на платівках (рис. 7, 3, 5, 6), причому всього три вироби виготовлені з призматичних напівфабрикатів спеціально зменшених пропорцій, із обламаними відбивними горбками тощо (рис. 7, 1). Кінцеві зразки на платівчастих відщепах представлені всього чотирма виробами (рис. 7, 2), серед яких є два з ретушшю по одному з бокових країв. З точки зору хронологічної позиції комплексу з Шоломків I, показовою є й наявність у колекції однієї подвійної скребачки зменшених пропорцій ²¹. Одна кінцева скребачка на платівці є також комбінованою із серединним різцем (рис. 7, 4). Інші типи скребачок або скреблоподібних форм представлені двома боковими скребачками на масивній платівці й відщепі, а також двома скрబлами кінцевого типу із зубчастою робочою поверхнею. Ще одне високе і

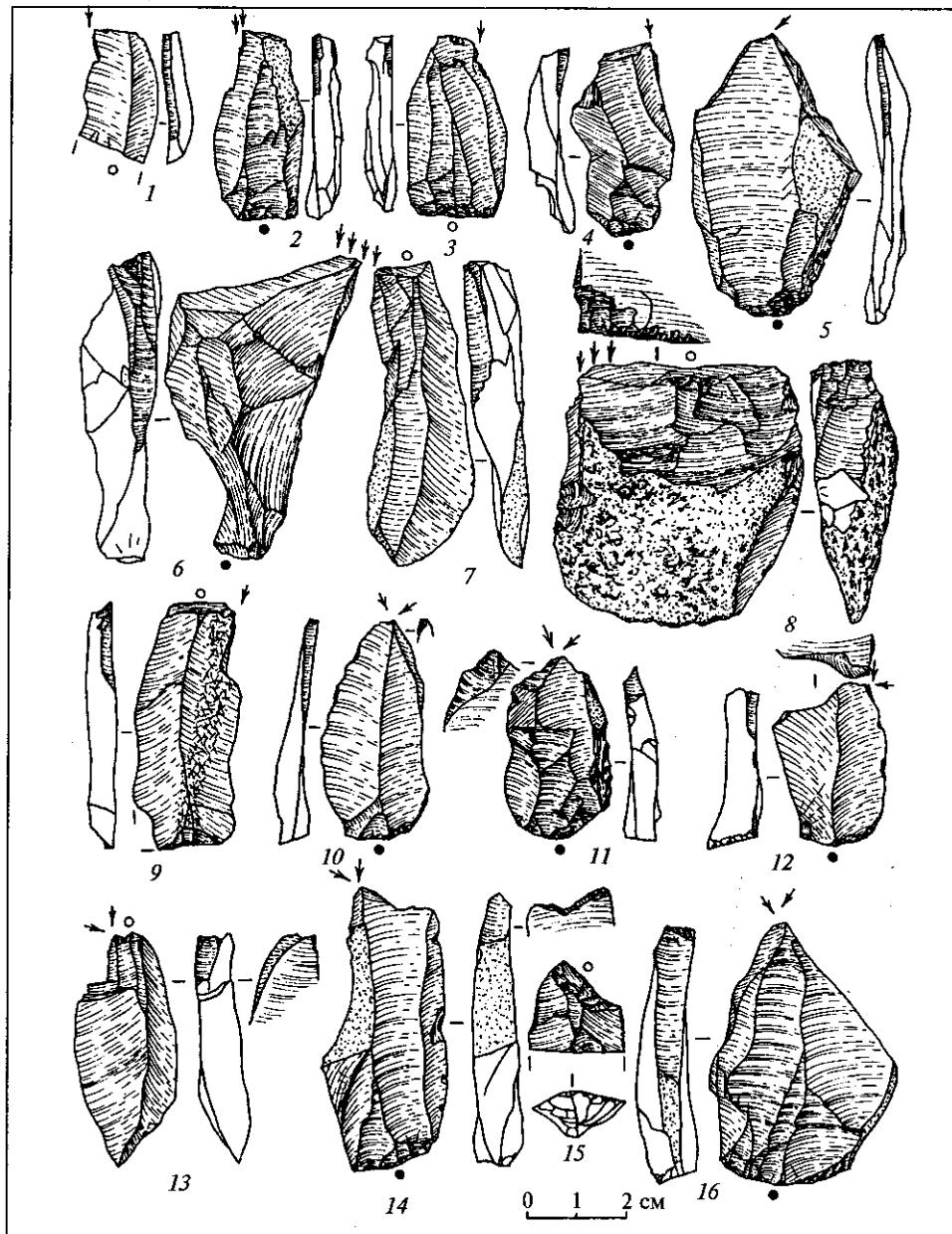

Рис. 8. Різці з розкопу 1998 р. стоянки Шоломки I.

також зубчасте нуклеподібне скребло із ретушшю на 3/4 (так званого типу рабо) виготовлене на розколотій навпіл крем'яній конкреції²².

Серед інших категорій знарядь слід відзначити три платівки із діагонально ретушованим кінцем, частина з яких іноді набуває вигляду вістер (рис. 6, 42), або має ще й обробку вентральною ретушшю (рис. 6, 41), подібно до вищеописаного вістря із Збраньок (рис. 3, 8). Є три платівки із перпендикулярно зрізаним ретушшю кінцем (рис. 6, 43, 44) і дев'ять платівок із нерегулярною ретушшю або виймками, а також п'ять відщепів із аналогічною обробкою.

Культурно-хронологічна і господарська специфіка епіграветських пам'яток Овруцького кряжу

Таким чином, результати дослідження комплексу з Шоломків I дозволяють зробити певні висновки як щодо культурно-хронологічної атрибуції, так і господар-

ської інтерпретації вищеописаних пізньопалеолітичних пам'яток кряжу в цілому. На нашу думку, Довгиничі, Збраньки і Шоломкі I є однокультурними і синхронними стоянками та належать до одного з варіантів східноєвропейського епіграветту прильдовикової зони, відмінного від південніших пам'яток Середньодніпровського басейну²³. Комплекси мікролітів овруцьких пам'яток складаються з досить масивних ланцетоподібних, шательперонських і граветтських вістер, іноді з дорсальною обробкою базової частини, виготовлених переважно із загострених платівок. Прийоми центрального їх підтесування не застосовувались. Трапляються окремі наконечники з боковою віймою на платівках. Різці представлених найчастіше боковими і кутовими їх різновидами на платівках, хоча і серединні типи також присутні. Багатолезові й комбіновані знаряддя не є численними. Скребачки і скребла належать, здебільшого, до кінцевих їх зразків на платівках або масивних відщепах зменшених пропорцій. Можуть бути присутні й поодинокі подвійні скребачки.

Виразна більшість знарядь має робочі поверхні на кінці призматичного напівфабрикату, протилежного до його відбивного горбка. Як уже зазначалось, всі три комплекси характеризуються їх використанням досить специфічної системи розколювання і сталими, на перший погляд дуже «архаїчними», прийомами виготовлення призматичних платівок. Нагадаємо, що саме ці риси й були основною підставою для культурної та хронологічної інтерпретації Довгиничів і Збраньок, як пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту, які порівнювалися із Пушкарями I²⁴.

На нашу думку, це було наслідком загалом дуже невеликої чисельності комплексів знарядь з обох вищезгаданих пам'яток. Виразний і типологічно витриманий комплекс з Шоломків I, культурна атрибуція і хронологічна позиція якого достатньо визначена, дозволяють кардинально переглянути ці висновки. З іншого боку, як засвідчили матеріали Овруча I, комплексу, який має певні оріньякоїдні риси, але де ще відсутні граветтські мікроліти із затупленим краєм (тобто належить до іншої і давнішої культурної традиції), означені «архаїчні» прийоми сколювання платівок, напевно, були місцевою суттєвою локальною традицією, властивою для пізнього палеоліту цього регіону взагалі²⁵.

Яскравий комплекс ланцетоподібних мікролітів з Шоломків I (а також зі Збраньок і Довгиничів) має певні аналогії в північно-східніших пам'ятках Деснянського басейну (Юдинове, Тимонівка I і II, тощо), які зараз досить чітко датуються пізньольдовиковим часом (тобто 15—13 тисячоліттями до наших днів). При цьому слід нагадати, що аналогічні вістря були присутні і в деяких західніших пізньопалеолітичних комплексах Волині (Городок I і II тощо), на жаль, втрачених під час Другої світової війни. Виходячи з опису цих матеріалів, вони були дуже подібні до комплексу з Шоломків I як за технологією виробництва платівок, так і за типологічним складом ланцетоподібних і шательперонських вістер та інших знарядь праці²⁶. З іншого боку, деякі з масивних вузьких граветтських вістер із ретушованою базою з Шоломків I нагадують аналогічні вироби з південно-західніших комплексів пізньомолодовської культури Середнього Подністров'я. З точки зору уточнення хронологічної позиції Шоломків I показовою є наявність тут подвійної скребачки зменшених пропорцій, тобто знаряддя, яке з'являється у пізньопалеолітичних комплексах прильдовикової зони Європи лише на заключних етапах плейстоцену.

Загалом же мікролітичний комплекс вищезгаданих епіграветтських пам'яток Овруччини на поточний момент відрізняється від пам'яток юдиново-тимонівської та пізньомолодовської культур за однією, але дуже суттєвою ознакою — тут повністю відсутні типові прямоугольники. За типологічним складом комплексу мікролітів від них відрізняються і матеріали Журавки, епіграветтської пам'ятки у басейні р. Удай на Дніпровському Лівобережжі, де також присутні окремі атипові прямоугольники, але основу складають (як і в Шоломках I) досить масивні ланцетоподібні або мікрограветтські вістря²⁷. Проте дорсальна підправка на їх базових частинах має виразну опуклість, що не характерно для Шоломків I, але загалом властиво для більшості мікролітів у комплексах межиріцької культури.

Інші категорії знарядь праці епіграветтських пам'яток Овруччини також мають певні морфологічні відмінності від аналогічних виробів із вищезгаданих комплексів Деснянського басейну. Так, серед різців стоянок Юдинове і Тимонівка неподільно домінують ретельно оформлені косоретушовані їхні типи

геометризованих пропорцій, серед яких виразною серією завжди присутні подвійні підромбічні форми, які повністю відсутні в комплексах із Шоломків I і Збраньок. Але останній тип різців взагалі є дуже характерним майже для всіх різочасних і, безумовно, різокультурних епіграветських комплексів Деснянського басейну, починаючи з Єлисєвичів або Мізина і закінчуячи Бугорком. Тому в даному випадку ми, напевно, маємо справу із місцевою сuto локальною традицією, не пов'язаною із певною культурною приналежністю.

Таким чином, епіграветські комплекси Овруччини мають, з одного боку, власні характерні риси, а з іншого — прямі аналогії в комплексах сусідніх територій, насамперед з Волині та верхів'їв Десни. У цьому зв'язку, як уже відзначалось, привертає увагу відносно високий відсоток мікролітів-вістер металної зброї та їхніх уламків по відношенню до інших знарядь праці у всіх трьох комплексах (Довгиничі — 25 %; Збраньки — 46,6 %; Шоломки I — 26,7 %). Загальна мисливська спрямованість діяльності мешканців усіх трьох комплексів є, таким чином, досить виразною. Проте у типологічному і статистичному складі основних категорій знарядь цих пам'яток є і певні особливості, можливо, пов'язані з їхнього ще більш вужчою господарською спеціалізацією і терміном заселення.

Нагадаємо, що на більшості епіграветських комплексів із стаціонарними житловими конструкціями з мамонтових кісток прильдовикової зони Східної Європи відсоток мікролітів звичайно не перевищує 10 % (Єлисєвичі I, Юдинів, Тимонівка I і II, Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці тощо). Такі пам'ятки зараз практично одностайно пов'язуються із стаціонарними поселеннями холодної пори року і розташовуються топографічно досить низько у місцях впадіння балок у долини великих річок²⁸. Є підстави вважати, що Збраньки і Шоломки I були сезонними мисливськими таборами теплого весняно-літнього періоду. Про це свідчить і топографія їх розміщення на високих відрогах або безпосередньо на плато. Характерно, що й культурно відмінні від них південніші епіграветські пам'ятки Середньодніпровського басейну — Семенівка II і III — розташовуються в аналогічних топографічних умовах у підніжжя плато і також відзначаються дуже високим відсотком мікролітів із затупленим краєм²⁹.

Проте термін «заселення Збраньок» був напевно значно коротшим, а сам комплекс, окрім ознак активної діяльності, пов'язаної з мисливством, має ще й виразні риси, притаманні майстерням із первинної обробки кременю, де нуклеусів звичайно буває більше, ніж готових знарядь праці. На наш погляд, певною аналогією цьому комплексові з точки зору спеціалізації у галузі первинної обробки сировини і терміну використання, є відома Фастівська стоянка. Ця, повністю розкопана пам'ятка, в культурному плані пов'язана із вищезгаданими епіграветськими пам'ятками Середньодніпровського басейну, також розташовується високо на плато, острівно річкової долини, на краю балки³⁰. Колекція Фастова також відзначалась і непропорційно малим відсотком знарядь праці (14 екз. або близько 0,8 % колекції з 1711 виробів) і виразними ознаками інтенсивного розколювання крем'яної сировини (22 нуклеуси та нуклеподібні форми). Щоправда, мисливський компонент у комплексі його знарядь представлений значно слабше, оскільки тут знайдено лише одне мікрограветське вістря.

На противагу Збранькам, Шоломки I були більш стаціонарним поселенням і, напевно, використовувались протягом довшого часу в теплу пору року. Хоча первинна обробка кременю та сколювання платівок і тут здійснювалась досить активно, нуклеусів поки що знайдено непропорційно мало (0,6 % комплексу проти звичайних 1,5 %) і це, здається, не було пов'язано з його віддалістю від покладів сировини. Збраньки і Шоломки I знаходяться всього у чотири кілометри одне від одного, але площа останнього, а головне, основний виробничий центр на його периферії ще не розкопані повністю.

Загалом основні технологічні й статистичні показники крем'яного комплексу, за винятком відсотка нуклеусів, а також співвідношення провідних категорій знарядь з Шоломків I, знаходяться у межах, властивих для аналогічних базових мисливських таборів весняно-літнього сезону епіграветських культур, розташованих на плато у прильдовиковій зоні. Наприклад, комплекс знарядь уже згаданої і майже повністю розкопаної Семенівки II налічує близько 200 виробів, навіть за повної відсутності тут однієї з основних типологічних категорій — скребачок. Очікувана ж кількість знарядь стаціонарного поселення Семенівка III, дослі-

дження якого ще триває, ймовірно, становитиме близько 500 екз. Досить подібними є й розміри основного скучення палеолітичних матеріалів у цих пам'ятках і Шоломках I.

Сезон існування Довгиницького місцевознаходження визначити важче, але його спеціалізація як так званого kill-site — місця забою і первинного розчленування впільованих тварин, підтверджується складом крем'яного комплексу. Попри всі відміни, пов'язані з обсягом і видами впільованої дичини, такі комплекси в Старому Світі (наприклад: Амвросіївське костище, Флікстон II і Семенівка I в Європі; Шикайка II в Сибіру; Лопой в Кенії тощо) складаються, насамперед з елементів металевої мисливської зброя і платівок із слідами інтенсивної утилізації від різання³¹. Ці дві основні категорії знарядь вбивства та розчленування туш тварин подекуди доповнюються нуклеусами і нечисленними відщепами та різцями — тобто продуктами склювання додаткових платівок і знарядь для ремонту зламаної зброя. Нагадаємо, що комплекс Довгиничів складався з вістря типу шательперон, платівки чи вістря з гостроскошеним краєм, різця, чисельних платівок, у тому числі з ретушшю, окремих відщепів і уламків а також нуклеусу.

У прильдовиковій зоні, внаслідок наявності та періодичного підгаювання вічної мерзлоти, під час перебування на місці первинної обробки дичини, могло здійснюватися і активне збирання кісток або навіть мерзлих частин туш раніше забитих чи померлих від дії природних чинників тварин. Цілком зрозуміло, що заготівлю цих кісток, без суттєвого їх пошкодження, найбільш ефективно здійснювати саме у теплу пору року, після їх витаювання з мерзлоти. Напевно, це мало місце, наприклад, на Семенівці I, де невелика група мисливців забила і розчленувала тушу бурого ведмедя, а крім того, зібрала і ретельно склали поруч у купу відсортовані та найбільші кістки від щонайменше шести мамутів для майбутнього використання у якості палива або будівельних матеріалів³². Характерно, що крім найцінніших з точки зору майбутньої утилізації семи бивнів, тут були повністю відсутні інші черепні кістки та анатомічні групи. Комплекс знарядь з Семенівки I також складався з уламка бойової частини мікролітичного вістря, різця, платівки і відщепа.

В цьому відношенні показовими є й особливості розташування цієї пам'ятки, яка, подібно до Довгиничів, знаходилася топографічно нижче від згаданих мисливських таборів, на плато. У випадку з Семенівськими стоянками ця різниця становить 6 метрів, оскільки «kill-site» розташувалось у підніжжя тераси, безпосередньо на краю балки і на висоті всього близько 6 м над її сучасним тальвегом. У цьому відношенні привертає увагу наявність у Довгиничах різних черепних кісток мамутів, а також бізона. Розміри і низька продуктивна цінність голів, а особливо вага останніх (блізько 130 кг для мамута і 60 кг для бізона) вказують, що саме тут (чи зовсім поряд) відбулося вбивство тварин під час полювання або сталося зосередження трупів померлих чи загиблих мамутів внаслідок дії природних чинників³³. Наявність певного анатомічного порядку у розміщенні мамутових решток, навіть після перевідкладення (кісток кінцівок і черепів з шелепами), підтверджує факт збереження на них м'яких тканин на момент первинного попадання у культурний шар. Сказане цілком підтверджує гіпотезу Х. Мюллер-Бека про звичайнє розташування пізньопалеолітичних пам'яток цього типу саме у подібних топографічних умовах, тобто біля підніжжя терас та на дільницях прилеглих до тальвегів балок і річкових заплав³⁴.

Таким чином, з точки зору господарської і сезонної спеціалізації, на Овруцькому кряжі на поточний момент ми маємо три однокультурні епіграветські пам'ятки різного терміну використання, пов'язані переважно із мисливською діяльністю пізньопалеолітичної людини протягом теплої пори року. Серед них лише Шоломки I являють собою більш-менш стаціонарний чи базовий сезонний табір групи людей із повноцінним комплексом знарядь, придатним для його культурно-хронологічної інтерпретації і навіть певних соціально-економічних реконструкцій. Так, враховуючи ще не досліджену площу основного скучення цієї пам'ятки, очікувана кількість комплексу знарядь тут становитиме близько 200 екземплярів. Це цілком можна зіставити з їх чисельністю в одному типовому господарсько-побутовому комплексі із зимовим житлом з мамутових кісток (250—650 екз.)³⁵. Показово, що в цілому збігаються і середні розміри обох цих структур 8—10 м в діаметрі. Хоча через велику привабливість решток вже колись по-

кинутих жителів і абсолютну можливість їх повторного перезаселення, у разі повернення людей на це саме місце, згаданий показник у частині максимуму кількості знарядь повинен сприйматися із певними пересторогами. Так, нещодавні мікростатиграфічні дослідження четвертого ГПК Межирічів довели, що він використовувався щонайменше двічі³⁶. У свою чергу варіабельність комплексів знарядь з пам'яток теплого сезону, подібних до Шоломків I або вищезгаданих Семенівки II і III, також можуть стати основою для визначення кількості випадків перезаселення зимових жителів.

Таким чином, є слухні підстави припустити, що й кількість групи, яка залишила Шоломки I, може бути цілком зіставлена з чисельністю мешканців типового ГПК із зимовим житлом епіграветтських мисливців прильодовикової зони. Можна погодитися з Л. Л. Залізняком, що така група звичайно не перевищувала 8—10 осіб і складалась з однієї нуклеарної сім'ї і проживаючих разом з нею кількох кревних родичів чи навіть інших членів общини, які вели спільне і окреме господарство³⁷.

Культурна ж специфіка пізньопалеолітичних комплексів Овруччини виглядає особливо контрастно на тлі згаданих і південніших пам'яток межиріцької культури, що також належать до епіграветтської культурної традиції і датуються пізньольодовиковим часом. Ці особливості, напевно, обумовлені різним генетичним підґрунттям обох варіантів епіграветту Північної України. В мікролітичному наборі межиріцької культури, на наш погляд, присутні певні ознаки, притаманні південнішим епіграветтським пам'яткам степової зони, у формуванні яких певну участь відіграли місцеві комплекси оріньяцької культурної традиції. Вони полягають, насамперед, у широкому використанні мікроплатівок та дрібної ретельної затуплювальної або напівстрімкої, а часом навіть вентральній ретуші, для виробництва мікролітів із затупленим краєм. Їх типологічний набір також відрізняється великою питомою вагою вузьких мініатюрних прямокутників і окремих дрібних ланцетоподібних і мікрограветтських вістер. Іноді застосовувалась це й «мікрорізцева техніка». Оснащені риси, в цілому, вже простежуються в комплексі Мізина, який хронологічно передує пам'яткам межиріцької культури. Вони поширилися у Середньодніпровському басейні 13—15 тисяч років тому (Межиріч, Добранічівка, Гінці, Фастів, Семенівка I—III).

На противагу останнім пам'яткам, у мікролітичному наборі епіграветтських комплексів Овруччини, як і більшості вже згаданих стоянок цієї ж традиції на Волині й верхів'ях Десни (Городок I і II, Юдинове, Тимонівка I і II тощо), простежуються риси, притаманні більш давній місцевій пушкарівській культурі мисливців на мамутів, яка побутувала у Деснянському басейні. Напевно, саме з цією культурою генетично пов'язані масивні шательперонські й ланцетоподібні вістря. Як вже відзначалося, на культурно-хронологічну близькість останньої із комплексом Збраньок і Довгиничів вказував Д. Я. Телегін, який, проте, наголошував, що вони хронологічно передують пушкарівським пам'яткам³⁸.

Наступним компонентом, який простежується в мікролітичному комплексі пам'яток Овруччини, але відсутній у межиріцької культурі, є власне «граветтські» вироби, можливо, пов'язані із так званим «східним граветтом» або «віллендорфсько-костенківською» культурною спільнотою. Ці комплекси поширилась у прильодовиковій зоні Центральної і Східної Європи, починаючи з 27—28 тисяч років тому і також були пов'язані з господарським типом мисливців на мамутів. Сказане насамперед стосується вузьких масивних вістер типу граветту і поодиноких наконечників із виїмкою.

На сьогодні вік пушкарівської культури і найпізніших пам'яток «східного граветту» визначається приблизно у межах 20 тисяч років тому, а означені епіграветтські комплекси, згідно наведених вище доказів, безперечно датуються вже пізньольодовиковим часом, тобто біля 16—13 тисячоліття до наших днів. Цей хронологічний розрив, на нашу думку, пояснює і значну спрощеність мікролітичного комплексу епіграветтських пам'яток Овруцького кряжу, де повністю відсутня ціла категорія мікролітичних виробів, насамперед прямокутники, дуже характерні як для пушкарівської культури, так і, частково, для «східного граветту». Проте виразна тенденція розвитку, саме у напрямку «типологічного спрощення» комплексів, і не тільки мікролітичних, але й інших знарядь праці, взагалі

властива для більшості пізньольодовикових культур Європи, пов'язаних з епіграветтською традицією.

Якщо під цим кутом зіставити локальні епіграветтські комплекси з більш давніми культурними спільнотами середнього етапу пізнього палеоліту цієї ж території, то в основі більшості з них буде простежуватись цей самий місцевий, але типологічно «спрощений» набір знарядь. Локальні епіграветтські культури пізнього льодовиков'я, таким чином, можуть мати дуже різне походження і пов'язуватись із спільнотами, принципово відмінними за своїми культурно-технологічними традиціями (наприклад, класичного чи навіть «граветтізованого» оріньяку, різних версій граветту або вже згаданої пушкарівської культури, яка, напевно, генетично не пов'язана з останнім).

Європейський епіграветт (що у широкому розумінні цього терміну включає, на нашу думку, і комплекси західноєвропейського мадлену), таким чином, загалом не являє собою гомогенне явище як у генетичному, так і культурному плані. Його регіональні прояви можуть мати зовсім різне походження, а іх генетичне підґрунтя, попри уживаний термін «епіграветт», іноді ніяк прямо не пов'язується із власне граветтом як культурним явищем (тобто із західноєвропейським перигордієном і так званим східним граветтом Центральної і Східної Європи). Але, незважаючи на все це, епіграветтські комплекси, звичайно, все ж таки виявляють багато спільних рис та об'єднуються на підставі дуже специфічного і типологічно уніфікованого набору знарядь. Формування останнього пов'язується із прямыми або опосередкованими впливами технологічних прийомів пізніх граветтійських культур, які накладалися на різний місцевий субстрат. Фактично ж утворення і трансформація цих нових синтетичних технологій виготовлення знарядь відбувалася загалом в одному і цілком певному напрямку, що й стало підставою для формування особливого, так званого, епіграветтського технокомплексу. Цей технокомплекс базується на склюванні призматичних платівок, розміри яких чітко відповідають параметрам мікролітів із затупленим краєм, що були властиві певним локальним культурам, і повністю визначаються потребами виробництва останніх. Його ж основні прийоми вторинної обробки полягають у використанні діагонального або по-вздовжнього затуплюючого ретушування одного з різальних країв призматичного напівфабрикату для збільшення міцності другого. Морфологічні ознаки інших категорій знарядь праці були підпорядковані потребам мікролітичної техніки та виробництву кам'яних елементів металевої мисливської зброї. Тому основу типологічного набору різців тут складають переважно їх бокові різновиди, тобто діагонально або трансверсално затуплені ретушшю типи, добре адаптовані для ефективного розчленування масивних і міцних органічних матеріалів (бивня і рогу) з метою виготовлення пазових оправ композиційної мисливської зброї. Остання, споряджена ще й мікролітичними вкладеннями, була ідеально пристосована до полювання на великих і товстошкірих тварин прильдовикового фауністичного комплексу.

Епіграветтські мисливці, напевно, вже знали лук і стріли, але основу їхнього комплексу металевої зброї, розрахованої на застосування у відкритих ландшафтах, складали списи і дротики, що кидалися за допомогою «атлатля». Набір скребачок є також дуже спрощеним. Це звичайно скребачки кінцевого типу на платівках середньої ширини, часто зменшеної довжини та іноді подвійні їх зразки. Інші категорії крем'яних знарядь (свердла, проколки, знаряддя з підтескою тощо) не становлять виразних і типологічно витриманих серій, властивих епіграветтським пам'яткам у цілому, а здебільшого мають суттєво локальне поширення.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що вищезгадане «спрощення» та уніфікація типологічного набору знарядь праці епіграветтських культур, що, як уже зазначалось, могли мати абсолютно різне генетичне підґрунтя, не було ознакою кризи чи занепаду. Цей процес, на нашу думку, навпаки, був зумовлений оптимізацією всього комплексу засобів виробництва та їх максимальним пристосуванням до економічної моделі найпізніших мисливців на великих стадних тварин відкритих просторів перигляціальної зони Європи.

- ¹ Тутковський П. Побережье р. Норина в Овручском уезде (геологическое и географическое описание) // Труды общества исследователей Волыни. — 1911. — Т. VI. — С. 59—160.
- ² Левицький І. Ф. Довгинецька палеолітична стація // Антропологія. — 1930. — Т. III. — С. 153—160.
- ³ Крокос В. І. Стратиграфія горішнього палеоліту с. Довгиничів на Овруччині // Четвертинний період. — 1931. — Вип. 1—2. — С. 27—35.
- ⁴ Гладких М. І., Люрін І. Б. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. — 1974. — № 14. — С. 42—46.
- ⁵ Там же. — С. 45.
- ⁶ Підоплічка І. Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — 1947. — Т. 1. — С. 14, 15.
- ⁷ Левицький І. Ф. Вказ. праця. — С. 159; Крокос В. І. Вказ. праця. — С. 29.
- ⁸ Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды Института геологических наук АН СССР. — 1948. — Вып. 64. — №. 17. — С. 172, 173.
- ⁹ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 81. — С. 147—148.
- ¹⁰ Ефименко П. П. Первобытое общество. — К., 1953. — С. 560; Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — К., 1965. — С. 296.
- ¹¹ Гладких М. І., Люрін І. Б. Вказ. праця. — С. 46.
- ¹² Телегин Д. Я. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине // СА. — 1980. — № 1. — С. 251.
- ¹³ Там же. — С. 248—251.
- ¹⁴ Смирнов С. В. Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблема палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 156, 157; Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристенсен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Санкт-Петербург, 1996. — Вып. 2. — С. 5—75; Грехова Л. В. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники Десинского бассейна // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. — М., 1971. — С. 3—22.
- ¹⁵ Nuzhnyi D. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine // The Interpretative Possibilities of Microwear Studies. Proceedings of the international conference on lithic use-wear analysis, 15th- 17th February 1989 in Uppsala (AUN. n. 14). — Uppsala, 1990. — С. 113—124.
- ¹⁶ Телегин Д. Я. Указ. соч. — С. 251.
- ¹⁷ Відкриття і дослідження пам'яток здійснювалось на кошти і при організаційній підтримці Овруцької та Житомирської археологічних експедиції ІА НАНУ (нач. А. П. Томашевський і Б. А. Звіздецький) та за участю лаборанта відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Д. В. Ступака. Користуючись нагодою, автор хотів би висловити глибоку подяку вищезгаданим колегам.
- ¹⁸ Нужний Д. Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 72—90.
- ¹⁹ Абрамова З. А. и др. Указ. соч. — С. 5—75; Грехова Л. В. Указ. соч. — С. 3—22; Григорьева Г. В. Исследования верхнепалеолитической стоянки Юдиново в 1996—1997 гг. — СПб., 1997. — Рис. 17; 19.
- ²⁰ Nuzhnyi D. Op. cit. — С. 121—123.
- ²¹ Нужний Д. Ю. Нові дані... — С. 85.
- ²² Там само. — Рис. 8.
- ²³ Там само. — С. 87, 88.
- ²⁴ Гладких М. І., Люрін І. Б. Вказ. праця. — С. 46; Телегин Д. Я. Указ. соч. — С. 251.
- ²⁵ Нужний Д. Ю. Нові дані... — С. 87.
- ²⁶ Борисковский П. И. Указ. соч. — С. 145—147.
- ²⁷ Там же. — С. 385—392.
- ²⁸ Соффер О. А. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // Российская археология. — 1993. — № 3. — С. 14—16; Залізняк Л. Л. Передісторія України. — К., 1998. — С. 67—71.
- ²⁹ Нужний Д. Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 18—20.
- ³⁰ Шовкопляс И. Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 3—12.
- ³¹ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 119—133.
- ³² Нужний Д. Ю. Проблема сезонної адаптації... — С. 4, 5.

- ³³ Залізняк Л. Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 14.
- ³⁴ Muller-Beck H. Paleolithic settlement archeology // Berke H. et al. (Eds.) Jungpaleolithische Siedlungsstrukturten in Europa. Urgeschichtliche Materialhefte T. 6. — Tubingen, 1984. — С. 3—12.
- ³⁵ Пидопличко І. Г. Межирічські жилища из костей мамонта. — К., 1976. — С. 140—141; Гладких М. І. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря // Археологія. — 1979. — Вип. 9 — С. 15—21.
- ³⁶ Soffer O., Adovasio J. M., Kornietz N. L., Velichko A. A., Gribchenko Y. N., Lenz B. R., Suntsov V. Yu. Cultural stratigraphy at Mezhirich, an Upper Paleolithic site in Ukraine with multiple occupations // Antiquity. — 1997. — Vol. 71. — N. 271. — P. 61.
- ³⁷ Залізняк Л. Л. Передісторія... — С. 40—51, 71.
- ³⁸ Телегін Д. Я. Указ. соч. — С. 251.

Д. Ю. Нужний

ЭПИГРАВЕТТСКИЕ ПАМЯТНИКИ ОВРУЧСКОГО КРЯЖА

Эпиграветт Овручского кряжа (изолированного останца лессов, расположенного среди зандровых ландшафтов Украинского Полесья) анализируется на основе новой стоянки Шоломки I. Последняя, фактически полностью раскопанная, располагается близ южного склона плато и залегала в верхней части лессовых отложений. Основное скопление позднепалеолитических материалов имело округлые очертания и диаметр около 9 м, а также четыре места для изготовления орудий и сколования пластин и большой точек для первичной обработки кремня на периферии. Комплекс орудий Шоломок I (146 экз.), включающий 39 ланцетовидных, шательперонских и граветтских острый и их обломков, характеризуется яркими эпиграветтскими чертами. Наиболее близкие аналогии он имеет в комплексах Западной Украины (Городок I и II близ Ровно) и юдиново-тимоновской культуре верховьев Десны. Последняя, представляющая позднейших охотников на мамонтов приледниковой зоны, в настоящий момент хорошо датируется 13—15 тысячелетиями до наших дней.

Основываясь на новых данных, ранее известные в регионе и расположенные рядом позднепалеолитические комплексы Довгиничей и Збранькоя также интерпретируются как эпиграветтские. Все эти комплексы, включая Шоломки I, имеют выразительную специализацию, связанную с охотой, и, скорее всего, использовались в теплое время года. Вместе с тем, Довгиничи, вероятно, были «kill-site» и лагерем для непродолжительной добычи ресурсов, а Збраньки имеют еще и черты кратковременной мастерской, тогда как Шоломки I являлись сезонным базовым поселением.

D. Yu. Nuzhnyi

EPIGRAVETTIAN SITES OF OVRUCH'S MOUNTAIN-RIDGE.

The epigravettian sites of the Ovruch's mountain-ridge (an isolated loess plateau with rockbasal part located among the sand deposits of Polissya lowlands in Northern Ukraine) are reexamined on the base of the new site Sholomki I. The last (practically completely excavated) is located near the southern slope of the plateau and lies in the upper part of loess soil. The main concentration of Upper Paleolithic materials represented only by lithic finds had a circular form (near 9 m in diameter) and contained four places for manufacture of various tools and blade processing and a large center for primary treatment of flint on the outlying part. The tool assemblage of Sholomki I (146 units) includes 39 lanceolate, chatelperronian or gravettian points and their fragments and is characterized by expressive epigravettian features. The most close analogies of it are among sites of Western Ukraine and Upper Dniester basin (Gorogok I and II, Lisichniki).

On the base of new data, the Dovginichi and Zbran'ki Upper Paleolithic sites earlier known in the region and nearly located are defined as epigravettian assemblages too. All these sites including Sholomki I, contrary to their expressive «archaic» signs, are dated by the Final Paleolithic time.

Одержано 08.06.1999

ГРАВЕТТІЙСЬКИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ В ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу наукового рівня досліджень граветтійської проблематики, вирішенню термінологічних неузгоджень та непорозумінь, а також дослідженням епіграветту та культур граветтійського шляху розвитку.

В останній час значно збільшився інтерес українських фахівців як до граветтійської проблематики в цілому, так і до теми так званого східного граветту в Україні, зокрема. Безумовно, явище це позитивне, і свідчить воно про поступове поズуття вітчизняними дослідниками впливу ідеї деяких російських археологів щодо самобутності пізнього палеоліту Східноєвропейської рівнини, яка домінувала в радянській науковій практиці 1960—1980-х років, і була частково виправданою реакцією на заперечення стадіальної ідеї, як теорії історичного процесу. Однак це позитивне явище в українському палеолітознавстві стало для частини наших сучасних фахівців не стільки реакцією на очевидні факти, надані накопиченням матеріалів, скільки свого роду модою, поштовхом до якої, з одного боку, став інтерес самих російських археологів до граветтійської проблематики, з іншого — різке поширення контактів між деякими українськими та західними колегами палеолітознавцями. Але це зовсім не означає, що й раніше, ще до 90-х років, не було українських фахівців, які займалися дослідженнями граветтійської проблематики — як для території України, так і для суміжних регіонів Центральної Європи. І робили це вони не з кон'юнктурних міркувань, а через свої сталі погляди на єдність деяких історико-культурних процесів у пізньому палеоліті України та Центральної Європи.

Характерною рисою сучасних досліджень граветтійської проблематики є велика розбіжність у розумінні самого цього історико-культурного явища, а ще частіше термінологічне размаїття, яке призводить до плутанини й неузгодженості поглядів. Так використовуються терміни: граветт, східний граветт, граветтський технокомплекс, граветтoidний шлях розвитку, віллендорфсько-костенківська єдність (як синонім або усього східного граветту, або культур з наконечниками з виїмками), віллендорфсько-костенківська культура, костенківсько-авдєєвська культура (як синонім усього Східноєвропейського віллендорфсько-костенківського граветту, або як культура типу стоянок Костенки I та Авдєєво), пізній та фінальний граветт, мікрограветт, епіграветт, епіграветтська культурна традиція. Часто абсолютно несумісні терміни підмінюються один одним або використовуються як синоніми.

Зрозуміло, що розкрити усі питання граветтійської проблематики в одній статті, обмежений обсягом, неможливо. Але спробуємо вирішити деякі непорозуміння, використовуючи як свої напрацювання, так і тих колег, які спеціально досліджували дану проблематику.

Перш за все необхідно встановити підхід до розшарування поняття «граветтійський шлях розвитку» Центральної та Східної Європи на «східний граветт» та «східний епіграветт». Це питання окремо розглядалося М. В. Аніковичем, який вважає, що східний граветт — це термін, що означає культури, які існували на території Центральної та Східної Європи до ХХ тисячоліття, а епіграветт означає граветтoidні культури, що існували після ХХ тисячоліття¹. Інтерпретація тут терміну «східний граветт» в принципі збігається з моїм розумінням цієї проблеми. Щодо терміна «епіграветт», то мої погляди дещо відмінні від поглядів М. В. Аніковича.

Східнограветтійська тематика зараз популярна серед російських археологів. Саме цим, вірогідно, викликана поява проекту «Восточный граветт на Русской

равнине», під керівництвом Х. А. Амірханова, в межах якого було проведено міжнародний колоквіум та видано збірку «Восточный граветт». Здавалося б, спільними зусиллями ряду провідних фахівців Росії буде узгоджено багато існуючих проблем. Перш за все, в термінології, підходах до розуміння східнограветтійської проблематики в цілому, віднесення до конкретних культур окремих пам'яток. Але цього не відбулось. Навпаки, ще наглядніше проявилось усе розмаїття поглядів. Здається, кризовий стан щодо поглядів на граветтійську проблематику в російській археології повністю ще не минув.

Як приклад неузгодженості поглядів можна навести наступне. Показовими у цьому плані є й погляди самого керівника проекту Х. А. Амірханова, який вважає, що: «Поняття «східний граветт» не вміщує значення іншого, аніж відзначення граветтійських пам'яток Центральної та Східної Європи. Намагання обмежити вживання цього поняття тільки пам'ятками віллендорфсько-костенківської спільноти (культури), що здійснюються в останній час, методично нічим не відрізняються від способів виділення окремої археологічної культури». І з цими висновками важко не погодитись. Але вже в наступному абзаці Х. А. Амірханов робить абсолютно несподіаний висновок про те, що: «Пам'ятки «східного граветту» Східноєвропейської рівнини мають виразні оріньяцькі риси, що проявляються особливо яскраво в структурі кам'яного інвентарю. Граветтські елементи виступають тут скоріше як культурний суперстрат»². М. В. Анікович, на відміну від більшості дослідників, включає усі пам'ятки, що традиційно відносяться до віллендорфсько-костенківської єдності, в одну віллендорфсько-костенківську археологічну культуру³.

Г. П. Григор'єв розуміє східний граветт як складне явище. Він відзначає, що в Європі на схід від Рейну, у тому числі й після ХХІ тис. р. тому, головною подією є граветтійський епізод, який позначився майже усюди різкою зміною оріньяцьких пам'яток новими, досить різними, але такими, що вкладаються в розуміння граветтієну. Але на відміну від Західної в Центральній Європі проглядаються оріньяцькі форми в граветтійських пам'ятках⁴. На останній фразі Г. П. Григор'єва хочу зупинити увагу О. О. Кротової, яка часто відносить до оріньяка або граветто-оріньяка граветтійські пам'ятки через наявність в них окремих оріньяцьких форм. Показовими своєю суперечністю є погляди І. О. Борзіяка. Вони досить цікаві для вирішення проблем «граветту» та «епіграветту» України, й тому можуть бути розглянуті дещо уважніше. Цей дослідник вважає, що типологічне розмаїття пам'яток, які включені в ареал «східного граветту», не дає підстав для віднесення їх до єдиного культурного масиву та ототожнення їх з єдиною групою населення. З цим висновком І. О. Борзіяка не можна не погодитись. Хоча я прийшов до цього висновку на зовсім іншій аргументації. Далі І. О. Борзіяк зазначає, що: «східний граветт, вірогідно, складається з груп споріднених культур»⁵. Він вважає, що їх об'єднує не єдність типології, а «спільній технологічний винахід — використання різних пластин та пластинок різноманітних форм та розмірів (залежно від господарських потреб) в якості вкладинок для складних (композитних) знарядь... Вони обладнувались пластинами та пластинками з притуленим краєм та використовувались у різних трудових операціях, наприклад, таких, як різання та пилиння кістки й деревини. Усі пам'ятки «східного граветту» об'єднує лише ця технологічна новинка. Якщо виключити з інвентарю пам'яток різні пластинки з притуленим краєм, то перед нами встають різні археологічні культури». Цей висновок І. О. Борзіяка суперечить попередньому про спорідненість культур східного граветту. Але є й інші висновки, з якими важко погодитись. Наприклад, він вважає, що пластинки з притуленим краєм різних форм та модифікацій є технологічним «фоном» для усього масиву «східного граветту». На його погляд, пластинки з притуленим краєм є технологічним винаходом у техніці вторинної обробки, але ніяк не обов'язково ознакою культурного явища⁶. Ці погляди дещо узгоджуються з поглядами українського дослідника Д. Ю. Нужного. При такому підході напрошується висновок, що історичний розвиток базується не на етнічних та соціальних процесах, а на техніко-технологічних винаходах. З цим я погодитись не можу. Так само, як і не можу погодитись з протилежною крайністю, прихильниками якої є кілька фахівців з археології кам'яного віку України, про те, що культурну належність можна визначати не за усім комплексом знарядь, а тільки за окремими провідними знаряддями, в тому числі за вістрями та пластинках з притуленим краєм.

Частина російських дослідників ще й досі схильна вживати термін «східний граветт» тільки щодо пам'яток віллендорфсько-костенківської єдності, з чим, як уже зазначалось, я не згоден, бо вважаю східний граветт явищем, з одного боку, значно більш складним за своєю внутрішньою структурою, з іншого — більш глобальним. Але цікаво, що, незважаючи на всю суперечливість поглядів щодо східного граветту в цілому, зараз уже абсолютно більшість російських, центральноєвропейських та західних фахівців зійшлася в одному, що у Східній Європі пам'ятки віллендорфсько-костенківської єдності — явище чужеродне, яке проникло з Центральної Європи в уже готовому вигляді⁷. З чим не можна не погодитись. У суперечці, чи можна вважати граветтійські пам'ятки зі специфічними наконечниками з бічною віймою пам'ятками єдності (віллендорфсько-костенківської), що розпадається на ряд генетично споріднених культур, чи пам'ятками єдиної культури (віллендорфсько-костенківської) з різними локальними й хронологічними варіантами, то тут у мене немає сумніву у слушності першого підходу. Хоча не можна й не погодитись з М. Д. Гвоздовер, яка зазначає, що: «Якого рівня подібності й по яких елементах аналізу достатньо для визначення епохи, шляху або лінії розвитку, груп споріднених культур (тобто єдності) та, нарешті, культур і їх хронологічних етапів? Без вирішення цієї проблеми усі наші висновки залишуться дискусійними та, у країному разі, лише припущеннями»⁸.

На мій погляд, виправданим є розширення вживання М. В. Аніковичем поняття «шлях розвитку», запропоноване Г. П. Григор'євим для пояснення розмаїття матеріальної культури в мистецтві, на пізній палеоліт⁹. Обґрутованим є й визначення ним для пізнього палеоліту території Європи трьох напрямків: селетоїдний, оріньякоїдний та граветтоїдний шляхи розвитку¹⁰. З точки зору історизму проблематики, мені цей термін здається більш логічним, аніж термін, який широко вживаний європейськими фахівцями — технокомплекс, оскільки він не несе відверто технологічного навантаження й під ним можуть розумітися широкі історико-культурні процеси.

Я вважаю, що такі глобальні поняття як «шлях розвитку» повинні мати більш глибоке теоретичне обґрунтування, і ця робота ще попереду. Як приклад розплівчастості й невиразності понять можна навести визначення граветтоїдності М. В. Аніковичем, на якому базуються його вище наведені висновки: «Високо розвинута пластинчасти техніка, що дає тонкі пластини з паралельною огранкою спинки, вузькі, «правильні» мікропластинки. Характерне широке вживання вертикальної ретуші, що сильно усікає край пластин та мікропластинок. Розвинута техніка різцевого сколу. Набір знарядь характеризують форми, що визначаються застосуванням вертикальної ретуші: пластинки та вістря з притупленим краєм. Серед різців багато бічних, прямих та косоретушованих»¹¹.

Щодо спрощеного підходу до розуміння епіграветту, М. В. Анікович не бачить «ніяких логічних підстав для протиставлення «епіграветту» «мадлену» (в цьому сенсі мадлен — лише найбільш вивчена епіграветтська культура)¹². Тут треба зазначити, що М. В. Анікович розуміє мадлен як одну культуру. Згідно з моїм підходом до визначення поняття «археологічна культура» для пізнього палеоліту, мадлен — явище складне й розпадається на кілька культур, причому як розшарованих хронологічно, так і розподілених по території Західної Європи¹³. Дійсно, у заключну пору пізнього палеоліту в Європі відбувається свого роду техніко-типологічна уніфікація, яка, вірогідно, й наблизила типологічні показники комплексів пам'яток різних археологічних культур. Але я вважаю, що власне епіграветтськими повністю обґрутовано можна вважати лише культури (а не культуру), які безпосередньо розвиваються з Центральноєвропейського граветту. Вони поширені по Центральній та Південній Європі. Мають виразний специфічний інвентар, в якому одними з найбільш виразних та численних знарядь є мікровістря граветт. Глобальність та широке розповсюдження цих уніфікованих індустрій дає змогу припускати, що культури граветтійського шляху розвитку цього часу формувалися як за рахунок граветтійців, так і за рахунок неграветтського за походженням населення, але такого, що сприйняло прогресивні техніко-технологічні принципи. Більшість культур Західної (у т. ч. мадлен) та Східної Європи з наявністю знарядь з притупленим краєм, що існували між XIX та XII тис. р. тому, можуть вважатись культурами граветтійського (або навіть епіграветтійського) шляху розвитку. В принципі, для східноєвропейських культур

граветтійського шляху розвитку цього періоду можна було б використовувати й термін «східний епіграветт», запропонований М. В. Аніковичем, але з зовсім іншим понятійним навантаженням. Сюди можуть бути об'єднані культури деснянсько-донського та кавказького походження. У свою чергу, культури мадлену можна було б називати «західним епіграветтом».

Українські фахівці дослідженням граветтійської проблематики приділяли уваги значно менше, аніж російські та центральноєвропейські колеги. Перш за все, це стосується культур віллендорфсько-костенківської єдності та культур граветтійського шляху розвитку, що розвивалися до ХХ тис. до наших днів. Причому, це стосується й тих культур, що розвивалися на території України.

До культур віллендорфсько-костенківської єдності, що існували на території України, можна віднести пушкарівську та дністро-прутську граветтійські культури. В пушкарівську культуру можна досить впевнено включати стоянки Пушкарі I, Погон, Клюси, Новгород-Сіверський¹⁴, а також, вірогідно, деякі менш досліджені пам'ятки околиць с. Пушкарі та стоянки Костенки XI (ш. 2) і Борщеве I. Виглядає ця культура продовженням розвитку сумарних традицій східноєвропейських культур віллендорфсько-костенківської єдності. До дністро-прутської граветтійської культури я відношу стоянки Молодове V (шари 7 та 8?)¹⁵ і Замостя I¹⁶. Ця назва культури в науковій праці використовується мною вперше. Викликано це необхідністю вичленити специфічне культурне явище з молодівської культури. Адже обособленість сьомого шару Молодового V, як від більш ранніх шарів, так і від більш пізніх, очевидна. Не може бути й великих сумнівів щодо її центральноєвропейського походження. Скоріш за все, має рацію О. Соффер, вважаючи, що ця стоянка маркірує один із шляхів просування з Моравії на схід граветтійського населення носіїв віллендорфсько-костенківської єдності¹⁷.

Є на території України й культури східного граветту (тобто культури граветтійського шляху розвитку) не віллендорфсько-костенківського типу. Це, перш за все, молодівська культура, яка базується на стоянках Кормань IV (ш. 7—5)¹⁸, Молодове I (шар 3 пізнього палеоліту)¹⁹, Бабин I (нижній шар)²⁰, можливо Молодове V (шар 6) та деякі інші. Є підстави залучити сюди деякі пам'ятки Волині²¹ та такі пам'ятки Центральної та Південної України як Володимирівка (шари 8—5), Ліски²² та Вознесенка IV (середній шар)²³.

Є в Україні пам'ятки граветтійського шляху розвитку, які в хронологічному та техніко-технологічному планах можна віднести до переходів від «східного граветту» до «східного епіграветту». В межах Лівобережної України до таких можна віднести стоянки: Ями²⁴, пізньопалеолітичний шар Минівського Яру²⁵, Мізин²⁶, а також, вірогідно, Антонівку III²⁷, можливо, Чулатове I²⁸ й деякі інші. На Правобережній Україні граветтійські процеси були значно інтенсивнішими, але й складнішими. До переходної категорії пам'яток можуть бути віднесені деякі (у тому числі різнокультурні) пам'ятки Прикарпаття та Волині (але ця проблематика потребує ще грунтовних досліджень). В інших регіонах Правобережжя до цих пам'яток можна віднести стоянки Володимирівка (4 шар)²⁹, Бармаки³⁰.

Граветтійська проблематика періоду «епіграветту», тобто проблематика граветтійського шляху розвитку кінця середньої та заключної пори пізнього палеоліту, приваблювала українських дослідників набагато більше. Особливо це відчувається в останні 5—7 роках.

Першою спробою виходу на граветтійську проблематику вартою уваги можна визнати інтерпретацію С. В. Смирновим надпорозького місцевознаходження Підпоріжний II. Показово, що відбулося це ще на початку 70-х років. Спостереження цього дослідника показали, що: «... у плані зіставлення з Підпоріжним II заслуговують на увагу пам'ятки Бофи-Мік, Дирцу (V шар), Подіш (V шар), які фіксують фінальний етап розвитку граветту цієї території»³¹. При цьому С. В. Смирновим було зроблено обережний висновок про те, що паралелей «недостатньо, щоб говорити про пряму генетичну спорідненість Підпоріжного II з фінальнограветтійськими пам'ятками Чахлеу...». Можливо, що Підпоріжний II і Сокіл I, а також стоянки в околицях Чахлеу відбивають близькі шляхи розвитку пізньопалеолітичних груп населення, які їх залишили³². Але вже через кілька років погляди С. В. Смирнова стали більш упевненими. Він зазначає, що наявність граветтоїдних вістрів «...дозволяє вводити Підпоріжний II в коло пам'яток так званого східного граветту»³³.

Практично єдиним дослідником України, який послідовно й цілеспрямовано звертався до епіграветтійської проблематики у 80-х роках, був автор цієї статті³⁴. Продовжувались ці дослідження й у 90-х роках, але вже з урахуванням розширування культур Центральної та Східної Європи на центральноєвропейський епіграветт та одночасові культури граветтійського шляху розвитку³⁵. Мої дослідження епіграветту базувалися, перш за все, на виділених пізньограветтійських нижньодніпровській, прuto-дністровській та фіналнограветтійській бистрицькій культурах. Обґрутованість виділення у 80-х роках першої та останньої із зазначених культур підтверджується подальшими дослідженнями. Щодо виділеної прuto-дністровської культури, то зараз, наприкінці 90-х років, мої погляди на це явище значно змінилися, але про це в інших працях.

Зосереджуючись на питаннях моїх попередніх досліджень граветтійської проблематики, вважаю необхідним пояснити вживану термінологію. Пов'язано це з деякими непорозуміннями. В останній час у працях колег, перш за все Д. Ю. Нужного, трапляються твердження, що я є апологетом вживання терміна «східний граветт» для інтерпретації культур періоду «епіграветту». Це є відверто помилковою думкою. Я жодного разу не вжив термін «східний граветт» для виділених мною пізньограветтійських культур. Але проблема в іншому. В цілому я підтримую прихильність Д. Ю. Нужного до терміна «епіграветт». Однак, по-перше, ми зовсім по-різному підходимо до граветтійської проблематики: Д. Ю. Нужний розуміє це явище як техніко-технологічне*, а я — як історико-культурне. По-друге, Д. Ю. Нужний розуміє під епіграветтом палеоліт граветтійського шляху розвитку, що існував після ХХ тис. ВР (при такому підході взагалі можна відносити до епіграветту більшість культур заключної пори пізнього палеоліту та мезоліту Європи та значну кількість культур Азії та Африки), а я до епіграветту відношу специфічні культури центральноєвропейського походження. Дискусії з цього приводу між нами вірогідно ще попереду.

Але непорозуміння, що виникли, лежать у недостатньому висвітленні в Україні досліджень румунських колег щодо граветтійської проблематики. Вони під граветтом або навіть «східним граветтом» свого регіону розуміють палеоліт граветтійського шляху розвитку, і в цьому праві³⁶. Румунські фахівці розділили «граветт» Румунії на 5 стадій: пре-граветт — 32—28000 В.Р., ранній граветт — 28/27—24000, середній граветт — 24/23000—20/19000, пізній граветт — 19/18—15000, фінальний граветт — 15—12/10000 В.Р. Я дійсно використав термінологію румунських колег і запозичив терміни «пізній граветт» та «фінальний граветт». Але у розумінні цих термінів між нами є й дуже суттєві розбіжності. Для румунських колег виділені фази «граветту» лежать у площині стадіальної теорії, для мене це не більше ніж періодизаційний фактор. Я сприймаю терміни «пізній» та «фінальний» граветт румунських колег як сумарний синонім центральноєвропейського епіграветту. При цьому пізній граветт відповідає ранньому епіграветту, а фінальний граветт — пізньому епіграветту.

Серед досліджень епіграветтійської проблематики в Україні варті уваги, перш за все, праці Д. Ю. Нужного³⁷ та Л. Л. Залізняка³⁸. Погляди Д. Ю. Нужного вище вже розглянуто. Л. Л. Залізняк під терміном «східний граветт» розуміє фактично усі пам'ятки граветтійського шляху розвитку обох етапів — як «граветтійського», так і «епіграветтійського». Цим дослідником віднесена до східного граветту значна кількість пам'яток середньої та заключної пори пізнього палеоліту України. Конкретний перелік цих пам'яток у мене не викликає заперечень, тільки окрім Амвросіївки. Використання ж терміна «східний граветт» для пам'яток заключної пори пізнього палеоліту замість терміна «епіграветт» та «східний епіграветт» не можна визнати вдалим, хоч би тому, що в такому випадку відбувається підміна сталих понять.

Серед інших українських фахівців до граветтійської проблематики іноді зверталися О. О. Кротова³⁹, О. Ф. Горелік, а також дослідник мезоліту-неоліту

* Розглядаючи граветт у такому розрізі, неминучий відхід від вивчення історії етнічних суспільств і перехід до вивчення технічних засобів, а також історії винаходів та використання нових технологій. Але в такому разі не зовсім зрозуміло, який зміст в термін «археологічна культура» вкладає такий технократичний дослідник. Адже при цьому підході взагалі треба заперечувати існування археологічних культур як таких.

В. Ю. Кося та ін. Деяло курйозним, у світлі всього наведеного, виглядає розподіл О. Ф. Гореліком пам'яток рогалицько-передільської групи на дві кам'яні індустрії — епіграветтійську та епімадленську⁴⁰. Дивує й висновок В. Ю. Кося, що пам'ятки фінальноепіграветтійського технокомплексу в межах України є тільки в Подністров'ї⁴¹.

На завершення можна зробити такі висновки. Культури граветтійського шляху розвитку в межах України мали надзвичайно широке поширення. Є пам'ятки «східного граветту», які належать як до культур «віллендорфсько-костенківської» єдності, так і до культур «граветту». Пам'ятки кінця середньої та заключної пори пізнього палеоліту відносяться як до кола культур центральноєвропейського епіграветту, так і до культур деснянсько-донського та кавказького походження, які можна об'єднати терміном «східний епіграветт».

¹ Аникович М. В. Граветтоидный путь развития, граветтоидные археологические культуры и проблема «граветтоидного эпизода» // Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза. — Тез. докл. семинара. — Одесса, 1992. — С. 17.

² Амирханов Х. А. Восточный граветт или граветтоидные индустрии Центральной и Восточной Европы? // Восточный граветт. — Москва, 1998. — С. 32.

³ Аникович М. В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 49, 50, 56.

⁴ Григорьев Г. П. Отношение восточного граветтьена к Западу // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 76.

⁵ Борзяк И. А. Граветт Поднестровья и его связи с «единством Виллендорф-Павлов-Костенки» // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 136.

⁶ Борзяк И. А. Граветт Поднестровья... — С. 136.

⁷ Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение *Homo sapiens* — Ленинград, — 131 с.; Kozłowski J. K. Problem tzw. Kultury Kostenkowsko-Willendorfskiej. Analiza inventarzy Kamieniowych // Archaeologia Polski. — Warszawa-Wroclaw, 1968. — T. XIV. — Ср. 11 — Р. 19—85; Тарасов Л. М. Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы. — Ленинград, 1979. — 168 с.; Рогачев А. Н., Аникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — Москва, 1984. — С. 162—271; Соффер О. А. Верхний палеолит Средней и Восточной Европы: Люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — Москва, 1993. — С. 99—118.

⁸ Гвоздовер М. Д. Кремневый инвентарь Авдеевской палеолитической стоянки // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 277.

⁹ Аникович М. В. Граветтоидный путь... — С. 15.

¹⁰ Аникович М. В. Основные принципы хронологии верхнего палеолита Европы // Археологические вести. — Санкт-Петербург, 1994. — № 3. — С. 144—157.

¹¹ Аникович М. В. Основные принципы... — С. 150.

¹² Аникович М. В. Граветтоидный путь... — С. 17.

¹³ Bosselin B., Djindjian F. Un essai de structuration du Magdalénien français à partir de l'outillage lithique // L'Anthropologie. — Paris, 1984. — Р. 304—331.

¹⁴ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — Москва—Ленинград, 1953. — № 40. — 464 с.

¹⁵ Черниш О. П. Палеолитична стоянка Молодове V. — К., 1961. — 174 с.

¹⁶ Ambrojevici C. und Popovici. Zamostea I am Ceremus. Fine neve jungpaläolithische fundstelle nord-rumaniens // Dacia. — Bucuresti, 1938. — V—VI. — Р. 23—39.

¹⁷ Соффер О. А. Верхний палеолит... — С. 113—116.

¹⁸ Черниш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. — М., 1977. — С. 7—77.

¹⁹ Черниш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I. — Уникальное мостьєрське поселение на Среднем Днестре. — М., 1982. — С. 6—102.

²⁰ Черниш А. П. Поздний палеолит Поднестровья, Закарпатья // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). — К., 1987. — С. 28—43.

²¹ Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. — К., 1975. — 136 с.

²² Смольянінова С. П. Палеоліт і мезоліт степного Побужжя. — К., 1990. — 108 с.

²³ Оленковський М. П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992. — Вип. I. — С. 42—45.

²⁴ Неприна В. І., Залишняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 12—25.

- ²⁵ Левицький І. Ф., Телегін Д. Я. Дослідження стоянки в ур. Минівський Яр на Сіверському Дніпрі // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1956. — Т. 4. — С. 183—188.
- ²⁶ Шовкопляс І. Г. Мезинская стоянка: К истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К., 1965. — 327 с.
- ²⁷ Гладких М. И. Верхнепалеолитическое местонахождение Антоновка III на Донеччине // Археологические исследования Украины в 1965—1966 гг. — К., 1967. — Вып. I. — С. 65—69.
- ²⁸ Борисковский П. И. Палеолит Украины...
- ²⁹ Черниш О. П. Володимирівська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 76 с.
- ³⁰ Пясецкий В. К. Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // Российская археология. — 1997. — № 1. — С. 151—162.
- ³¹ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя — К., 1973. — 172 с.
- ³² Смирнов С. В. Палеоліт... — С. 112.
- ³³ Смирнов С. В. Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Ленинград, 1977. — С. 151.
- ³⁴ Оленковський М. П. Любимівка III — нова пізньопалеолітична пам'ятка на Нижньому Дніпрі // Археологія. — Вип. 54. — К., 1986. — С. 47—52; Оленковський Н. П. Позднепалеолитические памятники Нижнего Поднепровья // Тез. докл. 1-ой правобережной краев. конф. — Кировоград, 1988. — С. 25—28; Оленковський Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 1989. — 16 с.; Оленковський М. П. Пізній палеоліт Нижнього Подніпров'я // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. — Тез. доп. наук. конф. — К., 1989. — С. 157—159.
- ³⁵ Оленковський Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — 202 с.; Оленковский Н. П. Позднепалеолитические памятники Нижнего Днепра // КСИА АН СССР. — Вып. 206. — М., 1992. — С. 64—68; Оленковский Н. П. Нижнеднепровская и Протонижнеднестровская позднеграветтские культуры // Древнес Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. — Одесса, 1994. — С. 14, 15; Оленковський М. П. Північно-приазовська пізньопалеолітична культура // Регіональне і загальне в історії. Тез. доп. наук. конф. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 51, 52; Оленковський М. П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України // Археологія. — Київ, 1996. — № 3. — С. 74—85; Оленковський М. П. Про походження граветтських елементів в амвросіївській та нововолодимирівській культурах // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1997. — С. 6—7; Оленковський М. П. Процеси палеолітичної колонізації півдня України // Заселення півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. — Тез. доп. наук. конф. Ч. I. — Херсон, 1997. — С. 18—20; Оленковский Н. П. О каменнобалковской подоснове северо-приазовской и межирицкой позднепалеолитических культур // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Тез. докл. научн. конф. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 20—21.
- ³⁶ Bititri M. Палеолит в Цара Оашулуй // Dacia. — 1965. — IX. — Р. 33—43; Bititri M. Gravetianul in nord-vestul Romaniei // SCIV. — 1969. — Т. 20. — № 4. — Р. 515—531; Brudiu M. Elemente Epipaleolitice in gravetianul oriental final din sudestul Moldovei // SCIVA. — 1979. — Т. 30. — № 2. — Р. 293—299; Brudiu M. Ascザred gravettiана de la Cavadinesti (jud Galati) // Pevista Muzeelor. — 1970. — Т. 7. — № 6. — Р. 525—526; Chirica V. Consideratii cu privire la paleoliticul final de pe teritoriul Romaniei // Cercetari istorice (serie noua), T. VIII. — Jasi, 1977. — Р. 109—123; Chirica V. The Gravettian in the East of the Romanian carpathians. — Jassy, 1989. — 240 р.; Mogosanu F. Paleoliticul din Banat. — Bucuresti, 1978. — 152 р.; Nicolaescu-Plopșor C. S., Păunescu Al., Mogosanu Fl. Le paleolithique de Ceahlau // Dacia, N. S., NX. — Bucuresti, 1966. — Р. 5—116; Păunescu Al. O nova asezare gravetian-orientala in nordul Moldovei // SCIV. — 1968. — Т. 19. — № 1. — Р. 31—39.
- ³⁷ Нужний Д. Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона-3 на дніпровських порогах та її місце серед оріньяцьких пам'яток Східної Європи // Археологический альманах, № 3. — Донецьк, 1994. — С. 204—216; Нужний Д. Ю. Проблема сезонної адаптації фінально-палеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветтські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 3—23; Нужний Д. Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 72—90.
- ³⁸ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. — Донецьк, 1994. — № 3. — С. 231—244; Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 3—21; Залізняк Л. Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 305 с.
- ³⁹ Krotova A. A. The Upper Palaeolithic of the Azov-Black sea steppes // Terra nostra. — Berlin, 1995. — № 2. — Р. 147; Krotova A. A. Chronostratigraphie du paleolithique superieur des steppes D'Azov et de la mer noire // Paleo-Supplement. — Actes du Colloque de Miscole. — 1995. — № 1. — Р. 227—233.
- ⁴⁰ Горелік О. Ф. Рогалицько-передільська група // Словник-довідник з археології. — К., 1996. — С. 232—234.

⁴¹ Бибиков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Финальний палеоліт і мезоліт горного Крима. — Одеса, 1994. — С. 199.

Н. П. Оленковский

ГРАВЕТТИЙСКИЙ ПУТЬ РАЗВИТИЯ В ПОЗДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ УКРАИНЫ

В последнее время и среди украинских специалистов усиливается интерес к проблематике исследований так называемых «восточного граветта» и «епиграветта». Характерной чертой современных исследований граветтийской проблематики является большое расхождение в понимании самого этого историко-культурного явления, а еще чаще терминологическое разнобразие, которое и приводят к путанице и несогласованности взглядов.

Неправомерным является использование некоторыми специалистами термина «восточный граветт» только касательно культур «виллендорфско-костенковского» единства. Восточный граветт — явление, с одной стороны, значительно более сложное по своей внутренней структуре, с другой — более глобальное. Собственно эпиграветтскими полностью обоснованно можно признать лишь культуры моложе 20 тысяч лет, которые непосредственно развиваются из центральноевропейского граветтьена. Большинство культур Западной и Восточной Европы этого периода могут считаться культурами граветтийского пути развития и объединяться под терминами «восточный эпиграветт» и «западный эпиграветт». В Восточной Европе к «восточному эпиграветту», прежде всего, могут быть отнесены культуры деснянско-донского и кавказского происхождения.

M. P. Olenkovskyi

THE GRAVETTIAN WAY OF DEVELOPMENT IN THE LATE PALEOLITHIC AGE OF UKRAINE

Among the Ukrainian specialists, we observe recently the growing interest to the problems of so-called «east gravettian» and «epigravettian». For contemporary studies of the gravettian problems, as a characteristic feature, we note a large discrepancy in the comprehension of this very historical-cultural phenomenon and, still often, a terminological diversity, which lead to a mess and the inconsistency of viewpoints.

The use of the term «east gravettian» only for the cultures of the «willendorf-kostenki» unity by some specialists is not rightful. East gravettian is a phenomenon, on the one hand, significantly more complex by its internal structure and is more global, on the other. Only cultures, which are younger than 20000 years and directly develop from the central-European gravettian, can be fully soundly recognized as epigravettian proper. Most cultures of this period in West and East Europe may be considered cultures of the gravettian way of development and be joined by the terms «east epigravettian» and «west epigravettian». In East Europe, first of all, cultures of the Desna — Don and Caucasian origins can be referred to «east epigravettian».

Одержано 08.06.1999

УТИЛІЗАЦІЯ ЗДОБИЧІ ГРАВЕТТСЬКИМИ МИСЛИВЦЯМИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Стаття присвячена реконструкції процесів розбирання мисливської здобичі на граветтoidних пам'ятках Північного Причорномор'я — Амвросіївському кістковищі і стоянках Анетівка II і Кам'яна Балка II.

Важливим джерелом для побудови соціальних та економічних реконструкцій давніх суспільств є фауністичні рештки. Їх вивчення дає змогу відтворити деякі аспекти життя давнього населення. В першу чергу фауна надає уявлення про об'єкти мисливського промислу. Анатомічний склад кісток у культурному шарі дозволяє судити про утилізацію мисливської здобичі; безпосередньо або опосередковано — про віддаленість місця забою тварин та стратегії транспортування здобичі. У деяких випадках є можливість реконструювати у загальних рисах прийоми розбирання. За допомогою методів палеозоології іноді вдається встановити сезон загибелі тварин, що у комплексі з археологічними свідченнями дозволяє вирішувати питання тривалості та періодичності заселення конкретної пам'ятки. У деяких випадках фауністичні рештки вміщують інформацію не тільки про господарські, а й про ідеологічні аспекти життя пізньопалеолітичних мисливців.

Поміж граветтoidних пам'яток Північного Причорномор'я виділяють три, культурний шар яких містить численні фауністичні рештки: Амвросіївка, Анетівка II та Кам'яна Балка II.

Для реконструкції розбирання мисливської здобичі були використані матеріали з розкопок, які проводились з 1986 до 1994 рр. експедицією під керівництвом О. О. Кротової на Амвросіївському кістковищі, а також матеріали Анетівки II та Кам'яної Балки II, що опубліковані.

Амвросіївка

Амвросіївський комплекс, що розташований біля Амвросіївки Донецької обл., складається зі стоянки та кістковища бізонів — місця забою та розбирання мисливської здобичі. Ми розглядаємо одну складову частину цього комплексу — кістковище, що було досліджене на площині 320 м² (з них 66 м² — у 1986—1994 рр.). Розташоване кістковище на лівому схилі правої притоки балки Казенної у давній вимоїні завширшки 5 м та глибиною 1,5 м. У тальвеві зимоїні культурний шар завтовшки до 1,5 м на північ «переливається» на схил балки і досягає потужності 20—30 см. Останні дослідження дають змогу вважати, що кістковище простягнулось більш ніж на 60 м. Культурний шар вміщує кістки бізона, оброблений кремінью, вироби з кістки, раковини, вохру.

Кістковище є унікальним джерелом для вивчення процесу утилізації мисливської здобичі. Під час розбирання на кістках тварин лишались пошкодження у вигляді зламів та нарізок крем'яним лезом; деякі частини туш не розбирились, про що свідчить наявність у кістковищі анатомічних поєднань кісток¹.

Нарізки лишались на кістках під час різних етапів розбирання. Вперше на їх наявність звернув увагу П. Й. Борисковський, відзначивши серед матеріалів розкопок 1949 р. 10 кісток зі слідами різання². Під час розкопок 1986—1994 рр. нарізки були зафіксовані на 132 кістках. Аналізу більшої частини цього матеріалу була присвячена окрема праця³.

Сліди нарізок на нижній щелепі та на фалангах з'явилися під час зняття шкіри. При відокремленні частин туші нарізки лишались на тазових, ребрах, грудині. Якщо для розбирання туші застосовувався спосіб перерізування зв'язок навколо суглобів — це повинно фіксуватися нарізками. В Амвросіївці відомий тільки один

такий приклад — нарізки на кістці кarpального суглоба. Тому ми можемо припустити, що у даному випадку для розбирання вживався засіб поверхневих надрізів та подальшого вивертання для порушення зв'язок з використанням довгих кісток як важелів. Такий спосіб, зокрема, описаний Л. Бінфордом⁴. Основна маса зафіксованих нарізок, імовірно, характеризує процес зрізання м'яса: вони розташовані на остистих відростках, ребрах. Сліди розбирання на кістках верхніх відділів кінцівок однаково, можливо, фіксують як процеси зрізання м'яса, так і підготовки кістки для розбирання та вилучення мозку. Нарізки на п'ясткових та плюскових могли утворитися тільки під час підготовки до розбирання, бо ці кістки без м'яса. В цілому сліди різання на кістках найбільш повно відображають процес зрізання м'яса; процеси розчленування туші та підготовки кісток до розбирання для вилучення мозку представлени значно меншою кількістю слідів.

Процес розбирання ілюструють також давні злами на кістках, що виникли внаслідок людської діяльності. Під час дослідження кістковища у 1986—1994 рр. було відібрано 296 кісток із слідами ламання. Їх аналізу була присвячена також окрема праця⁵. Кістки могли бути зламані під час сегментації туші на початкових етапах розбирання та під час вилучення кісткового мозку протягом усього процесу. На першому етапі розбирання нижні щелепи ламалися при видаленні язика; під час сегментації туші ребра відламувались біля дистального та проксимального кінців; тазові, можливо, розламувались насірь звільнення стегнової. Злами п'ясткових та плюскових могли статися тільки під час первинного розбирання, коли мисливець хотів поласувати свіжим кістковим мозком. Злами на кістках інших типів сталися під час вторинного розбирання: остисті відрости зламувались при видаленні спинного горба, лопатка — при відділенні м'яса; злами довгих кісток кінцівок свідчать про добування кісткового мозку.

Вивчення локалізації слідів давніх зламів на кістках з Амвросіївки дало змогу простежити аналогії у загальніх тенденціях розбирання із північноамериканською пам'яткою Хадсон-Менг Сайт⁶.

Під час обробки мисливської здобичі деякі частини туші лишалися нерозібраними — про це свідчить знаходження у кістковиці анатомічних груп кісток. За період розкопок 1986—1994 рр. відзначено 108 таких груп, серед них найбільш численних груп хребців — 45, далі за кількістю групи задніх кінцівок — їх 35. Є також зчленування кісток передніх кінцівок — їх 15, а ребер — 10. Серед найбільш численних груп — шийний відділ із семи хребців, лопатка та п'ять грудинкових хребців із цілими остистими відростками, 2 групи передньої чверті та 2 задньої, з'єднання плечових-променевих та стегнових-гомілкових.

Наявність анатомічних з'єднань у шарі кістковища фіксувалася і попередніми дослідниками: В. М. Євсеєв під час розкопок 1935 р. відзначив понад 20 таких груп⁷; В. І. Бібікова описує 5 груп хребців та кінцівок⁸; І. Г. Підоплічко відзначав наявність багатьох анатомічних груп кісток (кінцівок, черепів, хребців, ребер)⁹. Але в цілому кількість анатомічних груп стосовно всіх кісток незначна.

Спираючись на наявні дані, ми маємо змогу впевнено припустити, що на кістковиці відбувалися первинне та вторинне розбирання мисливської здобичі. На першому етапі провадилися зняття шкіри та сегментація туші, під час другого — великі частини ділили на дрібніші, з кісток зрізували м'ясо. Протягом усього процесу розбирання з кісток вилучався мозок.

На дослідженій у 1986—1994 рр. площі кістковища простежені деякі відмінності між північно-східною (п-с) (46 m^2) та південно-західною (п-з) (20 m^2) ділянками. В першу чергу — це більша фрагментованість кісткового матеріалу на п-з ділянці. Сліди давніх зламів та нарізок на плечовій, променевій, ліктівій практично не відзначенні на п-з ділянці, але тут значно більше, ніж на п-с, фрагментів ребер, остистих, а також фрагментів стінок трубчастих кісток із пошкодженнями, що виникли під час розбирання. Відзначенні також деякі відмінності у наявності слідів розбирання між рівнями залягання кісток (умовними горизонтами зняття матеріалу під час розкопок). На п-с ділянці (пройдено 3 умовних горизонти) в нижній частині відсутні плечові, променеві, стегнові; у верхній — більше плюскових зі слідами розбирання. На п-з ділянці (пройдено 12 умовних горизонтів) від гори до низу простежується зменшення типів кісток зі слідами пошкоджень, що виникли під час розбирання: в нижніх горизонтах переважають фрагменти ребер та стінок трубчастих кісток із нарізками та давніми зламами.

На підставі аналізу зубів та щелеп методом вивчення стертості-прорізування зубів Л. Тоддом були встановлені сезони загибелі тварин (можливі сезони полювання) — це рання весна (березень), осінь та початок зими (жовтень і грудень)¹⁰.

Відмінності між комплексами північно-східної та південно-західної ділянок, а також між рівнями залягання кісток, імовірно, можна пояснити різними сезонами полювання, а також, напевно, спеціалізацією різних ділянок кістковища.

Анетівка П

Поселення Анетівка II розташоване на мису правого берега р. Бакшали, мілкі водної притоки Південного Бугу, на південно-західній околиці с. Анетівка Доманівського р-ну Миколаївської обл.¹¹. В колекції фауни стоянки домінують залишки бізона, що становлять 97 % визначених кісток та 82 % особин. Тут представлені кістки всіх відділів скелета (до дрібних). Зафіксовані залишки тварин усіх вікових груп від новонароджених до дуже старих¹².

На дослідженні площи стоянки виділяються три комплекси, які відрізняються структурно та функціонально: макроскупчення кременю та фауни; групи окремих мікроскупчень, що складаються з кісток тварин та кременю; комплекс мікроскупчень кременю¹³. Предметом нашого дослідження є ті, що містять фауну.

Макроскупчення кременю та кісток розташовано у східній частині стоянки та займає площу більше 500 м². Потужність культурного шару складає 30—40 см. Визначаючи функціональне призначення цієї ділянки, В. Н. Станко відмічає, що тут мають місце як ритуальні моменти (пофарбовані черепи бізонів тощо), так і господарчі (відзначена велика кількість знарядь з каменю та кістки).

На захід від макроскупчення на площині 220 м² розташована група з кількох десятків мікроскупчень діаметром від 1 до 4 м, що складаються, переважно, з великого каменю, уламків кісток та виробів з кременю. На цій ділянці відбувалася обробка мисливської здобичі¹⁴.

Є деякі відмінності у типах кісток, що знаходяться на західній та східній ділянках. У східному макроскупченні у 1,25 рази переважають фрагменти кісток черепа. Для західних мікроскупчень характерні пластинчасті кістки черепа та зуби, суглобові частини нижніх щелеп. Найбільші відмінності простежені у розподілі основних кісток скелета. Відсоток хребців для західної ділянки майже вдвічі перевищує це значення для східної. Зафіксовані анатомічні групи хребців, хоча переважають поодинокі. Майже рівне співвідношення ребер. Лопатки на західній ділянці переважають майже вдвічі: найчастіше це суглобові частини, що добре збереглися, або цілі кістки. Співвідношення кісток передньої кінцівки майже не відрізняється. Кісток верхнього відділу задньої кінцівки в 1,6 разів менше на західній ділянці. Кістки скакального суглоба у деяких випадках зберегли анатомічний порядок¹⁵.

Відмінності між східною та західною ділянками простежені також у плані-графічному розподілі фауністичних знахідок. На західній ділянці вони згруповані у мікроскупчення, між якими окремі кістки трапляються рідко. Ці мікроскупчення неоднакові: деякі складаються з кількох десятків кісток, деякі — з кількох тисяч. Аналіз знахідок із мікроскупчень надав змогу авторові досліджені дійти висновку, що мікроскупчення являють собою залишки виробничих комплексів з обробки мисливської здобичі, до того ж багато з них використовувалося кілька разів¹⁶.

На думку Є. Краснокутського, процес розбирання здобичі здійснювався у три етапи¹⁷. Місце забою знаходилося неподалік, в одному з ярів. Тут із туш бізонів знімалася шкіра, проводилося білевання, оброблялися голови. Для полегшення транспортування туша розділялася на 2 відділи між грудними та по-перековими хребцями. Другий етап розбирання проходив на території західної ділянки поселення. Він залишив сліди у вигляді мікроскупчень кісток та кременю. На цьому етапі великі частини туші розділялися на більш дрібні; з кісток зрізувалося м'ясо, вилучався кістковий мозок. Третій етап розбирання відбувався на східній ділянці. Сюди приносилися м'ясні частини, де розбидалася задня кінцівка, зрізувався спинний горб та добувався кістковий мозок. Відрізняється і

добірка крем'яних виробів, що походять зі східної ділянки: тут, напевно, відбувалося виготовлення мисливської зброї. Крем'яний інвентар західної ділянки можна охарактеризувати як добірку знарядь для розбирання¹⁸.

Таким чином, різний склад комплексів західної та східної ділянок вказує на відмінність їхніх функцій. На західній ділянці відбувалася первинна обробка мисливської здобичі; на східній — вживання та заключна утилізація. Виходячи з особливостей цієї ділянки, вона була інтерпретована як площа концентрації кухонних відходів, можливо, з ритуальним контекстом¹⁹.

Виходячи з наявності у фауністичному комплексі кісток бізонів усіх вікових груп, — від молодих до старих, — дослідники припускають, що здобування цього виду здійснювалося протягом усього року²⁰.

Кам'яна Балка II

Стоянка Кам'яна Балка II розташована поблизу с. Недвигівка Ростовської обл. (Росія) приблизно за 120 км від Амвросіївки, на мису правого берега давнього глибокого яру, що впадає у долину р. Мертвий Дінець. Досліджена площа перевищує 750 м². Пам'ятка інтерпретується як базовий табір, що існував певний проміжок часу²¹. Основними об'єктами полювання для мешканців стоянки були бізон (849 визначених кісток від 49 особин) та дикий кінь (702 визначені кістки від 39 особин). Кістки значно фрагментовані внаслідок людської діяльності та впливу природних факторів. Невизначених кісток більше, ніж визначених²².

Аналіз фауністичних решток дається за публікаціями авторів досліджень стоянки Кам'яна Балка II²³.

Серед кісток бізона дуже мало залишків черепів (0,9 %), фрагментів нижньої щелепи (1,3 %), але зуби представлені значно більшою кількістю (23,4 %). Багато довгих кісток кінцівок; плечових — 6,1 %, променевих — 9,1 %, ліктівих — 4,4 %, стегнових — 4,1 %, гомілкових — 10 %, метаподіїв — 6 %, кісток зап'ясткового та передпліскового суглобів — 14 %, 8 % складають фаланги. Також багато тазових. Інших кісток посткраниального скелета незначна кількість. Остисті відростки, ребра, грудина, крижі не спостерігаються серед визначених кісток.

Таким чином, відомо, які частини туші приносились на стоянку її мешканцями і є підстава стверджувати, що первинне розбирання відбувалося десь в іншому місці, можливо, на місці забою. Голови забитих бізонів на стоянку не приносились: язик та мозок могли вилучатися на місці. Окремі нижні щелепи та зуби приносилися на стоянку, можливо, для виготовлення знарядь. Туша тварини, перш за все, ділилась на великі шматки, деякі з них цілком транспортувалися на стоянку (передня кінцівка, іноді з лопаткою, та задня кінцівка, можливо, у зчленуванні з тазом). Така частка туші, як спинний горб, можливо, зрізалася на місці — цим, напевно, пояснюється повна відсутність остистих відростків серед визначених кісток на стоянці. Можливе й інше пояснення цього факту, пов'язане, в першу чергу, із сезоном полювання. Наприкінці суворої зими у виснажених тварин спинний горб зменшується у розмірах (приблизно з 16 до 4 кг чистої ваги) і практично зникає. Таким чином, він не становить такої гастрономічної цінності, як під час інших сезонів, коли тварини вгодовані²⁴. Ребра та грудина також відсутні на стоянці (за винятком 4 фрагментів ребер, що не визначені за видами). Грудина під час первинного розбирання могла відокремлюватися разом із дистальними кінцями ребер, потім м'ясо могло бути зрізане. Ребра також, імовірно, спочатку звільнялися від м'яса, а згодом відокремлювалися від спинного хребта.

Задня кінцівка могла роз'єднуватися між стегновою та гомілковою (на це вказує відсутність колінних чащечок серед фауністичних матеріалів стоянки). Стегнова могла потрапляти на стоянку у сполученні із ділянкою тазової кістки (проксимальні частини стегнових переважають). Гомілкова або відокремлювалася від метатарзу, або лишалася з'єднаною (дистальні кінці гомілкової трапляються частіше за проксимальні). Передня чверть могла доставлятися на стоянку цілою — кінцівка разом із лопаткою, але більш імовірно, що плечова та лопатка роз'єднувались. Плечова та променева кістки під час первинного розбирання, скоріш за все, не роз'єднувалися, оскільки на стоянці серед плечових переважа-

ють фрагменти дистального кінця, а серед променевих — проксимального. Метаподії при первинному розбиранні могли не відокремлюватися, бо на стоянці зафіковані кістки передплісни та зап'ясткової, а також фаланг.

Другим важливим промисловим видом на стоянці Кам'яна Балка II був дикий кінь. Краще за інші, як і для бізона, репрезентовані довгі кістки кінцівок та зуби. Половання на коней відбувалося на деякій відстані від стоянки, куди потім приносилися окрім частини мисливської здобичі. Голови лишалися на місці забою та первинного розбирання. Фрагментів черепних кісток визначено дуже мало (0,4 %), але наявна досить велика кількість зубів (51,2 %). Дослідники пам'ятки відзначають, що зуби та нижні щелепи коня дуже міцні і могли використовуватися для виробництва знарядь²⁵. Посткраниальний скелет представлений переважно кістками кінцівок. Хребців дуже мало (0,5 %), кісток лопатки — також (0,4 %). Передня кінцівка на місці первинного розбирання, скоріш за все, відокремлювалася в місці з'єднання лопатки та плечової. (Проксимальні кінці плечової на стоянці не зафіковані). Далі передня кінцівка, ймовірно, транспортувалася на стоянку, де провадилось її подальше розбирання: всі визначені епіфізи плечової — це дистальний кінець, променевої — майже однакова кількість проксимальних та дистальних ділянок. Задня кінцівка, здається, приносилася на стоянку розібраною на дві великі частини. Стегнова видалялася разом із тазовою (на стоянці тільки проксимальні кінці). Далі роз'єдання проходило між стегновою та гомілковою: визначені лише проксимальні ділянки стегнової та дистальні гомілкової. (Ділянка дистального кінця стегнової та проксимального гомілкової, що зчленовується, могла руйнуватися під час вторинного розбирання). На користь цього припущення свідчить і незначна кількість колінних чащечок (0,5 %). Кісток метаподіїв та фалангів на стоянці достатня кількість (5,2 та 5,1 %). Ймовірно, ці ділянки кінцівок не відокремлювалися під час первинного розбирання. Це також підтверджується знаходженням на стоянці численних зап'ясткових та передплісневих кісток (5,8 %).

В цілому для подальшого транспортування на стоянку з місця первинного розбирання бралися ті ж самі частини туш обох видів тварин: це передні кінцівки (іноді разом з лопаткою) та задні кінцівки (у ряді випадків з тазовою). З інших частин туші м'ясо, ймовірно, просто зрізувалося. Можливо, із довгих кісток кінцівок на стоянці вилучався кістковий мозок. Нижні щелепи та зуби були потрібні для виготовлення знарядь.

Простежити етапи розбирання мисливської здобичі на стоянці Кам'яна Балка II дуже важко з кількох причин: 1) стан поверхні кісток не дає змогу фіксувати сліди різання; 2) не існує даних про наявність слідів розбивання кісток; 3) частини тварин, що приносилися на стоянку, повністю утилізувалися, перетворюючись на будівельний матеріал та сировину для виготовлення знарядь.

Відбір частин мисливської здобичі (бізон та дикий кінь), які доставлялися на стоянку, був обумовлений, імовірно, тим, що місце забою було розташоване на деякій відстані від базового табору.

Основою господарства населення, яке лишило граветтоїдні пам'ятки Північного Причорномор'я, було полювання на стадних копитних. На пам'ятках, що мають багаті фауністичні колекції, змога прослідкувати деякі аспекти утилізації мисливської здобичі.

На Амвросіївському кістковищі, що є місцем фінальної частини полювання, — забою тварин, — наявні сліди розбирання здобичі. На першому етапі провадилися білевання та сегментація туші. На другому — більш дрібна сегментація та зрізання м'яса. Перший та другий етап супроводжувалися добуванням кісткового мозку. Простежена деяка спеціалізація ділянок кістковища. За допомогою палеозоологічних методів встановлено різні сезони полювання (березень, жовтень, грудень). Цим, напевно, пояснюються деякі відмінності у розбиранні на різних ділянках та рівнях залягання кісток.

Анетівка II — базова стоянка зі складною просторовою структурою, що відображає виробничі та культурні аспекти. Основним промисловим видом, як і в Амвросіївці, був бізон. Місце забою знаходилося на незначній відстані. Фауністичні рештки демонструють перший та другий етапи розбирання. Первинне розбирання проходило у два етапи: на місці забою та на західній ділянці, де визначені місця розбирання, що використовувалися неодноразово. На східну

ділянку приносились дрібні частини туші, де проходила фінальна утилізація, можливо, з ритуальними діями.

Кам'яна Балка П — базова стоянка, куди з місця забою приносились частини туші. Судячи зі складу фауністичних решток, місце забою знаходилося на певній відстані, яка, однак, дозволяла транспортувати на стоянку великі нерозібрани частини (передню чверть, задню кінцівку). Моделювати процес розбирання для цієї стоянки важко у зв'язку з активним використанням кісток у виробничих цілях та поганим станом збереження їх поверхні. Є припущення, що мешканці перебували на стоянці значну частину року. Спеціалізація окремих ділянок пов'язана із полюванням на окремий вид (бізон, кінь).

Таким чином, можна підвести основні підсумки:

1. Головним видом мисливської здобичі для мешканців цих пам'яток був бізон, на Кам'яній Балці П єдиний вид — дикій кінь.

2. Місце забою було віддалене на більшу чи меншу відстань від стоянки, що відображене в анатомічному складі кісток.

3. Розбирання мисливської здобичі проходило у два основні етапи. Первинне розбирання відбувалося на місці забою. Якщо місце забою було недалеко від стоянки, як у Амвросіївці та Анетівці П, можливі два варіанти: первинне розбирання або цілком проводилось на місці забою (Амвросіївка) або частково на місці забою та частково на стоянці (Анетівка П). Вторинне розбирання відбувалось або на місці забою та на стоянці (Амвросіївка), або на стоянці (Анетівка П, Кам'яна Балка П).

4. Модель розбирання мисливської здобичі для Амвросіївського кістковища та стоянок Анетівка П і Кам'яна Балка П збігається у загальних рисах.

5. Розбіжності у розбиранні можна, напевно, пояснити різними сезонами полювання, а також відстанню між місцем забою та стоянкою і пов'язаною з цим проблемою транспортування.

¹ Krotova A. A. and Belan N. G. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. — In: From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations, edited by Olga Soffer and N. D. Praslov. — Plenum Press. — New York, 1993. — P. 125—142.

² Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — № 40. — 1953. — С. 334—335.

³ Кротова О. О., Сніжко І. А. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці // Археологія. — К. — 1993. — С. 72—84.

⁴ Binford L. R. Bones. Ancient Men and Modern Myths. — A. P. — 1981. — P. 110—127.

⁵ Кротова А. А., Сніжко І. А. Кости бизонов со следами древних изломов из Амвросиевки, Донбас // Археологический альманах. — № 5. — Донецк. — 1996. — С. 139—146.

⁶ Agenbroad L. D. The Hudson-Meng Site: an Alberta Bison Kill in the Nebraska High Plains-Northern Arizona University: Univ. Press of America. — 1978. — P. 36—37.

⁷ Євсєєв В. М. Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. — Т. 1. — Вип. 5. — К., 1947. — С. 272.

⁸ Зубарєва (Бабикова) В. И. Опыт реконструкции ископаемого стада зубров. — Дис. ... канд. біол. наук. — К., 1948. — С. 9.

⁹ Пидопличко И. Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. — Вып. 2. — К., 1953. — С. 66.

¹⁰ Todd L. and Krotova A. Seasonality of the Amvrosievka Bone Bed in the Ukraine. — In press.

¹¹ Станко В. Н., Григор'єва Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989. — С. 6, 11.

¹² Бабикова В. И., Старкін А. В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В. Н., Григор'єва Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989. — С. 127—129.

¹³ Станко В. Н. Охотники на бизонов в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. — № 5. — Донецк, 1996. — С. 131.

¹⁴ Станко В. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С. 115.

¹⁵ Станко В. Н., Краснокутський Г. Є., Старкін А. В. Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту (за матеріалами Анетівки II) // Археологія Південного Заходу України. — К., 1992. — С. 16. — Табл. 2.

¹⁶ Станко В. Н. Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетовка II) // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 61, 63.

¹⁷ Краснокутський Г. Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья. — Автореф. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — С. 12—13.

- ¹⁸ Станко В. Н., Краснокутський Г. Є., Старкін А. В. Вказ. праця. — С. 12—15.
- ¹⁹ Старкін А. В. Моделювання процесу роздріблення туш бizonів на основі планиграфіческих дослідженнях костиних остатків // Проблеми археології і середньовікової історії України. — Харків, 1995. — С. 16.
- ²⁰ Бібікова В. І., Старкін А. В. Терикомплекс позднепалеолітического поселення Анетовка II // Четвертичний період. Палеонтологія і археологія. — Кишинів, 1989. — С. 15.
- ²¹ Leonova N. B. and Min'kov E. V. Spatial Analysis of Faunal Remains from Kamennaya Balka II // Journal of Anthropological Archaeology. — New York, A. P. — 1988. — V. 7. — N 2. — P. 204.
- ²² Леонова Н. Б. Планиграфіческое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА АН СССР. — 1985. — Вып. 181. — С. 12—17.
- ²³ Леонова Н. Б. Планиграфіческое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах стоянки Каменная Балка II // Тез. докл. XI Конгр. ИНКВА. — М., 1982. — Т. 3. — С. 193—194.
- ²⁴ Frison G. C. Prehistoric Hunters of the High Plains. — A. P. — New York, 1978. — P. 327—328.
- ²⁵ Leonova N. B. and Min'kov E. V. Op. cit. — P. 213.

I. A. Снежко

УТИЛИЗАЦІЯ ДОБЫЧІ ГРАВЕТТСКИМИ ОХОТНИКАМИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Важним источником для построения социальных и экономических реконструкций древних обществ являются фаунистические остатки. Среди граветтоидных памятников Северного Причерноморья выделяются три, культурный слой которых содержит многочисленный фаунистический материал: Амвросиевка, Анетовка II и Каменная Балка II.

На Амвросиевском костище бизонов отмечены следы первичной и вторичной разделки охотничьей добычи. Наблюдаемые отличия в приемах разделки на различных участках костища и на разной глубине залегания костей могут объясняться разными сезонами проведения охотничьих операций и, возможно, специализацией участков костища.

Анетовка II — базовая стоянка со сложной пространственной структурой. Следы первичной разделки туш бизонов отмечены на западном участке, где зафиксированы места разделки, использовавшиеся неоднократно. На восточном участке стоянки производилась финальная утилизация, вероятно, с ритуальными действиями.

Каменная Балка II — базовая стоянка, куда с места забоя, находившегося на некотором расстоянии, приносились части добычи. На стоянке отмечены следы вторичной разделки. Специализация отдельных участков связана с охотой на определенный вид животных (лошадь, бизон).

Модель разделки охотничьей добычи на этих трех памятниках совпадает в общих чертах. Отличия, вероятно, обусловлены сезоном охоты, расстоянием между местом забоя и стоянкой, а также связанной с этим проблемой транспортировки.

I. A. Snizhko

UTILIZATION OF HUNTING BAGS BY GRAVETTIAN HUNTERS OF NORTHERN BLACK SEA AREA

Faunal remains are an important source for the social and economic reconstruction of ancient societies. Among the gravettian sites of the Northern Black Sea area, there are three ones containing numerous faunal materials: Amvrosievka, Anetovka-II and Kamennaya Balka-II.

Different marks of the initial and second butchering are represented in the Amvrosievka bison's bone bed. Differences in the methods of butchering in various bone bed areas and in various horizons may be explained by the different seasons of hunting and, perhaps, by the specialization of those bone bed areas.

Anetovka-II is a base camp with a composite spatial structure. Marks of initial butchering are represented in its west sector. Some places of butchering used more than once were discovered here. The final utilization (probably with a ritual action) took place in the east sector of the camp.

Kamennaya Balka-II is also a base camp. The part of a bag was brought here from the kill site located at some distance from the camp. A specialization of its separate areas was related with hunting for definite species of animals (horses and bisons).

The model of hunting bag's butchering on these three sites is the same in general features. Some differences depend probably on the seasons of hunting and the distance between a kill site and the base camp.

Одержано 08.06.1999

ПОСЕЛЕННЯ З ЖИТЛАМИ ІЗ КІСТОК МАМОНТА ДНІПРОВСЬКОГО БАСЕЙНУ

В статті за даними давніх та нових розкопок основних базових поселень з житлами із кісток мамонта характеризуються спосіб життя й тип палеоекономіки населення Верхньої і Середньої Наддніпрянщини пізньої доби верхнього палеоліту.

У пізню добу верхнього палеоліту басейн Верхнього і Середнього Дніпра був одним із регіонів прильодовикової зони, де, завдяки ряду природних факторів, набув свого розвитку один із типів палеоекономіки з комплексним мисливством і збиральництвом. Характерними рисами розвитку матеріальної і духовної культури населення даного регіону було: поширення базових поліфункціональних поселень із складною планіграфічною структурою розташування жител та інших наземних і заглиблених у землю споруд із кісток мамонта; складність житлової архітектури; різноманітність знарядь із бивня, кістки, рогу; типологічно стабільні набори крем'яних знарядь, виготовлених переважно на пластинах і мікропластинах; розвинений геометричний орнамент, дрібна фігуративна пластика схематичного характеру, прикраси з бурштину, бивня, мушель, зубів тварин.

Територія розміщення поселень із стаціонарними житловими спорудами із кісток мамонта у басейні Дніпра достатньо обмежена. З півночі на південь визначаються такі опорні пам'ятки Верхнього басейну Дніпра, як Супоневе, Елісеєвічі 1, 2, Тимонівка 1, 2, Юдинове, Мізин. У Середньому басейні Дніпра — Київ-Кирилівська, Добранічівка, Гінці, Межиріч. Отримані радіокарбонові дати по С 14 та їх кореляція з останніми серіями дат по С 14 AMS, її аналіз геоморфологічного контексту пам'яток дозволяють визначити, що даний тип поселення із складною планіграфічною структурою набув свого розвитку у цьому географічному регіоні біля 15 000 р. Р¹.

Стоянки з конструкціями із кісток мамонта даного географічного регіону у радянській літературі традиційно визначалися як довготривалі поселення мисливців на мамонтів і широко використовувалися для створення інтерпретаційних моделей щодо соціально-економічного устрою, способу життя, ідеології верхньопалеолітичних суспільств. У гіпотезі про полювання на стада мамонтів доводилося, що мисливці мали значні запаси м'яса, які зберігалися у викопаних на поселеннях ямах-сховищах. Збудувавши стаціонарні житла з кісток вільзованих мамонтів та маючи запаси м'яса, що поповнювалися іншими колективними полюваннями, люди мали все необхідне для багаторічного, достатньо комфортного, проживання на обжитих поселеннях². У розвитку цього епічного сценарію навіть причини залишення поселень пов'язувалися з багаторічними інтенсивними полюваннями на мамонта, в результаті яких популяція цієї тварини значно зменшилась у даному регіоні³.

Інша точка зору, що існує паралельно з першою, виникла ще наприкінці XIX — на початку ХХ ст., коли на території Східної Європи розпочалися розкопки на місцях «великих скupчень кісток мамонта». На Наддніпрянщині такими першими пам'ятками були Гінці, Київ-Кирилівська, Мізин. Пізніше у радянській літературі досить активно розроблялася гіпотеза, згідно з якою розташування стоянок у мамонтовій зоні було прив'язано до «мамонтових кладовищ», що виникали у природних пастках-колекторах річкових систем — заплавах, балках, де накопичувалися трупи загиблих тварин, які зберігалися в умовах мерзлоти. Знайшовши такі кладовища заморожених туш мамонтів, люди влаштовували біля них стійбища, вживаючи м'ясо тварин у їжу та використовуючи їх кістки як паливо⁴. У контексті цих ідей роль полювання на хоботного велетня плейстоценової фауни визначалася як другорядна та епізодична. Подібні ідеї у

70-х — 80-х роках розвивалися деякими радянськими й американськими дослідниками. За цим сценарієм мисливці, що полюють на різних тварин, ведуть рухливий спосіб життя. Завдяки інтенсивному використанню кісток померлих хоботних, люди створюють базові осінньо-зимові стоянки, які вони залишають у теплу добу, влаштовуючи на інших місцях весняно-літні тимчасові стоянки⁵. Тож маємо два періоди: холодний, де люди перебувають на стоянці, і теплий, де люди мандрують у пошуках їжі та сировини, зупиняючись у літніх стійбищах. Такі міграції є характерними для багатьох мисливських народів Півночі. З одним зауваженням — відсутністю на Півночі такого об'єкта полювання та представника фауни, як мамонт.

Обидві точки зору щодо образу життя та типу економіки даного населення є дискусійними і підтримуються та розвиваються різними вченими. Першорядним у цьому вузлі питань є з'ясування форм і методів використання людиною природного середовища і, перш за все, фауністичного світу.

Фауна та форми її використання

Дослідження остеологічних решток з базових поселень із кісток мамонта Наддніпрянщини досить повно окреслили склад фауни перигляціального тундро-степу пізньої доби верхнього палеоліту даної території⁶. Серед тварин цієї холодолюбної фауни чітко виділяються такі, що були об'єктами полювання і мали з різних причин життєво важливе значення для адаптації людини до суворих кліматичних умов прильдовикової зони відкритих рівнинних ландшафтів.

Перш за все такою твариною був мамонт *Mammuthus primigenius* Blum. Встановлення за даними з Мізина і Межиріча статевої складу стада мамонтів з наявністю дорослих, молодих та утробних особин свідчить, що популяція цієї тварини мала тенденцію до розмножування на території Верхньої та Середньої Наддніпрянщини⁷. М'ясо мамонта займало значну частину в раціоні людини. Точка зору, що люди широко вживали м'ясо законсервованих у мерзлоті трупів мамонтів, накопичених на природних «кладовищах», має обґрунтоване запечення⁸. Роль мамонта не обмежувалася його гастрономічністю. Характерним було широке застосування всіх частин скелета тварини як своєрідного матеріалу для будівництва житлових та інших споруд, а також використання кісток мамонта для опалення та освітлення жителів за допомогою невеликих вогнищ, влаштованих у їхньому інтер'єрі.

Бивні мамонта мали провідне значення у створенні предметного середовища утилітарного характеру. Перш за все такими знаряддями, що збагачували арсенал та ефективність зброї, були довгі наконечники списів — вістря, які робили гладкими або з пазами (Межиріч, Юдинове, Гінці, Єлисеєвичі, Тимонівка, Супоневе). Необхідно відзначити і вирізані з бивня тонкі голки з вушком, які були одним із основних типів знарядь для пошиття шкіряного одягу, яка забезпечувала існування в умовах холодного клімату прильдовикової зони (Межиріч, Гінці, Добранічівка, Мізин, Єлисеєвичі, Супоневе, Юдинове).

Бивні мамонта посідали значне місце у створенні предметного середовища естетико-символічного характеру: прикраси (Межиріч, Добранічівка, Гінці, Мізин, Єлисеєвичі, Тимонівка, Супоневе, Юдинове) та дрібна пластика (Межиріч, Добранічівка, Мізин, Єлисеєвичі). Здобутий цінний матеріал, як сировина, накопичувався і використовувався на базових поселеннях.

Важливу роль в економіці верхньопалеолітичного населення даного регіону відігравали певні види стадних копитних: північний олень, кінь, бізон. Особливо треба відзначити сліди полювання різної інтенсивності на північного оленя *Rangifer tarandus* (Мізин, Гінці, Добранічівка, Межиріч). Сезонні міграції стад північних оленів у Дніпровському басейні — восени з півночі на південь, а на весні — у зворотному напрямку, створювали сприятливі умови для періодичних полювань на цю тварину. В частково збережених колекціях остеологічних решток північного оленя, у Мізині термін «полювання» визначається як осінньо-зимовий, а у Гінціх — як весняний⁹.

Про полювання на північного оленя свідчать не тільки трасологічні сліди на кістках тварин (сліди обробки туш крем'яними знаряддями, виламані фрагменти черепів з рогами), але й археологічний контекст. Одним із таких фактів,

здобутих завдяки новим розкопкам автора статті у Гінцях, є нещодавно досліджена одна із господарчих зон, влаштована на відкритому просторі у піdnіжжі стоянкового мису, де були зафіксовані сліди розтину туші піvnічного оленя за допомогою крем'яних знарядь.

М'ясо піvnічного оленя не було єдиним, що привертало увагу до цієї тварини. Міцні й відносно легкі оленячі шкури, які в холодні періоди року набували вищого гатунку, після вичинки та просушки застосовувались для покриття каркасу житла та інших захисних і складських конструкцій на поселенні, а також пошиття одягу. Таке використання шкури піvnічних оленів можна визначити у Гінцях, Межирічі, Добранічівці, а також у Мізині, де вона використовувалася поряд із шкурою коней.

Роги піvnічного оленя застосовувались людиною для створення знарядь. Ця сировина здебільшого збиралася на мисливських територіях, зберігалася і використовувалася на базовому поселенні. Рогові молотки мали широке розповсюдження на всіх поселеннях даного регіону.

В економіці верхньопалеолітичного населення даного регіону значне місце належало промислу на хутряних звірів, переважно для здобичі хутра, для пошиття теплого зимового шкіряного одягу. Песець, вовк, заєць були основними видами хутряного промислу. Полювали також на ведмедя, іноді на росомаху. Проте, що на звірів, принаймні, на песців та вовків, полювали перш за все заради хутра, свідчать знахідки більшості їх скелетів, залишених цілими або складеними частинами в анатомічному порядку на території поселень¹⁰.

Найбільш розвиненим було полювання на песця *Alopex lagopus*, що пояснюється значним поширенням популяції, відносно легкою здобиччю звіра, який підходив близько до поселення, та неперевершеними якостями його хутра. Остеологічні рештки песця зафіксовані на всіх основних базових поселеннях Верхньої та Середньої Наддніпрянщини. За відсутністю скелетів щенят песця на поселеннях запропоновано визначити термін полювання на цю тварину взимку¹¹. Безумовно, що полювання на песця, так само як і на інших звірів для здобичі їх хутра, повинно було відбуватись у холодні періоди року — восени, взимку та на початку весни до линяння. Особливо розвиненим на цю тварину був промисел на Верхньому Подніпров'ї. Так, у Елісеєвичах 1 визначено 287 особин, у Юдинове — 140, у Мізині — 112¹². На середній Наддніпрянщині здобич песця була більш обмежена. У Гінцях зафіксовано 12 особин, у Межирічі — 11, у Добранічівці — 3¹³.

Інтенсивне полювання на вовка *Canis lupus* простежено на Верхній Наддніпрянщині виключно на двох пам'ятках: у Мізині, де було визначено 59 особин, та Елісеєвичах 1, де зафіксовано 36 вовків¹⁴. На інших поселеннях цього регіону у Тімоновці, Супоневе, Юдинове знайдені одиничні особини¹⁵. Здобич вовка мала місце і на Середній Наддніпрянщині: у Межирічі зафіксовано 12 особин, у Гінцях — 5, Добранічівці — 3¹⁶.

Найбільш активні наслідки полювання на зайця *Lepus* простежені на Середній Наддніпрянщині у Межирічі, де визначено 73 особини¹⁷. За характером остеологічних решток визначається, що м'ясо зайця вживалось як їжа. А трубчасті кістки так само, як і подібні кістки песця та вовка, використовувались для виготовлення знарядь для пошиття — шила, проколки. Полювання на зайця простежується і з матеріалів Гінців, де було впольовано 16 особин, і в Мізині — 11 особин. На інших пам'ятках зафіксовані одиничні особини¹⁸.

На Верхній Наддніпрянщині остеологічні рештки бурого ведмедя *Ursus Arctos* L. домінують у Елісеєвічах — 10 особин та Мізині — 7 особин¹⁹. На інших поселеннях зафіксовані одиничні особини.

Полювання на хутряних звірів (хижаків і гризунів) забезпечувало сировину для виготовлення теплого одягу і надавало специфічний остеологічний матеріал у вигляді трубчастих кісток, з яких виробляли набір знарядь для пошиття одягу. Використання зубів звірів як прикрас визначало ще один важливий аспект щодо ролі даних тварин, особливо хижаків, у створенні предметно-символічного середовища.

Окреслені дані свідчать, що у пізню добу верхнього палеоліту біля 15 000 B. P. у басейні Верхнього та Середнього Дніпра, завдяки інтенсивному та різnobічному використанню певних представників тундро-степової фауни: мамонта, хутряних звірів, копитних і, зокрема, піvnічного оленя, — склався і на-

був свого розвитку певний тип палеоекономіки. Його характерною рисою було комплексне мисливство. Половання на таких різних тварин за їхніми фізіологічними характеристиками і способом життя вимагало застосування різних способів та прийомів половання, що супроводжувалось використанням відповідних наборів мисливської зброй. Сценарії мисливства надає нам експериментальна археологія із запропонуванням спектра способів і прийомів половання колективом або, частіше, невеликою групою людей на хоботних, копитних та ін.²⁰.

Половання на вказані види тварин та зосередження на зазначених мисливських територіях Наддніпрянщини природних колекторів остеологічного матеріалу, його добування, накопичення і поліфункціонального використання для створення житлового комплексу і його опалення, виготовлення знарядь та витворів мистецтва — окреслюють стабільні, життєво важливі компоненти, доцільно використані людиною завдяки фауністичному світові.

Ці фактори з урахуванням крем'яних родовищ висвітлюють феномен зосередження на досить обмеженій території Наддніпрянщини основних базових поселень певного типу.

Планіграфія базових поселень

Вибір місця даних поселень Наддніпрянщини висвітлює ряд принципово важливих факторів адаптації людини в умовах холодного клімату прильодовикової Європейської зони на відкритих рівнинних ландшафтах. Розташовуючи свої поселення, люди повинні були вирішувати водночас цілу низку питань, пов'язаних із захистом помешкання та стабільністю його функціонування. Найчастіше поселення розміщувалися на надзаплавних річкових терасах, які прилягали до високих водороздільних схилів, розрізаних величими балками і ярами (Гінці, Межиріч, Київ-Кирилівська, Мізин, Елісеєвичі I, Тимонівка I, II, Супоневе). У такій природно-ландшафтній ситуації вибір місця поселення пов'язувався з геоморфологією балок, що виходили у долину річки. Надійність обраної для проживання площасти балкової тераси забезпечувалась її природним дренуванням в умовах існування мерзлоти²¹. Захищеність площасти поселення високим водороздільним схилом від вітрів та огляд долини річки, де зосереджувались тварини, створювали найбільш сприятливі умови для проживання людей і їх мисливської діяльності у даних природних умовах. Природні колектори остеологічних решток мамонтів, зосереджені у заплавах, балках та ярах, які виходили у долину річки, також були важливим фактором, що визначав місто розташування поселення.

Планіграфія поселень диктувалась розмірами та конфігурацією площасти балкової тераси, так званим стоянковим мисом, завдяки чому, поряд із загальними рисами, вони мали свої особливості розташування й устрій житлових, господарчих, смітниковых та інших зон. Однак з'ясування повної планіграфії поселень, реконструкції житлових та інших споруд, окремих зон мають свої ускладнення через певний ряд причин. Першорядними з них є давнина розкопок більшості пам'яток, що розглядаються, а також зрушення культурного шару, пов'язані з мерзлотними деформаціями. Особливо значні деформації культурного шару простежені на північних пам'ятках Верхньої Наддніпрянщини. Із зазначених причин існують неоднозначні інтерпретації планіграфії Елісеєвичів I і Тимоновки I²², а також дві діаметрально протилежні інтерпретації Мізина²³.

Найбільш чітко простежена планіграфія поселення Межиріч²⁴, більша частина поселень Добранічівки²⁵ та Юдинового²⁶, дві частини поселення Мізин²⁷, різні частини поселення і його природного оточення у Гінцях²⁸.

Межиріч і Добранічівка розкривають існування своєрідного плану поселень, за яким чотири великих наземних стаціонарних житла були розташовані одне від одного на відстані 10—20 метрів. Кожне з них оточене ямами, заповненими кістками мамонта. Схожість цих конструкцій та їх кореляція привели до висновку: це окремий житлово-господарчий комплекс, який міг функціонувати самостійно²⁹.

Одночасність функціонування даних комплексів, принаймні у Межирічі, достатньо обґрунтовано доводилася за даними дослідження остеологічного матеріалу трьох відкритих у 60-х роках споруд³⁰. Подальші дослідження підтвердили одночасність існування першого, другого і четвертого жител³¹, притому,

що ділянки третього житла досліджені не повністю. Визначені у 60—70-х рр. висновки фундаментального характеру стали поштовхом до дискусій і розвитку інтерпретаційних моделей різного плану. Хоча, доволі часто використовуються дані з інших пам'яток, що не мають однозначних характеристик, планіграфії та стратиграфії. Сумнівним є широке застосування Мізина до репрезентацій різного характеру, як поселення, що належать п'ять житлово-господарчих комплексів³². Оскільки й досі ця інтерпретація Мізина продовжує широко використовуватись, слідно зупинитись на цьому більш детально.

За даними розкопок, Мізин розташований на площині лівого схилу широкої балки, що виходила в долину Десни. З півночі та із заходу площаадка була обмежена і захищена високим крутим схилом. Найбільш високі північно-західні частини поселення мали природне поступове пониження у двох напрямках: на південь, де площаадка виходила до гирла балки, та на південний схід, де вона поступово переходила до заплави балки. Із врахуванням природної форми площаадки балкової тераси поселення площею 1200 м² було розтягнуто по основному схилу з північного заходу на південний схід на 70 м і місцями досягало максимальної ширини 25 м³³. Значна площа його центральної частини розкопувалася з перервами із 1908 по 1932 рр. Документація з цих розкопок носить достатньо неповний і суперечливий характер. І все ж саме ця частина поселення за планом-реконструкцією представлена як центр з чотирма житлами³⁴. Та ж сама частина за іншим планом-реконструкцією представлена одним житлом³⁵. Інші частини поселення були розкопані з 1954 по 1961 рр. І. Г. Шовкоплясом. Перший розкоп охоплював південно-східну частину, другий розкоп — південно-західну. На південно-східній частині, що знаходилась на нижніх ділянках площаадки балкової тераси, житлових споруд із кісток мамонта не було. А в північно-західній частині, що знаходилася на вищих, більш захищених ділянках, були відкриті рештки одного житла із кісток мамонта³⁶. Очевидно, що планіграфія Мізинського поселення може бути реконструйована лише частково, за винятком центральної його частини.

Рештки першого житлового комплексу Мізина на верхній північно-західній частині площаадки, ілюструють складність планіграфії та її спільні й особливі риси порівняно з іншими поселеннями. Як і на інших поселеннях, характерним є розташування у центрі площаадки великого стаціонарного, округлої форми житла із кісток мамонта. Своєрідність планіграфії простежується у розміщенні великих ям по дузі з однієї сторони від житла, на відстані від Межиріча, Добранічівки, Гінців, де ями оточували житло навколо. Однак треба уточнити, що з південної сторони житла край розкопу 1914 р., зафіксований на відстані двох метрів, її остаточна планіграфія та кількість ям залишаються нез'ясованими. Особливою рисою Мізина є використання кісток мамонта не тільки для будівництва житла, але й для інших конструкцій, про що свідчить характер розташування груп кісток на поверхні площаадки. На відстані одного метра на північний схід від житла зафіксований довгий ряд частково заглиблених у землю кісток мамонта, що використовувався як заслон від вітру, можливо, укритий шкурою. Захисні функції заслону пояснюються розташуванням поблизу нього вогнища, розміщеного на поверхні замуленої ями³⁷.

За стратиграфією Мізина з'ясовується послідовність функціонування даної частини поселення. Один із етапів існування був пов'язаний з використанням ям та початком їх функціонування, далі відбулося будівництво житла, а ями поступово заповнювались остеологічним матеріалом, в тому числі і вже використаними кістками і бивнями. Завдяки геокліматичним процесам поверхня поселення і, перш за все, ями поступово перекривалися ґрунтом, про що свідчать горизонтальні прошарки піску і супіску як в основному стратиграфічному розрізі, так і в стінках ям³⁸. Після остаточного природного захоронення ям на їхній поверхні у центральній частині, де зберігались заглиблення, були влаштовані невеликі надвірні вогнища. Одне з них із залишками насиченого культурного шару було захищено конструкцією із кісток мамонта. Таким чином, на даній площи поселення простежується поступова модифікація її планіграфії.

На другий, південно-східній частині поселення, яка знаходилася на нижніх ділянках площаадки балкової тераси, простежується зона, що мала інше призначення, пов'язане з переробкою мисливської здобичі. Залишки невеликих вогнищ,

характер крем'яних знарядь та остеологічні рештки тварин, серед яких зафіковані частини скелетів вовків і песців, свідчать, що на певних ділянках цієї зони обробляли туші хутряних звірів³⁹.

У Мізині явно простежується складна планіграфія з організацією основних житлово-господарчих зон на підвищених частинах площасти балкової тераси та допоміжних зон, пов'язаних із переробкою мисливської здобичі на понижених її частинах, що виходять на дно балки, геоморфологічно пов'язаної з широкою заплавою річки.

На Середній Наддніпрянщині складна планіграфічна структура, що ілюструє поліфункціональність поселення мисливців, найбільш повно та різnobічно розкривається за даними нових розкопок автора статті в Гінцях⁴⁰. Поселення розташоване на північному мисі низької тераси річки Удай. З півдня його площастика замикається високим водороздільним схилом. З інших сторін вона обмежена балками та широкою улоговиною річки. Особливість Гінців полягає у використанні мисливцями не тільки позиції стоянкового мису, але й значних прилягаючих територій⁴¹.

Загальна реконструкція планіграфії Гінців і прилягаючих до нього зон не може бути повною — постраждала зона на підвищенні частині мису від розкопок Гельвіга в 1908 році, під час яких був знищений насичений культурний шар, багатий остеологічним матеріалом і черепами мамонта. Траншеїними розкопками В. М. Щербаківського 1914—1916 рр., які були значно розширені у 1935 році І. Ф. Левицьким, відкрито велике стаціонарне округлої форми житло із кісток мамонта, оточене по колу великими ямами⁴². У тому ж 1935 році зачистками виявили насичений культурний шар на низьких ділянках балок, який був інтерпретований як рештки літніх стоянок⁴³, або мамонтове кладовище⁴⁴. Після великої перерви з 1977 по 1981 рр. дослідження були продовжені В. Я. Сергіним на ділянці із залишками засипаного житла і ям⁴⁵. За даними наших нових розкопок, проведених на північному, північно-східному, північно-західному схилах мису і в улоговині річки, та за архівними даними з'ясовано, що на підвищених частинах мису розташовано декілька житлових комплексів, планіграфія яких може бути реконструйована частково. Найбільш повно з'ясована значна північна частина поселення, що поступово переходила до днища балки та улоговини річки у двох напрямках — з півдня на північ і з південного заходу на північний схід⁴⁶. Встановлено, що комплекс з великим стаціонарним житлом із кісток мамонта і з ямами-колекторами має своє продовження із нижніх частинах схилу, де розміщалися смітників зони, насичені зольними масами з вогнищ у вигляді перепаленої кісткового вугілля, численними відходами крем'яних виробів та незначною кількістю використаних або поламаних знарядь, фрагментами кісток тварин і бивнів. Виникнення цих зон було, перш за все, наслідком активної діяльності в самому житлі, де періодично проводилось прибирання інтер'єру та чистка вогнища, а також результатом активності на невеликих майданчиках біля житла. Безпосередньо за цими смітниковими зонами, на сході і північному сході нижніх ділянок тераси зафіковані значні зони з остеологічними рештками мамонтів, північних оленів, бізонів, зольними плямами та нечисленними крем'яними знаряддями. Наявність цих зон, пов'язаних з обробкою туш тварин, сортуванням остеологічного матеріалу, значно розширює загальну територію поселення та змінює традиційне уявлення про планіграфію мисливських поселень Середньої Наддніпрянщини, обмежених стоянковим мисом. Встановлено також, що житлові комплекси, розташовані на підвищених частинах мису, були безпосередньо пов'язані із зонами діяльності на його північних і східних схилах та улоговиною річки.

У Межирічі, розташованому на низькій терасі у широкій балці, що виходить у долину річки Рось, багато років розкопки проводяться різними дослідниками на підвищенні частині тераси, де розташоване четверте житло з оточуючими його ямами і смітниковими зонами, та на сусідніх ділянках із залишками ям та смітників зон першого та другого жителів. А інші ділянки території поселення у зону досліджень не входять. Тому планіграфія Межиріча не може бути визнана достаточно. У Добранічівки частина поселення була зруйнована ще до розкопок, тому її планіграфія також не може вважатись повною.

Планіграфія Юдинового значною мірою з'ясована польовими дослідженнями З. А. Абрамової і Г. В. Григор'євої у 1980—1997 рр. та кореляцією даних останніх

розкопок з архівними даними⁴⁷. Позиція поселення, розташованого на схилі низької тераси на березі річки Судість, обумовила його періодичне часткове затоплення під час розливів, що необхідно враховувати при реконструктивному моделюванні. За даними досліджень, на розкопаних частинах поселення були розташовані чотири великих стаціонарних житла із кісток мамонта⁴⁸. Чіткої системи взаєморозміщення жител не визначається, і відстань між ними є варіативною⁴⁹. В цілому, поселення висвітлює структуру житлового комплексу, що традиційно, хоча і з певними планіграфічними варіаціями, складалось із стаціонарного наземного житла, біля якого розміщалися ями-колектори та накопичувались смітників зони як наслідок активної різноманітної діяльності людей в межах житлового комплексу.

Планіграфія поселення не є повною, оскільки значні його ділянки, в тому числі і частина другого житла, не можуть бути розкопаними, бо знаходяться під музеїним павільйоном, збудованим у 80-х роках над розкопом. На південь від двох жител, близьче до річки, необхідно відзначити ділянки, де зафіковані остеологічні рештки мамонтів, песців і північного оленя, зольні плями та розщеплені кремені⁵⁰. Функціональне призначення даних ділянок та їх кореляція з житловими комплексами також потребують подальшого з'ясування.

Термін функціонування поселень

Питання довготривалості поселення даного типу протягом років⁵¹ або його тимчасовості, обмеженої зимовим періодом⁵², за аналізом культурного шару не має однозначного вирішення. Хоча, загальною рисою двох полярних точок зору є очевидність факту, що монументальна споруда, сконструйована із багаточисленних кісток мамонта, перш за все використовувалася у зимовий період. Без сумніву, вся його складна архітектурна конструкція була спрямована на будівництво максимально захищеної споруди як єдиного надійного зимового притулку в умовах холодного клімату перигляціальній зони відкритих рівнинних ландшафтів. Незначна товщина культурного шару внутрішньої поверхні житла ніяк не може виступати аргументом короткочасності його існування. Як уже зазначалось, інтер'єр житла, вірогідніше за все, періодично прибирався, а вогнище, якщо воно було влаштоване у житлі, вичищалося. Про що саме і свідчить наявність поблизу жител потужних смітників зон (Гінці, Мізин, Межиріч, Юдинове).

Аргументом, що використовується як за, так і проти багаторічності та тимчасовості поселень, є наявність великих ям, насичених остеологічним матеріалом. За однією інтерпретацією, ями використовувалися як скрині м'ясних запасів⁵³. За іншою — в ямах накопичувався використаний будівельний остеологічний матеріал⁵⁴. За третьою пропозицією, що, по суті, об'єднувала дві перші, ями спочатку використовувалися як скрині м'яса, а потім — як накопичувачі остеологічного матеріалу і перетворювалися на справжні смітників накопичувачі⁵⁵. У цих поясненнях функціонального призначення ям перетинається декілька питань. Перше з них полягає у визначенні періоду влаштування даних об'єктів. Зважаючи на холодний клімат та існування мерзлоти, викопування ям восени і взимку є проблематичним. На користь викопування ям у теплий період свідчить не тільки практичний сенс та певні етнографічні свідоцтва⁵⁶, але й заповнення деяких ям кістками тварин, що могли бути забиті лише у теплий період. Яскраве тому підтвердження — гінцівські ями, на дні яких знайдені черепи без рогів самок північних оленів — тварин, впольованих навесні⁵⁷. На інших поселеннях, у Межирічі та Юдинове, про перебування у теплий період свідчать рештки перелітних птахів, яких не було у холодний період на даній території. Аргументи щодо викопування ям у теплий період добре корелюються з аргументами на користь будівництва житла також у теплу пору року. Як засвідчено у Гінцях, Межирічі, Мізині, Юдинове будівництво такої складної архітектурної споруди, як стаціонарне житло даного типу, передбачало вкопування в землю черепів та інших кісток мамонта, що виконували функцію фундаменту⁵⁸. У Мізинському житлі також зафіковано вирівнювання його внутрішньої площаці⁵⁹. Ці дії, пов'язані з земляними роботами, не могли виконуватися у мерзлому ґрунті.

Логічно, що початковий етап опанування площацію, обраною під поселення, її планування, будівництво житла та влаштування ям відбувалось у теплий період і супроводжувалось полюваннями в даній місцевості. Однак, наведені дані

тільки відхиляють жорстко спрощену модель використання поселення виключно у холодний період, що зовсім ні підтверджує, ні спростовує його довгорічного функціонування. Постійне перебування людей на поселеннях бачилось як слідство колективних полювань на стада мамонтів, наслідки яких ілюстрували численні остеологічні рештки тварин. Розрахунки за різними методиками кілокалорій м'яса мамонтів, як основи м'ясного раціону, були вирішальним аргументом щодо довготривалості даних поселень⁶⁰. Такий підхід був пов'язаний із неврахуванням фактору існування на мисливських територіях остеологічних колекторів «мамонтової зони», що широко використовувалися людиною. Про періодичність перебування людей на поселеннях свідчать простежені на деяких з них чередування горизонтальних піщаних прошарків з прошарками культурного шару, пов'язаних з геокліматичними процесами теплого періоду року⁶¹. З урахуванням викладеного модель багаторічного безперервного перебування людей на даних поселеннях не може бути підтверджена. На ряд нез'ясованих питань можуть дати відповіді тільки нові розкопки та сучасні методи їх комплексної обробки, за якими може бути чіткіше визначена тривалість перебування та періоди відсутності людей на основному базовому поселенні.

Реконструкція характеру діяльності на верхньопалеолітичних поселеннях за даними культурного шару, безумовно, має ряд обмежень. Однак, при усій недостатності даних, опосередковано, але яскраво висвітлюється загальний характер поселення, пов'язаний з активною мисливською діяльністю. Визначаються відповідні етапи, пов'язані з мисливством. Підготовчий — з вироблення певних типів зброї і самих знарядь, за допомогою яких їх виробляли, та заключний — з існування ділянок по переробці здобичі.

Особлива увага надавалась вирізанню з бивня наконечників списів, які були одним із ефективних типів зброї при полюванні на великих тварин. Ці знаряддя спостерігаємо на всіх поселеннях, однак у Юдинові простежується процес їх виготовлення від заготівки до завершення речі⁶². Особлива увага до цих витворів підкреслюється їх оздобленням геометричним орнаментом, що вводить цей тип речей у коло пріоритетного естетико-символічного предметного середовища даного поселення. Зазначені знаряддя використовувалися неодноразово і тому приносились після вдалих полювань на поселення, де і зберігались. Поламані відновлювались або викидалися.

Окрім полювання на великих тварин, — мамонта, північного оленя, коня, бізона, як об'єктів м'ясного промислу, окреслюється значна доля полювання на хутряних звірів. Цей тип мисливства, пов'язаний із промислом по здобичі шкури для виготовлення одягу, враховуючи якості хутра, був інтенсивним восени та взимку. Наслідки полювання найбільш ілюстративні у Єлисеєвичах, Юдинові, Мізині⁶³. Розчинка здобичі, обробка шкури та пошиття одягу простежується по наборах крем'яних (скребки, різці, пластини), кістяних (проколки, шила, голки) та бивневих (тонкі голки) знарядь, а також за трасологічними слідами на деяких із них. Одяг був предметом декорування, і тому вимагав допоміжних зусиль, хисту та часу. Пишне оздоблення одягу простежується у Юдинові за дрібними намистинами із бивня⁶⁴, та у Мізині — за мушлями⁶⁵. Виготовлення одягу посідало значне місце й окреслювало одну із провідних видів діяльності на поселенні, що на заключних етапах пошиття та оздоблення одягу відбувалось у житлі. Цей тип діяльності, пов'язаний з холодним періодом, вірогідно, був жіночою справою⁶⁶.

Окрім виробничої діяльності, безпосередньо пов'язаної з необхідністю виготовлення різнофункціональних наборів знарядь із кременю, кістки, рогу, бивня для полювання, переробки мисливської здобичі та різних побутових робіт, простежується інший напрям діяльності на поселенні. Він був пов'язаний із необхідністю створення речей, що визначали коло предметного естетико-символічного середовища. Широко використовували природні матеріали: бивень, бурштин, мушлі, зуби тварин. З них, окрім вже зазначених бусин для оздоблення одягу, виробляли інші прикраси для одягу та тіла: браслети, намисто, підвіски, заколки, часто оздоблені вишуканим геометричним орнаментом. У Єлисеєвичах, Мізині, Добранічівці, Межирічі вирізалися статуетки жінок, а у Єлисеєвичах — також і фігурки мамонта з крейди. До кола естетико-символічних об'єктів належали й самі житла, як видовищні архітектурні споруди⁶⁷.

Створення предметного естетико-символічного середовища було важливим напрямом діяльності. За допомогою відповідних типів речей та їх декорування визначались домінанти естетичних смаків та символіка, пов'язана з комунікативними та соціально-інформаційними функціями мистецтва. Загальні риси художньої діяльності на поселеннях, що розглядається, простежуються у розвиненні декорування одягу та тіла, оздобленні складним геометричним орнаментом певних типів утилітарних і символічних речей, існуванні дрібної фігуративної пластики. У контексті поліфункціонального характеру верхньопалеолітичної художньо-символічної творчості, за даними поселень, визначається певна спорідненість та взаємозв'язки груп населення Верхньої та Середньої Наддніпрянщини. У житловій архітектурі, що має ряд спільних рис загального характеру (Юдинове, Добранічівка, Мізин, Межиріч, Гінці), простежується також деякі схожості архітектурних композицій зовнішньої обкладки, третього Межиріцького житла та Юдиновських жител. Розпис кісток мамонта фарбами в інтер'єрі житла об'єднує Мізин та Межиріч. Стилістика дрібної пластики висвітлює значну спільність між схематичними жіночими статуетками Добранічівки, Мізина, Межиріча. Визначається також спорідненість композиційних елементів орнаментів та водночас своєрідність окремих, найбільш складних елементів на предметах різних поселень (Єлисеєвичі, Тимонівка, Юдинове, Київ-Кирилівська, Мізин, Межиріч). Використання бурштину для прикрас також об'єднує дані поселення. Визначені риси художньої творчості свідчать про існування складної символіко-інформаційної системи різноманітного характеру груп населення, обмежених у просторі та часі.

Отже, на території Верхньої і Середньої Наддніпрянщини, близько 15 000 В.Р., завдяки ряду природних факторів, набувового розвитку один із типів палеоекономіки з комплексним мисливством та збиральництвом. Його характерні риси склалися завдяки інтенсивному і різnobічному використанню людиною визначених представників тундро-степової фауни. Мамонт та певні види стадних копитних, серед яких особливо відзначається північний олень, були пріоритетними об'єктами м'ясного промислу. Песець, вовк, засець, а також північний олень визначались як об'єкти хутряного промислу. Полювання на відповідні види тварин та зосередження на даній території природних колекторів остеологічного матеріалу, його добування, сортuvання і поліфункціональне використання для будівництва житлового комплексу і його опалення, виготовлення знарядь, зброй, витворів мистецтва окреслюють стабільні, життєво важливі компоненти, використані людиною завдяки фауністичному світові.

Визначальною рисою населення Верхньої і Середньої Наддніпрянщини є створення основних базових поліфункціональних поселень із складною планіграфією. Стационарні наземні житла із кісток мамонта з супутніми їм ямами-колекторами, що були основою поселення, ілюструють одне із фундаментальних рішень виживання людини в умовах холодного клімату прильдовикової європейської зони на відкритих рівнинних ландшафтах, де відсутні природні сковища. Площа таких поселень як Гінці і Мізин, не обмежувалась стоянковим мисом, де були розташовані житлові комплекси, і мала своє продовження на нижніх частинах річкової тераси. Ці зони, пов'язані з обробкою туш тварин, сортuvанням остеологічного матеріалу, функціонували одночасно з житловими комплексами і були важливим складовим компонентом мисливського поселення.

Термін функціонування поселень даного типу на даному етапі досліджень не є остаточно з'ясованим. Активна діяльність на території поселення у різні пори року є очевидною. Початковий етап опанування площею, обраною під поселення, її планування, будівництво житла та влаштування ям відбувалось у теплий період року, під час якого проводили полювання. Очевидно також, що основний сенс існування даного типу поселень був пов'язаний з переважною людьми на ньому в житлах протягом тривалих холодних періодів, які переважно покривали більший термін року. З поселення періодично здійснювались мисливські та інші експедиції.

Загальний характер поселень, пов'язаний з активною мисливською діяльністю, переробкою здобичі, пошиттям одягу, створенням предметів утилітарного та естетико-символічного призначення та введення їх в обіг, висвітлює поліфункціональність даних поселень та широкий спектр різнохарактерної діяльності мисливського суспільства.

- ¹ Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Вып. 1. — СПб., 1995. — С. 10; Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристанцен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Вып. 3. — СПб., 1997. — С. 136; Величко А. А., Грехова Л. В., Грибченко Ю. Н., Куренкова Е. И. Первобытный человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи. — М., 1997. — С. 170; Iakovleva L. Recherches sur le paleolithique supérieur d'Ukraine (1991—1995) // ERAUL 76. — 1996. — Р. 23—31; Iakovleva L. Les datations C14 sur les habitats de la grande plaine russe Orientale // 3-eme Congress International «14C Archeologie». — 1998. — Lyon. — Р. 123—131.
- ² Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. — 1969. — С. 5—22; Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969; Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — К., 1965.
- ³ Корнієць Н. Л. Про причини вимирання мамонта на території України. Викопні фауни України і суміжних територій. — К., 1962. — С. 96—169.
- ⁴ Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит). Труды Геол. ин-та АН СССР. Серия геологии. — 1948. — 17. — Вып. 64. — С. 482—502; Верещагин Н. К. Записки палеонтолога. — М., 1981. — С. 24—29.
- ⁵ Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Остатки млекопитающих из палеолитических стоянок на Дону и Верхней Десне // Мамонтовая фауна Русской равнины и Восточной Сибири. Труды ЗИН АН. — Т. 72. — Л., 1977. — С. 77—83; Soffer O. The Upper paleolithic of Central Russian Plain. — Orlando, 1985. — Р. 390—404.
- ⁶ Бибикова В. И., Белан Н. Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического перио-комплекса юго-восточной Европы // Бюл. МОИП. Отд. виол. — 1979. — 84. — Вып. 3. — С. 3—14; Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Вкaz. праця. — 1977. — С. 77—83.
- ⁷ Корнієць Н. Л. Вкaz. праця. — 1962. — С. 96—169.
- ⁸ West D. Hanting strategies in Central Europe during the last glacial maximum. BAR International series 672. — 1996.
- ⁹ Пидопличко И. Г. Новые данные о фауне Мезинской стоянки // КСИА АН СССР. — Вып. 8. — К., 1959. — С. 13; Сергін В. Я. Назначеніе больших ям на палеолитических поселениях // КС 173. Каменный век. — М., 1983. — С. 30—31.
- ¹⁰ Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Вкaz. праця. — 1977; Шовкопляс И. Г. Вкaz. праця. — 1965. — С. 100.
- ¹¹ Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Вкaz. праця. — 1977. — Табл. 1.
- ¹² Кузьмина И. Е., Саблин М. В. Песцы позднего плеистоценена верховьев Десны. Материалы по мезозойской и кауноидной истории наземных позвоночных. — СПб., 1993. — С. 93—104; Шовкопляс И. Г. Вкaz. праця. — 1965. — С. 97.
- ¹³ Пидопличко И. Г. Fauna Гонцовской палеолитической стоянки // Природа 2. — 1936; Корнієць Н. Л., Гладких М. І., Величко А. А. та ін. Межиріч. АЛППРР. — М., 1981. — С. 106—119.
- ¹⁴ Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Вкaz. праця. — 1977. — Табл. 1; Шовкопляс И. Г. Вкaz. праця. — 1965. — С. 97.
- ¹⁵ Величко А. А., Грехова Л. В., Губонина З. П. Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок. — М., 1977. — С. 82; Громов В. И. Вкaz. праця. — 1948. — С. 139.
- ¹⁶ Корнієць Н. Л. Вкaz. праця. — 1962. — Табл. 18; Корнієць Н. Л., Гладких М. І., Величко А. А. та ін. Вкaz. праця. — 1981. — С. 1981.
- ¹⁷ Корнієць Н. Л., Гладких М. І., Величко А. А. та ін. Вкaz. праця. — 1981. — Табл. 4.
- ¹⁸ Пидопличко И. Г. Вкaz. праця. — 1936; Шовкопляс И. Г. Вкaz. праця. — 1965. — С. 97.
- ¹⁹ Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Вкaz. праця. — 1977. — Табл. 1; Шовкопляс И. Г. Вкaz. праця. — 1965. — С. 97.
- ²⁰ Frison G. C. Experimental use of Clovis weaponry and tools on African elephants // Antiquity. — 1989. — 54. — Р. 766—784; Saunders J. J. Blackwater Draws: Mammoths and Mammoth Hunters in the Terminal Pleistocene // Proboscidean and Paleoindian Interactions. — Baylor University Press. — Р. 123—147; Leroi-Gorhan A., Brezillon M. Fouilles de Pencœvrent: essai d'analyse d'un habitat magdalénien: la sectio, 36. — Paris, 1972.
- ²¹ Величко А. А., Грехова Л. В., Грибченко Ю. Н., Куренкова Е. И. Вкaz. праця. — 1997. — С. 152.
- ²² Поликарпович К. М. Палеолит Верхнего Поднепровья. — Минск, 1968. — С. 53—70; Величко А. А., Грехова Л. В., Грибченко Ю. Н., Куренкова Е. И. Вкaz. праця. — 1997. — С. 81—118.
- ²³ Шовкопляс И. Г. Вкaz. праця. — 1965. — С. 32—95; Сергін В. Я. Структура Мезинского палеолитического поселений. — М., 1987. — 104 с.
- ²⁴ Пидопличко И. Г. Межирічські жилища из костей мамонта. — К., 1976. — 239 с.; Гладких М. І., Корнієць Н. Л. Нова споруда з кісток мамонта із Межирічі // Вісник АН УССР. — 9. — 1979. — С. 50—54.
- ²⁵ Шовкопляс И. Г. Добрничевская стоянка на Киевщине (некоторые итоги исследования). МИА 185. — 1972. — С. 177—188.

- ²⁶ Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Вкз. праця. — Вып. 1. — СПб., 1995. — 130 с.; Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристанчен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Вып. 2. — СПб., 1997. — 162 с.
- ²⁷ Шовкопляс И. Г. Вкз. праця. — 1965. — 327 с.
- ²⁸ Левицкий И. Ф. Гончарівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.) ПРУ, Т. 1. — К., 1947. — С. 197—248; Яковлева Л. А. Дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 156; Iakovleva L., Djindjian F. New investigation in the mammoth bone hut site of Ginsy (Ukraine) in context of the epigravettin dwellings of the Middle Dnieper basin // International Conference on Mammoth sit studies. University of Kansas. — 1998. — Р. 7—10.
- ²⁹ Шовкопляс И. Г. Вкз. праця. — 1972. — С. 177—188.
- ³⁰ Пидопличко И. Г. Вкз. праця. — 1976. — 239 с.
- ³¹ Корнєць Н. Л., Сунцов В. Дослідження Межиріча // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 82—84.
- ³² Шовкопляс И. Г. Вкз. праця. — 1965. — С. 35—73.
- ³³ Там же. — С. 32—35, 94.
- ³⁴ Там же. — Рис. 15.
- ³⁵ Сергин В. Я. Структура Мезинского палеолитического поселения — М., 1987. — 104 с.
- ³⁶ Шовкопляс И. Г. Там же. — 1965. — С. 35—62.
- ³⁷ Там же. — С. 54—59.
- ³⁸ Там же. — С. 37. — Рис. 17. — С. 90. — Рис. 48.
- ³⁹ Там же. — С. 76—80.
- ⁴⁰ Iakovleva L. ibis — 1996. — Р. 25; Iakovleva L. ibis — 1998. — Р. 130; Яковлева Л. А. Вкз. праця. — К., 1998. — С. 156; Яковлева Л. А., Джинджен Ф. Нові археологічні дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці // СБ. Археологічні дослідження в Полтавській області. Полтава 3. — 1995. — С. 21—25; Яковлева Л. А., Джинджен Ф. Новые исследования в Гонцах // Международная конференция «Каменный век Европейских равнин». Сергиев Посад. — 1997. — С. 18—19; Iakovleva L., Djindjian F. ibis. — 1998. — Р. 7—10.
- ⁴¹ Нові розкопки в Гінцях розпочаті з ініціативи автора у 1993 році на основі міжнародної багаторічної програми співробітництва між ІА НАН України і CNRS EP 1730 «Дослідження верхньопалеолітичного поселення Гінці». Керівник програми та розкопок ст. н. с. ІА НАН України Л. А. Яковлева. У розкопках кожного року бере участь професор Сорбони Ф. Джинджен.
- ⁴² Левицкий И. Ф. Там же. — С. 218. — Рис. 9.
- ⁴³ Левицкий И. Ф. Там же. — С. 219—222, 236.
- ⁴⁴ Брюсов А. Я. Гончаровская стоянка. СА. У. — 1940. — С. 9—10.
- ⁴⁵ Сергин В. Я. Розкопки жилища на Гончаровском палеолитическом поселении // КС 165. — М., 1981. — С. 43—50.
- ⁴⁶ Яковлева Л. А. Указ. соч. — 1998. — С. 156; Iakovleva L., Djindjian F. ibis. — 1998. — Р. 7—10.
- ⁴⁷ Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Указ. соч. — Спб., 1995; Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристанчен М. Указ. соч. — Спб., 1997.
- ⁴⁸ Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристанчен М. Указ. соч. — Спб., 1997. — С. 54. — Рис. 15.
- ⁴⁹ Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристанчен М. Указ. соч. — Спб., 1995. — С. 105—126.
- ⁵⁰ Григорьева Г. В. Исследования верхнепалеолитического поселений Юдиново в 1996—1997 гг. — СПб., 1997. — С. 9—14.
- ⁵¹ Бибиков С. Н. Указ. соч. — 1969. — 4. — С. 5—22; Пидопличко И. Г. Указ. соч. — 1969; Шовкопляс И. Г. Указ. соч. — 1965.
- ⁵² Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Указ. соч. — 1977. — С. 77—83; Soffer O. The Upper Paleolithic of Central Russian Plain. — Orlando. — 1985. — Р. 390—404.
- ⁵³ Бибиков С. Н. Указ. соч. — 1969. — 4. — С. 5—22.
- ⁵⁴ Шовкопляс И. Г. Указ. соч. — 1965. — С. 89.
- ⁵⁵ Сергин В. Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях // КС 173. Каменный век. — М., 1983. — С. 23—31.
- ⁵⁶ Сергин В. Я. Указ. соч. — 1983. — С. 30—31; Binford L. R. Bones for Stones. Consideration of Analogues for Features Found on the Central Russian Plain // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations. — New York-London, 1993. — С. 108—123.
- ⁵⁷ Сергин В. Я. Указ. соч. — 1983. — С. 29.
- ⁵⁸ Пидопличко И. Г. Указ. соч. — 1976; Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Указ. соч. — 1997.
- ⁵⁹ Шовкопляс И. Г. Указ. соч. — 1965. — С. 51.
- ⁶⁰ Бибиков С. Н. Указ. соч. — 1969. — 4. — С. 5—22; Пидопличко И. Г. Указ. соч. — 1969.
- ⁶¹ Шовкопляс И. Г. Указ. соч. — 1965. — С. 37, 90.
- ⁶² Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Указ. соч. — Вып. 2, 3. — СПб., 1997. — С. 76—93.

- ⁶³ Верещагин Н. К., Кузьмина И. Е. Указ. соч. — 1997. — Табл. 1, 2; Шовкопляс И. Г. Вказ. праця. — 1965. — С. 97.
- ⁶⁴ Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Указ. соч. — Вып. 2, 3. — СПб., 1997. — С. 136.
- ⁶⁵ Шовкопляс И. Г. Там же. — С. 105—110.
- ⁶⁶ Яковлева Л. А. Роль женщины в позднепалеолитической общине (по материалам искусства Восточной Европы и Сибири) // Древняя история населения Украины. — К., 1991. — С. 11.
- ⁶⁷ Яковлева Л. А. Жилище в мировосприятии палеолитического человека (по материалам поселения Межирич) // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991; Яковлева Л. А. Схематические позднепалеолитические женские статуэтки Поднепровья // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 42—54.

Л. А. Яковлева

ПОСЕЛЕНИЯ С ЖИЛИЩАМИ ИЗ КОСТЕЙ МАМОНТА ДНЕПРОВСКОГО БАССЕЙНА

В верхнем палеолите около 15 000 В. Р. бассейн Верхнего и Среднего Днепра был регионом периглациальной Европейской зоны открытых равнинных ландшафтов, где, благодаря ряду природных факторов, получил развитие один из типов палеоэкономики с комплексной охотой и собирательством. Характерные черты сложились благодаря интенсивному и разнообразному использованию тундро-степной фауны. Мамонт и некоторые стадные копытные были приоритетными видами мясного промысла. Песец, волк, заяц определялись как основные объекты мехового промысла. Охота на определенные виды животных и сосредоточение на данной территории природных коллекторов остеологических остатков мамонтов, их добывание, накопление и широкое разнообразное использование для обустройства основного базового поселения и его предметного наполнения, определяли стабильные жизненно-важные компоненты, использованные человеком благодаря фаунистическому окружению. Стационарные наземные жилища из костей мамонта, с сопутствующими им ямами-коллекторами, бывшие основой базовых поселений, определяли одно из оптимальных решений адаптации человека в условиях холодного климата на равнине без природных убежищ. Освоение площадки базового поселения, её планировка, обустройство больших ям, сооружение жилища проходили в теплый период года и сопровождались охотой в данной местности. Наибольшая активность на поселении, естественно, связана с холодными периодами года, и также сопровождалась охотой. По характеру культурного слоя на некоторых поселениях прослеживаются периоды прерывания жизнедеятельности, что в целом характерно для образа жизни охотничих обществ. Общий характер, связанный с охотой, обработкой добычи, шитьём одежды, созданием предметов утилитарного и эстетико-символического назначения с введением их в оборот, раскрывает полифункциональность базовых поселений данного типа.

L. A. Yakovleva

SETTLEMENTS WITH DWELLINGS MADE OF BONES OF MAMMOTHS OF THE DNEPER BASIN

In the Upper Paleolithic age about 15000 BP, the basin of the Upper and Middle Dnieper was a region of the periglacial European zone of open plain landscapes. There, due to a number of natural factors, one of the types of the paleoeconomy with complex hunting and gathering was developed. Its characteristic features were formed owing to the intensive diverse use of the tundra-steppe fauna. Mammoths and certain gregarious ungulates were the priority kinds of meat hunting. Arctic fox, wolf, and hare were the main objects of fur hunting. Hunting for certain kinds of animals, the concentration of natural collectors of osteological remnants of mammoths, their extraction, accumulation, and wide diverse use for the equipment of a main basic settlement and its filling by objects defined stable vital components applied by the man due to the faunistic environment. Stationary surface dwellings made of mammoths' bones with accompanied pits-collectors, being the base of basic settlements, defined one of the optimum decisions in adaptation of the man under conditions of the cold climate on the plain without natural refuges. The mastery of the ground of a basic settlement, its planning, the equipment of large pits, and construction of a dwelling occurred in the warm period of a year and were accompanied by hunting in the given locality. On some settlements, the character of the cultural layer testifies to the periods of interruption of their vital activity, which is generally characteristic of the way of life of hunter societies. Hunting, the processing of a bag, sewing of clothes, and creation of objects for utilitarian and estheticico-symbolic purposes with their introduction into a turnover reveal the polyfunctionality of basic settlements of the given type.

Одержано 08.06.1999

ПРО ФРАГМЕНТАЦІЮ ПЛАСТИН НА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІЙ СТОЯНЦІ ІВАШКІВ VI

Стаття присвячена аналізу фрагментованих у давнину пластинчатих сколів пізньопалеолітичної стоянки Івашків VI в Побужжі в процесі їх ремонту. На підставі даних трасології, морфології та планіграфії розглядаються питання фрагментації пластин.

Дослідження колекцій пам'яток пізнього палеоліту Побужжя виявило тенденцію до фрагментації пластин. Цілі пластини, також як і вироби із вторинною обробкою з них, на більшості пам'яток складають 13—20 % від загальної кількості пластин, на кінець пізнього палеоліту та в мезоліті — менше 10 %¹.

На пізньопалеолітичних стоянках Івашків VI та Серединний Горб, колекції яких вивчені трасологічно², серед функціонально виділених знарядь переважають пластини. Причому, цілих пластин (у тому числі і вторинно оброблених) незначна кількість, основну масу складають фрагменти пластин — проксимальні і дистальні кінці пластин та медіальні сегменти. Так, в Івашкові VI цілих пластин серед знарядь 9,1 %, на Серединному Горбі — 10,5 %. Відповідно фрагменти пластин складають 90,9 та 89,5 %. Серед фрагментів найбільша кількість проксимальних кінців (в Івашкові VI — 39,4 %, на Серединному Горбі — 42,1 %) і медіальних сегментів (в Івашкові VI — 35,3 %, на Серединному Горбі — 30,9 %). Сумарно проксимальні кінці і медіальні частини складають в Івашкові VI 74,7 %, на Серединному Горбі — 73,0 %. Дистальні кінці пластин серед функціональних знарядь складають в Івашкові VI — 16,2 %, на Серединному Горбі — 16,4 %. Очевидно, цифри ці сповна зіставлені і близькі за своїми значеннями, а отже, не випадкові.

На кінець пізнього палеоліту, коли широкого застосування набула вкладишева техніка, використання цілих пластин звелося до мінімуму. Їх дробили на фрагменти, які могли бути використані практично для всіх видів знарядь. Підтвердженням цієї думки є проведений аналіз пластинчатих сколів, зламаних у давнину та використаних як знаряддя, або покинутих як дебітаж. В процесі ремонту нами були підклесні фрагментовані вироби. Відновлення виробу за давнім зламом є одним із типів аплікацій поряд із послідовністю зколювання та переоформленням знарядь³.

На стоянці Івашків VI реставровано п'ять груп виробів згідно з трасологічними визначеннями:

1. Аплікація знарядь з однаковими функціями та однаковою кількістю робочих лез.
2. Аплікація знарядь з однаковими функціями, одна з частин яких має іншу функцію або інше лезо.
3. Аплікація знарядь з фрагментами пластин без слідів використання.
4. Аплікація знарядь, пов'язаних з обробкою одного матеріалу.
5. Аплікація знарядь, пов'язаних з обробкою різних матеріалів (див. табл.).

Розглянемо ці групи послідовно (рис. 1). До першої групи належать знаряддя, які з великою ймовірністю можна назвати зламаними внаслідок роботи. Це ніж з двома лезами з квадрата Б 4, який аплікується з аналогічним виробом з квадрата А 3 (1973 р.). Морфологічно обидва ножі є медіальними фрагментами однієї великої пластини (рис. 2, 1). Різчик однолезовий для деревини з квадрата Г 4 підійшов до аналогічного виробу з квадрата Д 5 (1975 р.). Морфологічно обидва різчики є проксимальним і дистальним кінцями однієї великої пластини (рис. 2, 2). Два фрагменти ножа з двома лезами з квадрата Б 3 (1975 р.) підбираються один до одного як два медіальніх сегменти однієї середньої пластини (рис. 2, 3). Стругальний ніж з одним лезом для деревини з квадрата Б 1 (1973 р.) аплікується з

аналогічним знаряддям з шару 1 розкопу 1973 р. Морфологічно, це дистальний і проксимальний кінці однієї великої пластини (рис. 2, 4).

Таким чином, перелічені вище знаряддя підібрані з частин у цілі пластини або їх більш великі фрагменти. Реставровані частини пластин мають однакові функції і знайдені на відстані до 1 м, що дозволяє припустити їх поломку внаслідок використання у роботі. Три вкладиші мисливської зброї з двома лезами з квадрата А 6 (1975 р.) утворюють цілу мікропластину з проксимального і дистального кінців та медіального сегмента (рис. 2, 5). Імовірно, цей вкладиш було принесено сюди разом із мисливською здобиччю.

Деякі із зламаних в процесі утилізації знарядь було використано вдруге, про що свідчить набута ними нова функція. Так, різчик з одним лезом для кістки та рогу з квадрата В 6 (1975 р.) підійшов до різчика з таким же лезом на стругальному однолезовому ножі для кістки та рогу з того ж квадрата. Морфологічно, це дистальний кінець пластини, який зношений, і проксимальний кінець тієї ж пластини з мікрорізцевим зоком на куті зламу (рис. 2, 6). Коли пластина зі скоченим кінцем була цілою, нею працювали як різчиком. Після зламу леза мікрозколом, з тієї частини пластини яка залишилася, було зроблено новий різчик, що згодом був використаний як стругальний ніж, або навпаки.

Однолезовий ніж з квадрата Г 2 складає аплікацію з різчиком з одним лезом для деревини на ножі з одним лезом з квадрата В 1, та однолезовим ножем з квадрата Г 2 (1973 р.). Морфологічно, до проксимального кінця великої пластини підбираються два медіальні сегменти тієї ж пластини (рис. 2, 7). У процесі роботи ножем пластина розпалася на три фрагменти, середній з яких було використано потім вдруге як різчик для деревини. Скобель з одним лезом для кістки та рогу з квадрата Г 1 підійшов до різця з одним лезом для кістки і рогу на однолезовому скобелі для таких же кістки та рогу з квадрата Б 4 (1973 р.). Морфологічно, скобель являє собою фрагмент повздовжнього зоку з нуклеуса, комбіноване знаряддя — кутовий різець на медіальному сегменті великої пластини (рис. 2, 8). Після поломки скобеля з одного фрагмента було зроблено різець. Відстані між місцями, де були знайдені ці знаряддя, — до 1 м, і лише в одному випадку складають 3 м.

З цими знаряддями, серед яких після поломки одному з фрагментів була надана інша функція, межує група з трьох реставрованих знарядь, у яких після зламу в одного з фрагментів з'явилось друге лезо. Дволезовий ніж з квадрата Д 4 (1975 р.) утворює аплікацію з ножем з одним лезом з квадрата Д 3 (1975 р.). Морфологічно, це знаряддя являє собою два медіальні сегменти однієї середньої пластини (рис. 2, 9).

Дволезовий ніж з квадрата Г 2 підійшов до ножа з одним лезом з квадрата Г 3 (1974 р.). Морфологічно ніж з двома лезами являє собою проксимальний кінець середньої пластини, а ніж з одним лезом — медіальний сегмент цієї ж пластини, який поширюється до великих розмірів (рис. 2, 10).

До ножа з двома лезами з квадрата В 1 (1974 р.) підійшов однолезовий ніж з того ж квадрата. Ніж з двома лезами являє собою проксимальний кінець середньої пластини, ніж з одним лезом — її медіальний сегмент (рис. 2, 11).

Аплікації знарядь	Кількість аплікацій	Кількість кременів	Відстань, м
Аплікації знарядь з однаковими функціями та однаковою кількістю робочих лез	5	11	11
Аплікації знарядь з однаковими функціями, одна з частин яких має іншу функцію або інше лезо	6	13	11
Аплікації знарядь з фрагментами пластин без ретуші і слідів використання	7	14	8
Аплікації знарядь, пов'язаних з обробкою одного матеріалу	1	2	—
Аплікації знарядь, пов'язаних з обробкою різних матеріалів	7	15	5
В съ о г о	26	55	35
			20

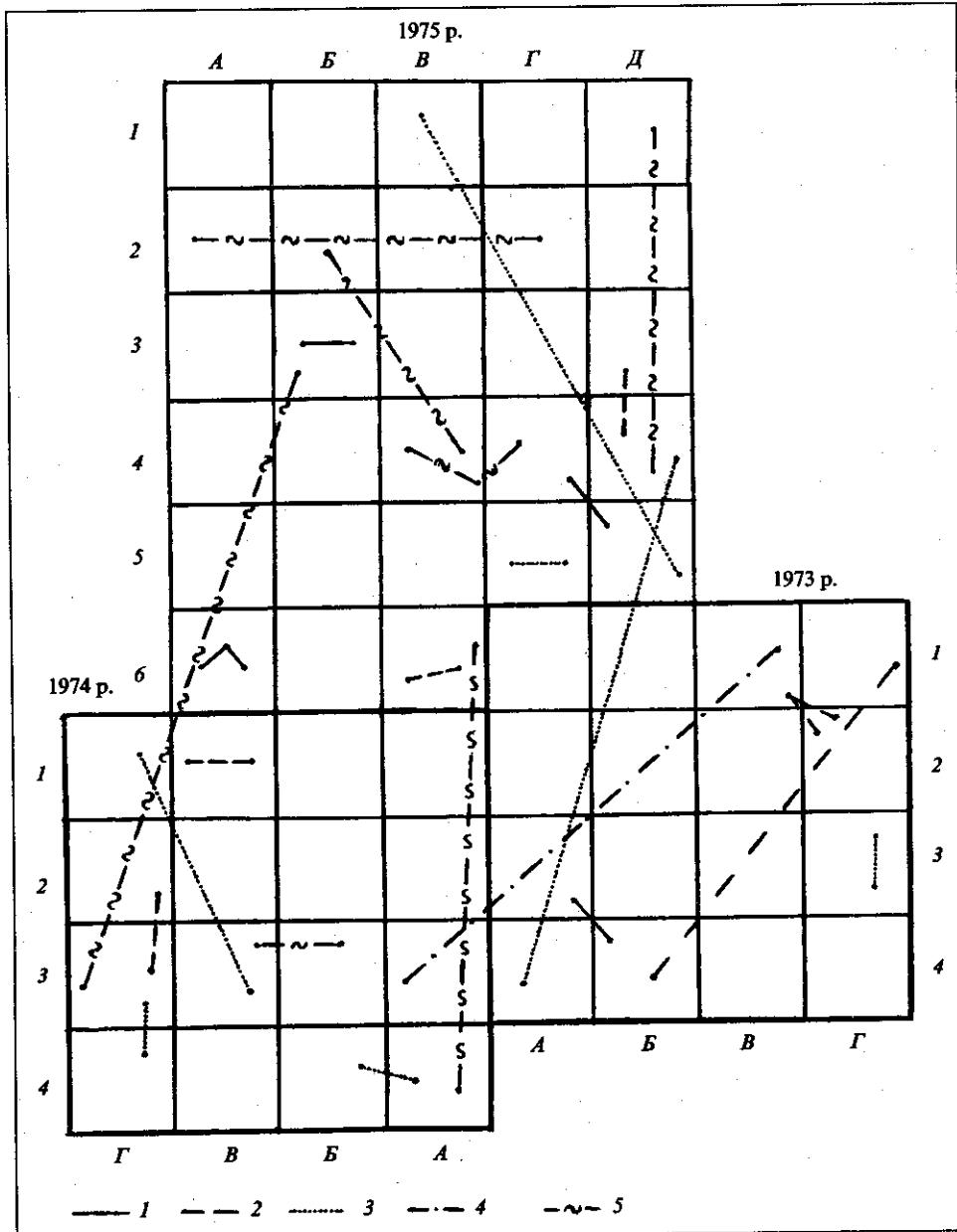

Рис. 1. Схематичний план розташування підібраних крем'яних виробів на стоянці Іавшків VI. Умовні позначення: 1 — аплікації знарядь з однаковими функціями та однаковою кількістю робочих лез; 2 — аплікації знарядь з однаковими функціями, одна з частин яких має іншу функцію або інше лезо; 3 — аплікації знарядь з фрагментами пластиин без ретуші і слідів використання; 4 — аплікації знарядь, пов'язаних з обробкою одного матеріалу; 5 — аплікації знарядь, пов'язаних з обробкою різних матеріалів.

Таким чином, говорити про поломку цих знарядь у процесі роботи дозволяє одна і та ж сама функція для всіх фрагментів, що підібралися, та близька відстань, на якій вони були знайдені. Практично всі вони походять з одного квадрата або з сусідніх. Деякі з фрагментів зламаних знарядь отримали потім іншу функцію або інше лезо.

Окрім того, були виявлені знаряддя, які апліковані нами з фрагментами заготовок, тобто одна частина пластиини була функціональним знаряддям, інша — не мала слідів роботи. Дволезовий ніж з квадрата В 5 (1975 р.) підійшов до пластиини без ретуші і слідів роботи з того ж самого квадрата. Морфологічно, ножем

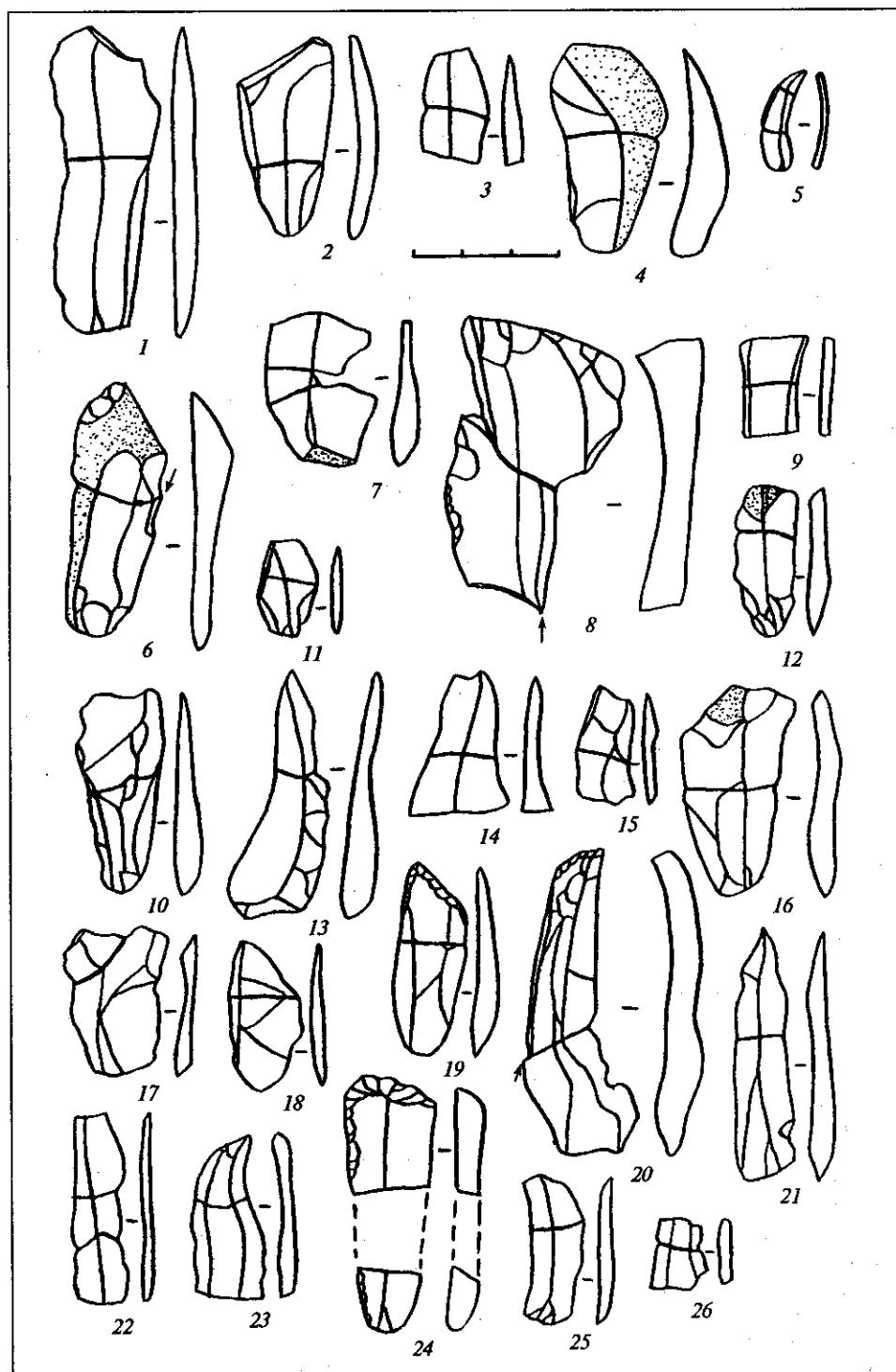

Рис. 2. Аплікації крем'яних виробів стоянки Івашків VI.

був проксимальний кінець середньої пластини, а пластина без ретуші являла собою медіальний сегмент тієї ж пластини (рис. 2, 12). Та ж ситуація і з різчиком з одним лезом для деревини з квадрата А 4, який склав аплікацію з мікропластиною без ретуші і слідів використання з квадрата Б 4 (1974 р.). Морфологічно різчиком є проксимальний кінець великої пластини, до якого підібраний її дистальний кінець, що звужується до мікропластини (рис. 2, 13).

Однолезовий різчик для деревини на дволезовому ножі з квадрата Г 1 аплікується з фрагментом пластини без ретуші і слідів використання з квадрата В 3 (1974 р.). Морфологічно, комбіноване знаряддя є дистальним кінцем середньої пластини, пластина без ретуші — медіальний сегмент тієї ж пластини, що поширюється до великих розмірів (рис. 2, 14).

До однолезового різчика для деревини на ножі з одним лезом з квадрата Г 3 (1973 р.) підбирається фрагмент пластини без ретуші і слідів використання з того ж квадрата. Морфологічно, комбіноване знаряддя являє собою проксимальний кінець середньої пластини, пластина без ретуші — її дистальний кінець (рис. 2, 15).

Дволезовий стругальний ніж для дерева з квадрата В 1 складає аплікацію з пластиною без ретуші і слідів використання з квадрата Д 5 (1975 р.). Морфологічно, стругальний ніж являє собою проксимальний кінець великої пластини, пластина без ретуші — медіальний сегмент тієї ж пластини (рис. 2, 16). Дволезовий стругальний ніж для деревини з квадрата Г 4 підійшов до пластини без ретуші і слідів роботи з квадрата Г 3 (1974 р.). Морфологічно, стругальний ніж — це медіальний сегмент цієї ж пластини, який звужується до середніх розмірів (рис. 2, 17).

Технічно важко уявити роботу ножем, різчиком або стругальним ножем, леза яких на проксимальних кінцях пластин, а тримати їх треба було за гострий, після зламу, медіальний сегмент або тонкий дистальний кінець, хіба лише вони були не вставлені в руків'я. Саме вставкою в руків'я можна було б пояснити відсутність слідів роботи на медіальних та дистальних частинах пластин. З іншого боку, ці знаряддя повинні були мати зйомні руків'я, оскільки практично всі вони дволезові або комбіновані. Логічніше було б припустити, що пластини були фрагментовані до того, як їх визначені частини були утилізовані.

Усі шість вищезгаданих знарядь, що підібрані з фрагментами заготівок без слідів використання у роботі, якщо використовувалися в руків'ях, були зламані внаслідок роботи. Про це свідчить і місцезнаходження їх частин на одному або суміжних квадратах, хоча не виключено, що фрагментація пластин і робота одним із фрагментів відбувалася на одному місці. Розташування знаряддя і фрагмента пластини, що підбирається до нього, на значній відстані, ймовірно, може бути доказом того, що до знаряддя обиралася визначена частина пластини, інша ж, як зйомна, залишалася на місці. Про це свідчить знахідка ножа з одним лезом з квадрата А 4 (1973 р.), який утворює аплікацію з лусочкою з квадрата Д 4 (1975 р.). Відстань між ними не менше 5 м. Морфологічно, ніж являє собою проксимальний кінець середньої пластини, лусочка — дистальний кінець тієї ж пластини (рис. 2, 18).

З іншого боку, говорити про поломку знарядь, до яких підбираються фрагменти пластин, без слідів використання лише на підставі відстані між ними і припущення застосування знарядь в руків'ях, в які вставлялися саме частини без слідів утилізації, складно. Складно тому, що набагато більше прикладів підбору в одне ціле знарядь, різних не лише за своїми функціями, але й за матеріалами, які оброблялися.

Відомий лише один випадок аплікації знарядь, пов'язаних з обробкою одного й того ж матеріалу, але з різними функціями. Свердло для кістки й рогу з квадрата В 1 (1973 р.) підбирається до однолезового різця для кістки й рогу на стругальному ножі з одним лезом для кістки й рогу з квадрата А 3 (1974 р.). Морфологічно, свердло являє собою пластину зі скошеним кінцем на дистальній частині, а комбіноване знаряддя — проксимальний кінець тієї ж середньої пластини (рис. 2, 19). Відстань між частинами, що підбираються, — 4 м.

Значно більше прикладів підбору знарядь, пов'язаних з обробкою різних матеріалів. Подвійний різець для кістки й рогу з квадрата Г 3 (1974 р.) підійшов до ножа з двома лезами з квадрата Б 3 (1975 р.). Морфологічно, різець являє собою комбінований виріб — пластину зі скошеним кінцем — кутовий різець на дистальному кінці середньої пластини, ніж — медіальний сегмент тієї ж пластини (рис. 2, 20).

Проколка з квадрата Д 1 складає аплікацію з різчиком з одним лезом для деревини з квадрата Д 4 (1975 р.). Морфологічно, проколка є дистальним кінцем середньої пластини, різчик — медіальний її сегмент (рис. 2, 21).

Дволезовий ніж з квадрата Б 2 підійшов до різчика з двома лезами для деревини на стругальному ножі з двома лезами для деревини з квадрата В 4 (1975 р.).

Морфологічно, ніж є дистальним кінцем середньої пластини, а комбіноване знаряддя — медіальним її сегментом (рис. 2, 23).

Однолезова пилка для деревини з квадрата В 6 (1975 р.) підійшов до ножа з одним лезом з квадрата А 4 (1974 р.). Морфологічно, пилка є проксимальним кінцем середньої пластини, ніж — медіальним її сегментом (рис. 2, 25).

Різчик з одним лезом для деревини на ножі з одним лезом з квадрата Б 3 утворює аплікацію з дволезовим ножем з квадрата В 3 (1974 р.). Морфологічно, обидва знаряддя являють собою два медіальних сегменти однієї середньої пластини (рис. 2, 26).

Різчик з одним лезом для деревини з квадрата В 4 підійшов до дволезового ножа з того ж квадрата і дволезового ножа з квадрата Г 4 (1975 р.). Морфологічно — це три медіальних сегменти однієї середньої пластини (рис. 2, 22).

Скребачка на дволезовому стругальному ножі для кістки й рогу з квадрата А 2 підійшла до розвертки для кістки й рогу з квадрата Г 2 (1975 р.). Морфологічно, комбіноване знаряддя являє собою кінцеву скребачку на вкорочений пластиині з ретушованим лівим краєм, розвертка — проксимальний кінець середньої пластини з ретушшю по лівому краю. Медіальний сегмент цієї пластини відсутній (рис. 2, 24).

Таким чином, реставровані знаряддя, що пов'язані з обробкою різних матеріалів, хоча і знайдені у деяких випадках на одному квадраті або суміжних, переважно розташовані на значно більшій відстані (до 6 м), ніж знаряддя, що зламані внаслідок роботи, частини яких, як правило, розміщуються не далі як на 1 м одна від одної.

Розташування на відстані одна від одної частин пластиин та різні функції, які були надані цим частинам, як знаряддям за обробкою різних або однакових матеріалів, — все це свідчить про те, що цілі пластиини фрагментувалися навмисно для одержання і більшої кількості заготовок для знарядь, і можливості вибору необхідної частини пластиини для того чи іншого знаряддя. Навмисна фрагментація пластиин відома і на інших пам'ятках. За допомогою методу ремонту на пізньопалеолітичній стоянці Федорівка в Приазов'ї було доведене спеціальне фрагментування пластиин під час виготовлення типологічно виділених різців і скребачок⁴.

Таким чином, внаслідок зіставлення функціонально виділених знарядь з їх морфологічними типами, встановлено, що наявність комбінованих знарядь викликана неодноразовим використанням пластиин як знарядь різного призначення. Комбіновані знаряддя, призначенні для обробки якогось одного виду матеріалу, могли отримувати подвійну і навіть потрійну функцію в процесі роботи у визначений відтинок часу, необхідний для виконання усіх операцій різними інструментами для досягнення кінцевої мети, хоча і не обов'язково. Як зазначав А. К. Філіпов, «...археологічні предмети зовсім не є комбінованими чи поліфункціональними знаряддями, а свідчать лише про зміну одного активного елемента наступним протягом одного складного технологічного циклу»⁵. Комбіновані знаряддя, що поєднують в собі функції роботи з різними матеріалами, одержали іншу функцію через проміжок часу, який проходив після закінчення роботи знаряддям у його першопочатковій функції.

Зважаючи на те, що основна маса функціональних знарядь виготовлена з пластиин, більш детальне їх вивчення показало, що перевага віддавалася не цілим пластиинам, а їх фрагментам, і це було пов'язано з широким розвитком вкладишової техніки наприкінці пізнього палеоліту.

Заходи з реконструкції вигляду фрагментованих у давнину цілих пластиин з метою ремонту дозволили виявити знаряддя, які були зламані внаслідок роботи, і знаряддя, виготовлені з фрагментів цілих пластиин. Для одних характерні одна і та ж функція та розташування на відстані до 1 м. Для інших — різні функції і, як правило, обробка різних матеріалів та розташування фрагментів на відстані від 1 до 6 м. На підставі аналізу функціональних знарядь та використання методів планіграфії і ремонту матеріалів стоянки Івашків VI встановлено, що в пізньому палеоліті фрагментування пластиин відігравало своєрідну роль.

¹ Смольянинова С. П. Количественный анализ сколов на памятниках каменного века Побужья // Древнее Причерноморье. КС ОАО. — Одесса, 1994. — С. 9—14.

² Коробкова Г. Ф., Смольянинова С. П., Кизъ Г. В. Позднепалеолитическая стоянка

Срединный Горб // Археологические памятники северо-западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 5—18; Сапожникова Г. В. Взаимоотношение культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья. — Автореф. ... дисс. ... канд. ... ист. ... наук. — Л., 1986. — 16 с.; Сапожникова Г. В., Коробкова Г. Ф., Сапожников И. В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса — Санкт-Петербург, 1995. — 198 с.

³ Gamble C. An introduction to the living spaces of mobile peoples // Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites Hunter-Gatherer and Pastoralist Case Studies. International Monographs in Prehistory. — Ethnoarchaeological Series 1. — Michigan, 1991. — P. 16.

⁴ Кротова О. О., Ступак Д. В. Планіграфія та технологія обробки кременю пізньопалеолітичної стоянки Федорівка // Археологія. — № 3. — 1996. — С. 67, 70.

⁵ Филиппов А. К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита. — Л., 1983. — С. 45.

C. П. Смольянинова

О ФРАГМЕНТАЦИИ ПЛАСТИН НА ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКЕ ИВАШКОВО VI

Статья посвящена анализу фрагментированных в древности пластинчатых сколов поздне-палеолитической стоянки Ивашково VI в Побужье в процессе их ремонта. На основе данных трассологии, морфологии и планиграфии рассматриваются вопросы фрагментации пластин.

S. P. Smol'yanynova

ON THE FRAGMENTATION OF PLATES IN THE LATE PALEOLITHIC AGE IVASHKOVO VI

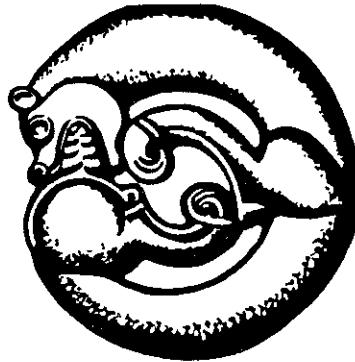
Blades, which were fragmented in antiquity, of the late paleolithic site Ivashkovo VI in the Bug basin are analyzed in the process of their remontage. On the basis of data of tracology, morphology, and planigraphy, the questions related to fragmentation of the blades are considered.

Одержано 08.06.1999

Публікації археологічних матеріалів

В. І. Олійник

КОШИЛІВЦІ-ОБОЗ — ПАМ'ЯТКА СВІТОВОГО ЗНАЧЕННЯ

У статті йдеться про історію відкриття та археологічних досліджень трипільського поселення Кошилівці-Обоз.

Більше 120 років тому у вивчені давньої історії Південно-Східної та Центральної Європи відбулася велика подія — відкриття однієї з найбільш визначних пам'яток трипільсько-кукутенської спільноти в урочищі Обоз с. Кошилівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.

Стародавнє поселення виявив відомий краєзнавець Галичини Антоні Шнайдер 13 червня 1878 р., вважаючи його місцем колишнього римського табору, а знайдену там жіночу глиняну фігурку — зображенням римської богині Флори¹.

Трипільське поселення, розташоване на сонячному боці урочища Обоз в закруті річки Джурин, привертало увагу не одного дослідника. Весною 1906 р. почалося своєрідне друге коло відкриття пам'ятки дітьми власників Обозу Бернштейнів, котрі на городі знайшли малювану мисочку й теракотову фігурку, та робітниками під час засадження поля молодими деревцями (вони видобували з-під землі керамічні вироби). Знахідки зацікавили як Л. Бернштейна, так і його сестру Теодору, котрі вдалися до самостійних аматорських розкопок у південній частині урочища Обоз².

Оглянути кошилівські відкриття було запрошено чернівецького професора Р. Кайндля. Восени 1906 р. він приїхав до Кошилівців і провів кілька днів розкопки. Професор університету констатував тут сліди енеолітічного поселення, подібного до виявлених у Шипінцях і Городниці. У 1907 р. Р. Кайндель повторно провів розкопки³.

Давнє поселення на Обозі оглянув восени 1906 р. В. Прибиславський, науковий опікун археологічних пам'яток Поділля і Покуття⁴.

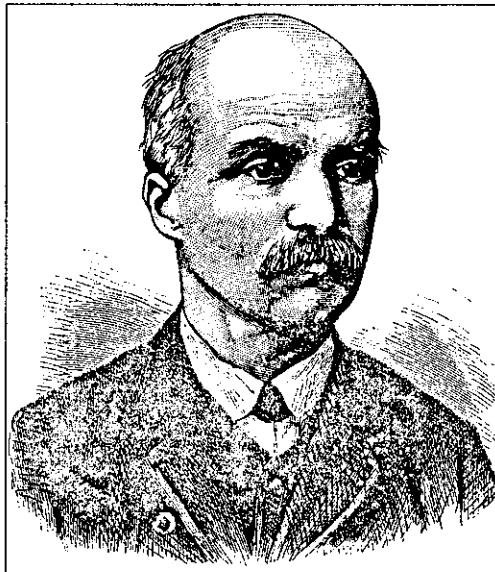
Найбільшу активність у вивченні поселення в урочищі Обоз проявив професор зі Львова Кароль Гадачек, котрий у 1908—1912 рр. дослідив приблизно 1500 м² пам'ятки.

У серпні 1908 р. К. Гадачек обстежив місця розкопок Р. Кайндля. Виявив два культурних шари: верхній — слов'янський з епохи Городищ та нижній — енеолітичний.

Влітку 1909 р. він провів розкопки у північній частині Обозу. У 1910—1912 рр. продовжив свої дослідження і розкопав майже половину трипільського поселення. То були тривалі і ґрунтовні розкопки. Він застосував новий метод, розділивши північну частину терену на квадрати шириною понад 2 метри. Кожен з квадратів перекопувався на глибину 1—2 метри аж до материка. Знайдено 18 пічок, виліплених з глини і випалених вогнем. Трапилися й господарські ями. Викопано багато речей з кременю, каменю й кістки, срібні спіральки та мідне шило трипільської культури, частину амфори культури кулястих амфор епохи енеоліту. З епохи Городищ знайдено також цінні речі.

У 1914 р. К. Гадачек за своїми розкопками видав книгу⁵ та ілюстрований альбом до неї⁶.

У 1923 р. на запрошення панів Немирівських прибули професори Леон Козловський з Львівського університету та Гордон Чайдл з Единбурга, який увів термін

Антоні Шнайдер

«неолітична революція». Один із найвідоміших істориків початку ХХ ст. Леон Козловський приступив до розкопок, заклавши у різні місця три квадрати по 100 м²⁷.

У 1925 р. професор археології Познанського університету Юзеф Костшевський відкрив у Кошилівцях на Обозі три житла трипільської культури⁸.

У 1927 р. англійський дослідник Г. Бакстон відвідав Обоз. На першому конгресі археологів у Лондоні 1932 р. він використав матеріали з Кошилівців⁹.

У 1953 р. на кошилівському поселенні здійснено контрольні розкопки Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під загальним керівництвом Юрія Захарука і безпосереднім керівництвом Валентини Кравець¹⁰. Тоді було

знайдено оригінальний глиняний амулет¹¹, відкрито залишки двох наземних жител з печами поза межами житлових приміщень. Під долівкою одного із жител знаходився обгорілий людський череп.

Археологічна група Тернопільського краєзнавчого музею на чолі з Ігорем Геретою у 1975 р., обстеживши поселення на Обозі, склала паспорт пам'ятки¹².

У 1987 р. з ініціативи Заліщицького краєзнавчого музею Заліщицької районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, виконкому сільради і правління колгоспу с. Кошилівці встановлено тут охоронний знак «Пам'ятка археології».

Трипільське поселення в урочищі Обоз завжди привертало увагу краєзнавців Тернопільщини¹³.

У квітні 1998 р. Південно-Тернопільська археологічна експедиція Заліщицького краєзнавчого музею під час обстеження урочища Обоз, окрім знахідок трипільської і давньоруської культур, знайшла уламки посудин культури гава-голігради та пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.)¹⁴.

Знахідки фрагментів посудин XVII ст. на даній пам'ятці К. Гадачек пов'язував із перебуванням тут польського війська, звідки й походить назва Обоз¹⁵. Однак, очевидно, що походження таких назв, як Обоз і Пушкарі (сусіднє з Обозом урочище), можна пов'язати з розташуванням тут козацького війська. Адже Обоз — це назва стоянки козацького табору¹⁶, а Пушкарі — оселя козацьких гарматів-артілеристів¹⁷.

Кошилівське поселення (за К. Гадачеком — осередок гончарів) дало одну з найбільших колекцій трипільської пластики. Переважають жіночі статуетки, які часто розписані фарбами, що передають деталі одягу, взуття і прикраси. Привертає увагу фігурка жінки із схематично переданими, піднятыми догори руками, тобто в позі, що перекликається із зображенням східно-середземноморського божества, — так званої Оранти¹⁸. Трапляються глиняні зображення биків, коней, свиней, баранів, собак, птахів. Дуже цікавою є посудина у вигляді фігурки вола з двома головами, на якій збереглися сліди розпису, що, очевидно, передає упряж.

Знахідки з урочища Обоз зберігаються в музеях Заліщиків, Тернополя, Львова, Krakova, Poznań, Warszawy, Oxforda i Londona.

Давнє поселення Обоз, що належить нині до території Подільської сільської ради, дало назву цілому періоду у вивчені трипільської культури.

Урочище Обоз зі східної сторони (загальний вигляд). Мис обтікає р. Джурин (ліва притока р. Дністер)

¹ Dwutygodnik naukowy. — Krakow, 1978. — S. 328.

² Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki eneolitu, Studya do Początków cywilizacji w Polva. — Wschod. Evropic. Lwow, T. P. N. P., 1914. — S. 4—5.

³ Jahrbuch für Altertumskunde. — 1908. — S. 144.

⁴ Sprawozdanie Grona konserwatorow Gal. Wschod. Teki III. — 1906. nr. 44—51.

⁵ Hadaczek K. Osada ... — 73 s. — Xtabl.

⁶ Hadaczek Charles. La colonie industrielle de Koszylowce de Lepogue eneolithique. Album des fouilles. — Leopol, 1914. — 28 s. — 33 tabl.

⁷ Kozłowski Leon. Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach i Buczaczu. — Lwow, T. P. N. P., 1930. — S. 4—8.

⁸ Косько О. Кошиловецька тема у науковій програмі Юзефа Костшевського. Наукові матеріали Міжнародної археологічної конференції «Трипільське поселення Кошилівці — Обоз». — Заліщики, 1998. — С. 14.

⁹ Доповідь Г. Бакстона (H. I. Buxton) опублікована у книзі рефератів І конгресу археологів у Лондоні 1932 р. — London, 1934. — S. 209.

¹⁰ Кравец В. П. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН СССР, 1955. — Вып. 4. — С. 133—135.

¹¹ Захарук Ю. Н. Глиняный амулет из с. Кошиловцы. К вопросу о трипольской пластике полимастического характера // Советская археология. — 1960. — № 2. — С. 229.

¹² Паспорт археологічної пам'ятки — поселення трипільської культури в урочищі Обоз с. Кошилівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. знаходиться у Тернопільському краєзнавчому музеї. Індекс паспорта 1.2.210-2.19.5. Складений 26 червня 1975 р. Геретою Ігорем Петровичем.

¹³ Штокало В. Історія виявлення та дослідження кошиловецького поселення — пам'ятки трипільської культури. Збірник Тернопільського державного педагогічного інституту «Україна на шляху до незалежності і демократії». — Тернопіль, 1996. — С. 7—13.

¹⁴ Олійник В. І. Звіт про роботу Південно-Тернопільської археологічної експедиції Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1998 р. — Заліщики, 1999. — С. 18—19.

¹⁵ Hadaczek K. Osada ... — S. 11.

¹⁶ Гронський Й. Будні середньовічного Львова // Жовтень. — № 4. — 1983. — С. 90.

¹⁷ Фененко М. Земля говорит. — К., 1969. — С. 82.

¹⁸ Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. Дoba первіснообщинного ладу. — К., 1974. — С. 147.

V. I. Oliinyk

КОШИЛОВЦЫ-ОБОЗ — ПАМЯТНИК МИРОВОГО ЗНАЧЕНИЯ

В статье дается краткая историография изучения многослойного поселения в урочище Обоз села Кошиловцы Залещицкого р-на Тернопольской обл. Культурные слои, обнаруженные на поселении относятся к трипольской, древнерусской культурам, культуре Гава-Голигради и позднему средневековью. Памятник, открытый А. Шнейдером в 1878 г., многократно исследовался археологами, как отечественными, так и иностранными. Подчеркнуто значение раскопок К. Гадачека, считавшего поселение центром средоточения гончаров трипольско-кукутенской культурно-исторической общности. Найденные из урочища Обоз хранятся в музеях Залещиков, Тернополя, Львова, Krakowa, Poznani, Warszawy, Oxforda и Londona.

V. I. Oliinyk

KOSHYLIVTSI - OBOZ IS A MONUMENT OF WORLD SIGNIFICANCE

The paper presents the short historiography of investigation of the multilayered settlement at the tract of Oboz near vil. Koshylivtsi, Zaleschchiki district, Ternopil' region. Cultural strata revealed at the settlement belong to the Trypillya and Old Russian cultures, the culture of Gava-Goligradi and the later Middle-Age. The monument discovered by A. Schneider in 1878 was repeatedly studied by domestic and foreign archaeologists. We emphasize the meaning of excavations performed by K. Hadaczek who considered the settlement as a center of potters from the Trypillya-Kukuteni cultural-historical community. Finds from the tract of Oboz are kept in museums of Zaleschchiki, Ternopil', Lviv, Cracow, Warsaw, Oxford, and London.

Одержано 24.04.2000

М. П. Кучера

ЗАЛИШКИ ВОДОЗБІРНИХ СПОРУД НА СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ ГОРОДИЩАХ Х—ХІІІ ст.

Розглядаються залишки джерел водопостачання, які збереглися на городищах у вигляді ям від колодязів та западин на місці природних криниць.

Наявність в укріпленим пункті питної води було важливою передумовою боєздатності захисників на випадок ворожої облоги. Тому в укріпленнях влаштовували колодязі, залишки яких збереглися на частині слов'яно-русських городищ у вигляді великих лійкоподібних ям, і менше — обвалованих природних западин на місці природних криниць.

Залишки штучних ямних споруд діаметром 7—20 м та глибиною до 2—3 м і більше. Найранішою пам'яткою з водозабірною спорудою слід вважати сіверянське городище роменської культури VIII—X ст. поблизу с. Зарічне на р. Ворскла Тростянецького р-ну Сумської обл.¹. Городище складне, з трьох частин, яма діаметром 10—12 м, глибиною 1,5 м, розташована на головній мисовій частині (рис. 1, 1).

У Південному Побужжі Вінницької обл. на шести улицьких городищах X—XI ст. — чотирьох біля сіл Гута, Ометинці, Джуринці, Криківці Немирівського р-ну та двох біля с. Дащів Іллінецького р-ну — збереглися ями діаметром 7—8 м, глибиною 1,5—2 м (рис. 1, 2—7)².

На городищах IX—XIII ст. з роменською і давноруською культурою Ніцаха II на р. Ворскла Тростянецького р-ну Сумської обл.³, Глинське I, Глинське II на р. Ворскла Зіньківського р-ну Полтавської обл.⁴, Кам'яне⁵ і Зелений Гай⁶ на р. Псьол Лебединського і Сумського р-нів Сумської обл., а також на дитинці городища в с. Хотмизьк на р. Ворскла Борисівського р-ну Белгородської обл. (РФ)⁷ збереглися ями діаметром 10—20 м, глибиною 1,5—близько 5 м (рис. 1, 8—II).

© **М. П. КУЧЕРА**, 2000

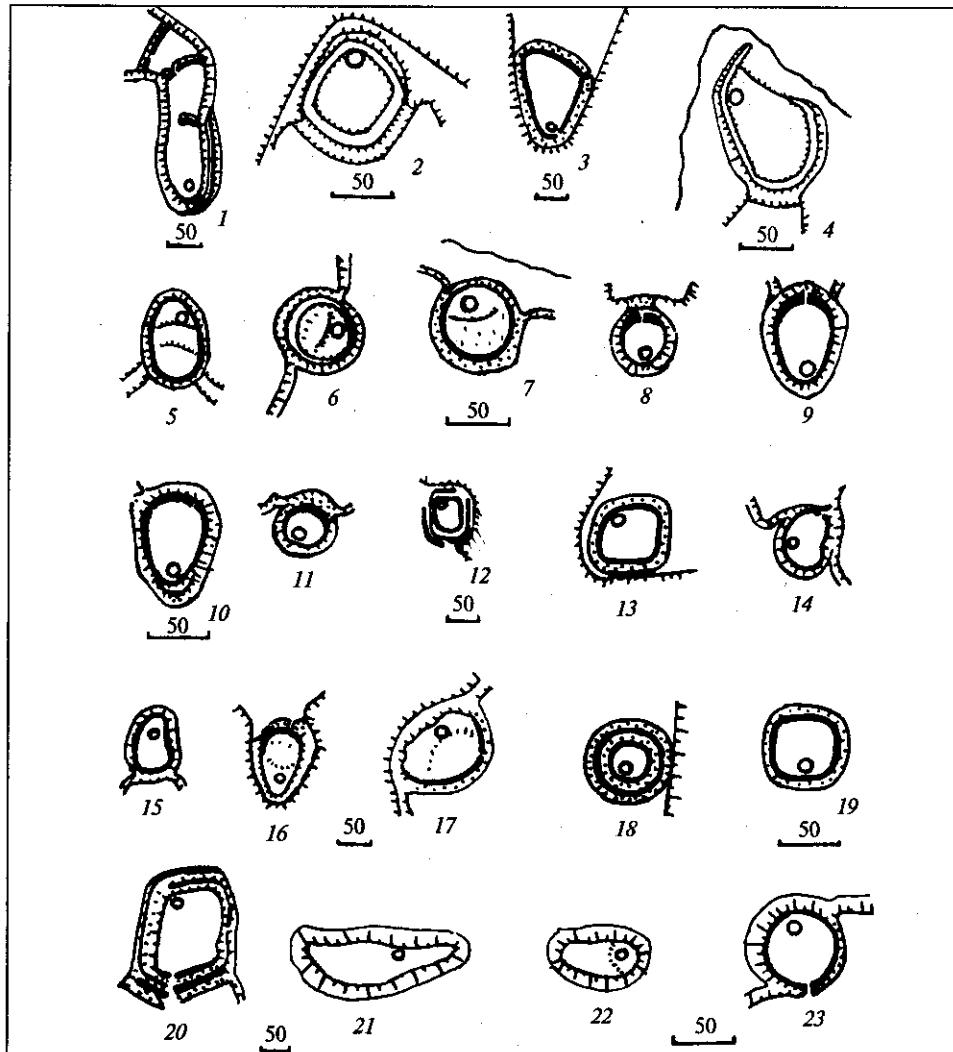

Рис. 1. Плани городищ. 1 — Зарічне; 2 — Дашиб I; 3 — Ометинці; 4 — Джуринці; 5 — Криківці; 6 — Дашиб II; 7 — Гута; 8 — Ніцаха II; 9 — Глинське I; 10 — Глинське II; 11 — Кам'яне; 12 — Одеради; 13 — Острожець; 14 — Білів; 15 — Басів Кут; 16 — Стеблівка; 17 — Устенське II; 18 — Каленики; 19 — Сенча; 20 — Вел. Деревичі; 21 — Данилів; 22 — Істожек; 23 — Чутівка.

У басейні р. Прут Чернівецької обл. відомі два складні городища літописних хорватів із залишками ям від колодязів: біля с. Коростовата Кіцманського р-ну (IX—XI ст.) (рис. 2, 6)⁸ та біля с. Карапчів Вижницького р-ну (IX—XIII ст.) (рис. 2, 9)⁹. Яма від колодязя є також на дитинці складного городища IX—XIII ст. біля с. Жорнів в басейні р. Горинь Дубнівського р-ну Рівненської обл.¹⁰. До числа ранніх волинських пам'яток із залишками колодязів належить городище Одеради X—XI ст. Ківерцівського р-ну Волинської обл., на якому збереглася яма діаметром близько 10 м, глибиною 2 м (рис. 1, 12)¹¹ та городище Острожець X—XII ст. Млинівського р-ну Рівненської обл. з ямою діаметром 10 м, глибиною 1,8 м (рис. 1, 13)¹². На дитинці складного городища X—XI ст. біля с. Листвин в басейні р. Горинь Дубнівського р-ну Рівненської обл. знаходиться яма глибиною 6 м, яка в поперечнику становить 20 м (рис. 2, 11)¹³. Одне городище XI ст. з ямою діаметром близько 25 м, що походить, очевидно, від колодязя, відоме в Гродненській обл. (м. Волковиськ, уроч. Муравельник (Білорусь))¹⁴.

На дитинці літописного Білгорода під Києвом (кінець X ст.) В. В. Хвойка дослідив колодязь у вигляді ями діаметром 9 м, у якій з глибини 8 до 15 м знаходився зруб розміром 3,1 × 3,1 м з дубових деревин¹⁵. До дна колодязя не було розкопано.

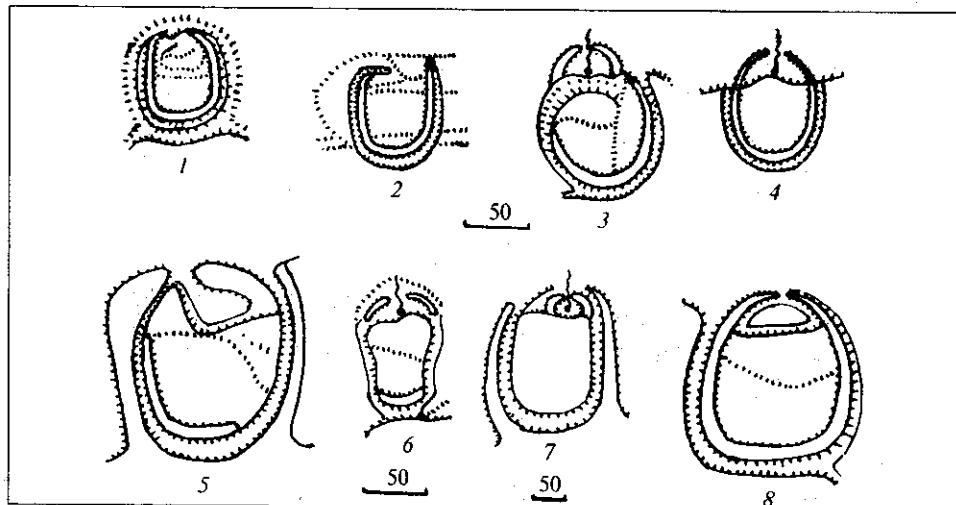

Рис. 2. Плани городищ. 1 — Ст. Безрадичі; 2 — Золотоноша; 3 — Кизивер; 4 — Бубнівська Слобідка; 5 — Мацківці; 6 — Коростовата; 7 — Михнів; 8 — Сутейськ; 9 — Карапчів; 10 — Судова Вишня; 11 — Листвин.

На дитинці літописного Дорогобужа на р. Горинь (сучасне с. Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл.), життя на якому існувало з X до XIV ст. і пізніше, було досліджено залишки колодязя під час розробки городища кар'єром цегельного заводу. Від колодязя в кар'єрі на глибині 8 м від сучасної поверхні відкрито залишки зрубу розміром 4×4 м, який було збудовано в круглій ямі діаметром 7,3 м, глибиною 17 м від рівня сучасної поверхні. В нижній частині, на глибині від 17 до 20 м, яма була квадратною $3,5 \times 3,5$ м і в ній знаходився зруб розміром $2,7 \times 2,7$ м¹⁶. На підставі знахідок із верхньої частини заповнення між стінками ями і зрубом автор розкопок В. А. Прищепа датує колодязь кінцем XI — початком XII ст.¹⁷

На дитинці городища XI—XII ст. біля смт Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл. О. О. Ратичем під час дослідження культурного шару на глибині 60—80 см було виявлено яму з чорноземним заповненням діаметром 10 м (рис. 2, 10). До глибини 4 м яма лічаче звужувалась, а далі була циліндричною діаметром 2,6—2,7 м. З глибини 5 м розкопки ями було припинено¹⁸.

Ями від колодязів зафіксовано на 15 городищах, які датуються XI—XIII ст., і укріплення на яких були збудовані не раніше кінця X — початку XI ст. З них одне городище літописного Сутейська знаходиться між верхів'ями Західного Бугу і Вісли в межах сучасної Польщі (с. Сонсядка на р. Пор — лівої притоки р. Вепш). На його дитинці З. Вартоловською було досліджено яму діаметром близько 20 м, глибиною близько 1,5 м (рис. 2, 8)¹⁹. Яма від колодязя була лійкоподібною, діаметром у верхній частині 8 м, глибиною близько 16 м²⁰. З. Вартоловською було розкопано всю площину дитинця і досліджено ділянку валу по його периметру. На її думку, дитинець збудовано за часів Ярослава Мудрого в 30-х роках XI ст.²¹. Цим часом автор датує і колодязь, оскільки ґрунт з нього був використаний на вал та нівелювання площини дитинця²². Одне городище XI—XIII ст. з ямою діаметром 12—13 м відоме в с. Індурі Гродненського р-ну Гродненської обл. (Білорусь)²³. 5 городищ XI—XIII ст. з ямами від колодязів знаходяться на Волині в басейні р. Горинь: Білів (Рівненський р-н), Басів Кут (м. Рівне), Стеблівка та Устенське II Здолбунівського р-ну Рівненської обл., дитинець городища біля с. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1, 14—17; 2, 7)²⁴. Ями на цих городищах діаметром 7—10 м, глибиною 1—3 м. На городищі XI—XIII ст. поблизу с. Старі Безрадичі на р. Струга на Київщині збереглася яма діаметром близько 13 м, глибиною близько 3 м (рис. 2, 1)²⁵. Інші 7 городищ XI—XIII ст. розташовані на Лівобережній Україні в Черкаській та Полтавській обл.: Бубнівська Слобідка та Золотоноша на Лівобережній Дніпрі²⁶, Каленики на р. Суцій²⁷, Кизивер²⁸, Чутівка²⁹, Мацківці³⁰ та Сенча³¹ на р. Сула (рис. 1, 18, 19, 23; 2, 2—5). Найбільші ями діаметром 18—20 м знаходяться на городищах в Мацківцях, Кизивері та Калениках.

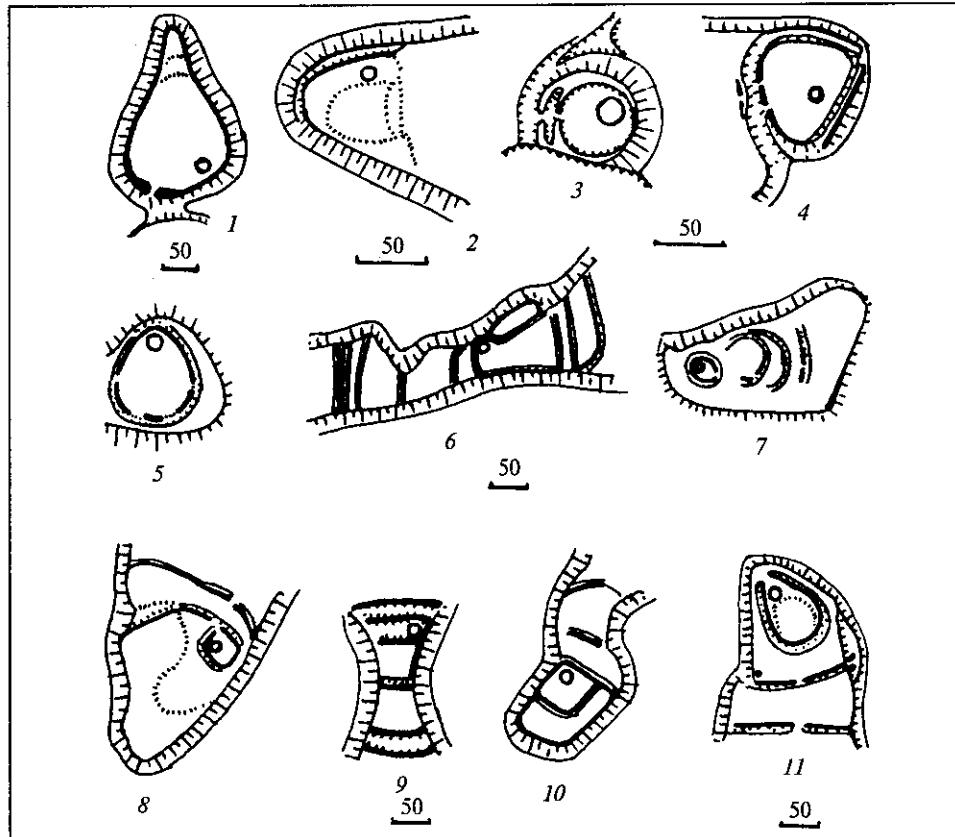

Рис. 3. Плани городищ. 1 — Тарасівка; 2 — Городище; 3 — Крикливець; 4 — Ломачинці; 5 — Рудницьке; 6 — Мазурівка; 7 — Яструбиха; 8 — Тарасівка.

Очевидно, колодязні ями знаходились на городищах XI—XIII ст. в селах Ляцьківка та Тарасівка на р. Сула, майданчики яких пошкоджені селітроварінням ще в пізне середньовіччя.

На найпізніших давньоруських пам'ятках з культурним шаром XII—XIII ст. ями відомі лише на городищах літописних Данилова та Істожка (рис. 1, 21, 22) поблизу с. Стіжок Шумського р-ну Тернопільської обл.³² та на городищі літописного Деревича (рис. 1, 20) в с. Великі Деревичі Любарського р-ну Житомирської обл.³³ Подібна яма, діаметром близько 10 м, глибиною 3 м, відома на городищі біля с. Спас у верхньому Подністров'ї Старосамборського р-ну Львівської обл., на якому культурного шару не виявлено, але функціонування якого відноситься до давньоруського часу³⁴. Лійкоподібна яма діаметром понад 10 м, глибиною до 1 м є на городищі в с. Кричильськ на р. Горинь Сарненського р-ну Рівненської обл., датування якого через відсутність виразних знахідок не встановлено³⁵.

Подібного типу колодязь було досліджено М. Ф. Рожко в наскельній фортеці Тустань поблизу с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. у верхів'ях Дністра. Яма колодязя видовбана у пісковику біля основи скельної групи Камінь, в плані округла, циліндрична, діаметром в середньому 2 м, глибиною 30 м³⁶. На площі фортеці є культурний шар від IX до XIV ст. і, очевидно, пізнішого часу. Автор розкопок вважає, що за археологічним матеріалом колодязь припинив функціонування не пізніше XIII—XIV ст.³⁷ На цій же пам'ятці на схилі Каменю досліджено яму-цистерну (вона досягала водоносного шару), видовбану на глибину 14 м. Зверху на висоту до 2 м яма була квадратною $2,2 \times 2,2$ м із залишками згорілого зрубу. Нижче вона поступово звужувалась, набуваючи форми прямокутника із заокругленими краями, поперечником 1 м на дні³⁸. Автор датує цистерну X ст. на підставі горщика з її dna³⁹, проте не виключено, що цей горщик, судячи з фото, належить до дещо пізнішого часу.

Територіально городища з колодязними ямами обмежуються лісостеповою частиною Русі. Щодо хронології, то ці колодязні споруди застосовувались східними слов'янами уже в Х ст. Але найбільшого поширення вони набули в XI ст., їх влаштовували в державних укріпленнях Південної Русі від Прута на заході до Ворскли на сході. Натомість на городищах XII — першої половини XIII ст. ями від колодязів відомі в поодиноких випадках.

Вимагають з'ясування первісна форма та розміри верхньої частини городищенських колодязів. Якщо вони дійсно були лійкоподібної форми, то це були не звичайні колодязі. Великі розміри ям можна пояснити потребою значної кількості земляного ґрунту для спорудження валів. А ями такої лійкоподібної форми, очевидно, мали практичне значення: як правило, вони знаходилися на одному з найбільш понижених країв городищ, а на городищі біля с. Карапчів Чернівецької обл. яму діаметром 10 м власнівсько в рові (рис. 2, 9). Безумовно, що до ям стікала дощова вода та вода від танення снігу, який накопичувався взимку на оточеному оборонним валом майданчику. Ці колодязі-резервуари призначалися для користування у виняткових випадках. На більшості городищ з ямами культурний шар дуже незначний, а інколи майже відсутній. Населення постійно проживало біля підніжжя фортець у долинах з природними водоймищами та джерелами, де було неглибоко до води, у разі необхідності спорудити колодязь. Прикладом можуть бути звичайні колодязі, відкриті у давньоруських селищах Шумлай та Августічі Чернігівської обл.⁴⁰.

Іншим типом фортечних водозберігальних споруд були відповідним чином обладнані природні джерела, включені в межі укріплень. Залишки їх є на деяких городищах південнобузьких уличів у Вінницькій обл. На цих городищах, які займають миси на краю плато над долинами та балками, в пониженні кінцевій частині, звичайно на схилі, збереглися валі, які на зразок кліщів охоплюють невеличку площу з западиною від джерела. На городищах Крикливець Крижопільського р-ну, Мазурівка Тульчинського р-ну, Яструбиха Немирівського р-ну (рис. 3, 3, 6, 7) джерела діють і зараз: з них витікає струмок до долини. На городищі Рудницьке Піцанського р-ну джерело забите, тут вода виступає в кількох місцях на поверхні обвалованого мисового майданчика. На трьох перших городищах валі спеціально добудовані перед мисовою частиною. На городищі Яструбиха, крім того, майданчик з джерелом частково охоплюють кінці рову, що оточує підніжжя мису, а також кінці зовнішнього валоподібного підвищення, що утворилось перед ровом внаслідок ескарпування схилів (рис. 3, 7). Двома валами — одним, що продовжується понад підніжжям мису, і іншим, що від долини захищає майданчик з джерелом на городищі Рудницьке (рис. 3, 5). На городищі Тарасівка II Тульчинського р-ну нижню мисову частину із штучним заглибленням охоплюють кінці валу, що спускається уздовж схилу з основної частини укріплення (рис. 3, 8). На понижених кінцях городищ Тарасівка I Тульчинського р-ну і біля с. Городище Чечельницького р-ну є заглиблення неправильної форми (рис. 3, 1, 2), що походять, очевидно, від джерел.

У Південному Побужжі існує не менше 50 городищ, спорудження яких є всі підстави датувати Х ст. Але нами безпосередньо оглянуто 20 пам'яток, тобто джерела водопостачання, очевидно, мають місце і на частині інших городищ.

За межами Південного Побужжя обваловане джерело у мисовій частині існує на городищі Ломачинці IX — першої половини XIII ст. (рис. 3, 4) у Середньому Подністров'ї Сокирнянського р-ну Чернівецької обл.⁴¹.

Западини в межах обвалованих майданчиків з джерелами свідчать про те, що раніше на їх місці знаходились штучні котловани, певно, зі зрубами, в яких збиралась вода.

До цього типу колодязів, що живилися джерельною водою, слід віднести залишки споруд, зафікованих на кількох тверських городищах X—XI ст. у Нижньому Подністров'ї і на території Молдови. На городищі Єкімауці збереглася овальна западина від водозберігальної споруди, з якої витікає струмок⁴². На городищі Алчедар у кінцевій мисовій частині Г. Б. Федоров відкрив два колодязі з джерельною водою. Один колодязь досліджено з глибини 1,6—1,8 до 3,2—3,4 м від сучасної поверхні. В ньому знаходився дубовий зруб розміром у верхній частині 3,05 × 2,2 м. Згодом цей колодязь було присипано валом городища і поруч споруджено новий колодязь. Від останнього відкрито яму розміром зверху

$5 \times 2,9$ м, в якій на глибині 4 м виявлено дубовий зруб розміром $4,85 \times 1,9$ м, розділений поперечною стінкою на дві рівні камери. В кожній камері знаходились внутрішні зруби розміром близько $1,3 \times 1,6$ м, а простір між стінками зрубів було заповнено камінням і глинаю. Обидва колодязі до дна не досліджені через швидке наповнення їх водою, але встановлено, що двокамерний колодязь з подвійними стінками був заглиблений не менше, як на $4,5 - 5$ м від денної поверхні⁴³. В цій же групі пам'яток на городищі Лукашівка в западині на похилій мисовій частині також відкрито залишки зрубу⁴⁴. Аналогічна западина є на городищі Руда⁴⁵ та діюче джерело — на городищі Куратури.

Згаданими пам'ятками Південного Побужжя та Подністров'я обмежується коло городищ з природними джерелами, пристосованими до потреб оборони. Щодо штучних водозбірних ямних споруд, то влаштування їх не залежало від наявності природних джерел і вони мали більш значне поширення, якщо, проте, обмежувалося смугою лісостепу на південному пограниччі Русі з кочівниками.

Про особливу небезпеку, яку становило для Русі сусідство з кочівниками, свідчить майже повна відсутність подібних об'єктів водозабезпечення в оборонному будівництві інших районів Східної Європи. У лісовій смузі відомі лише дві згадувані вище пам'ятки у білоруському Поніманні (Індурі та Муравельник). До специфічних оборонних споруд у фортецях Південної Русі належали також пустотілі зрубні кліті за внутрішнім периметром оборонної стіни, які призначались для перебування жителів прилеглого поселення на випадок небезпеки⁴⁷. Подібних споруд у давньоруських фортецях, віддалених від кочівницького степу, на території сучасних Білорусі та лісової смуги Росії не було. Кочівницькою небезпекою спричинено і будівництво в X—XII ст. багаторядних ліній Змійових валів у Середньому Подніпров'ї⁴⁸.

Таким чином, у Південній Русі, в основному на території сучасної України, через постійну небезпеку з боку кочівників довелося здійснити у X—XII ст. цілий комплекс специфічних трудомістких оборонних заходів по будівництву фортечного типу колодязів, резервних приміщень-клітей за периметром укріплень, а також глибокоешелонованої системи оборони зі Змійових валів.

⁴¹ Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології НАН України за 1971 рік // НА ІА України. — 1971/17. — С. 11—12.

⁴² Кучера М. П., Юро Р. О. Звіт про роботу Подільського розвідкового загону в 1969 р. // НА ІА НАНУ. — 1969/36. — С. 8—12.

⁴³ Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного... — С. 9.

⁴⁴ Там же. — С. 15.

⁴⁵ Там же. — С. 25.

⁴⁶ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992. — С. 146.

⁴⁷ Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного... — С. 7.

⁴⁸ Тимоцук В. О. Давньоруська Буковина (Х — перша половина XIV ст.). — К., 1982. — С. 173.

⁴⁹ Там же. — С. 93, 171.

⁵⁰ Свєніков І. К. Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1970 р. // НА ІА НАНУ. — 1970/72. — С. 39—40.

⁵¹ Рапонпорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л., 1967. — С. 55; Кучера М. П. Звіт про розвідкові археологічні розкопки на городищі поблизу с. Лище та на замчищі поблизу с. Городище Луцького р-ну // НА ІА НАНУ, 1970/21. — С. 18—19.

⁵² Кучера М. П. Звіт про розвідкові археологічні розкопки... — С. 18—19.

⁵³ Рапонпорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 61.

⁵⁴ Там же. — С. 80.

⁵⁵ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднестровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). — К., 1913. — С. 89.

⁵⁶ Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII ст. — Рівне, 1996. — С. 37.

⁵⁷ Там же. — С. 37—38.

⁵⁸ Ратич О. О. Звіт про дослідження городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1961 р. // НА ІА НАНУ. — 1961/34. — С. 15.

⁵⁹ Wartilowska Z. Grod oderwienski Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. — Warszawa, 1958. — S. 52.

⁶⁰ Ibidem. — S. 74.

⁶¹ Ibidem. — S. 114.

⁶² Ibidem. — S. 74.

- ²³ Рапонорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 55.
- ²⁴ Там же. — С. 36, 39, 40, 51; Рапонорт П. А. К вопросу о Плеснске. — СА, 1965. — № 4. — С. 97.
- ²⁵ Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАНУ. — 1972/24. — С. 20.
- ²⁶ Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змievых валов в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — С. 9, 11.
- ²⁷ Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІН НАНУ. — 1971/17. — С. 13.
- ²⁸ Кучера М. П. Давньоруські городища біля хут. Кизивер // Археологія, 1964. — № 16. — С. 103.
- ²⁹ Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змievых валов в 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/12. — С. 20.
- ³⁰ Рапонорт П. А. Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века // КСИИМК, 1954. — Вып. 54. — С. 186.
- ³¹ Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону... — С. 33.
- ³² Рапонорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 34.
- ³³ Рапонорт П. А. Города Болоховской земли // КСИИМК, 1955. — Вып. 57. — С. 54.
- ³⁴ Рапонорт П. А., Малевская М. В. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // Acta Archeologica Carpathica, 1963. — Т. 5. — Fasc. 1—2. — Р. 67; Рожко М. Ф. Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. — К., 1996. — С. 179.
- ³⁵ Рапонорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей на территории Украины в 1961 г. // НА ІА НАНУ. — 1961/17. — С. 18.
- ³⁶ Рожко М. Ф. Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. — К., 1996. — С. 101—106.
- ³⁷ Там же. — С. 106.
- ³⁸ Там же. — С. 82—89.
- ³⁹ Там же. — С. 146. — Рис. 74.
- ⁴⁰ Веремейчик О. М., Готун І. А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія, 1995. — Вип. 4. — С. 85—91.
- ⁴¹ Тимошук Б. О. Ломачинське городище // Археологія, 1973. — Вип. 9. — С. 101. — Рис. 1; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. — К., 1982. — С. 82—84.
- ⁴² Федоров Г. Б. Городище Екимауци // КСИИМК, 1953. — Вып. 50. — С. 105.
- ⁴³ Федоров Г. Б. Работа Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. // КСИА, 1968. — Вып. 113. — С. 86—90.
- ⁴⁴ Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян (VI—XIII вв.). Археологическая карта Молдавской ССР. — Вып. 6. — Кишинев, 1974. — С. 96; Федоров Г. Б. Работа Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. // КСИА, 1968. — Вып. 113. — С. 86.
- ⁴⁵ Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян... — С. 75.
- ⁴⁶ Там же. — С. 78.
- ⁴⁷ Кучера М. П. Про один конструктивный тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї // Археология, 1969. — № 22. — С. 180; Кучера М. П. Городища // Археология Украинской ССР. — 1986. — Т. 3. — С. 380—381.
- ⁴⁸ Кучера М. П. Змievы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.

М. П. Кучера

ОСТАТКИ ВОДОСБОРНЫХ СООРУЖЕНИЙ НА СЛАВЯНО-РУССКИХ ГОРОДИЩАХ Х—XIII вв.

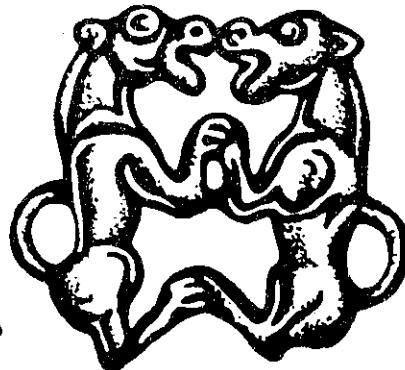
Остатки водосборных сооружений на славяно-русских городицах X—XIII вв. представлены воронкообразными ямами диаметром 7—20 м, глубиной до 2—5 м, а также обвалованными естественными родниками. Во время раскопок в них были открыты остатки срубов. Эти сооружения были распространены преимущественно в X—XI вв. в лесостепной зоне Руси, граничившей с кочевниками.

M. P. Kuchera

REMAINS OF WATER-COLLECTING CONSTRUCTIONS AT SLAVIC-RUSSIAN SITES OF ANCIENT SETTLEMENTS OF THE X—XIII centuries

The remains of water-collecting constructions at Slavic-Russian sites of ancient settlements of the X—XIII centuries are represented by funnel-like pits of 7—20 m in diameter and up to 2—5 m in depth and by embanked natural sources. Excavations reveal the remains of frames in them. These constructions were mainly spreaded in the forest-steppe zone, bordered with nomads, of Rus' in the X—XI centuries.

Одержано 22.04.1999

П. В. Пучков, О. П. Журавльов ЧИ ІСНУВАЛИ ВЕРШНИЦТВО І КІННОТА ЗА КАМ'ЯНОЇ, МІДНОЇ ТА БРОНЗОВОЇ ДОБИ?

Аналізуються дані, що дозволяють зробити висновок про час, починаючи з якого стали використовувати верхових коней для війни й полювання.

Вступ. Значення верхового коня для війни, торгівлі та полювання дозволяє стверджувати, що «коли людина вперше стрибнула на спину коня..., змінився хід історії»¹. Але коли відбулась ця знаменна подія? Т. Гьюкслі (Huxley), друг Ч. Дарвіна, жартуючи, намалював у 1876 р. фантастичну пралюдину Eohomo верхи на праконеві Eohippus'і (рис. 1, 1), що жив 45 мільйонів років тому. Сучасні ж автори без жартів наводять велими різні дати: 3500, 6000, 14 000 і більш як 30 000 років тому. І чи справді «хід історії» змінився одразу, чи може, «чекав», доки вершники «вивчаться» на наїзників? Істину встановити непросто, бо факти дозволяють різні інтерпретації. Труднощі викликані відсутністю самодостатніх ознак для розрізнення залишків диких і домашніх коней, неможливістю в ряді випадків стверджувати, що домашні або приручені коні використовувались саме для верхової їзди, а не інакше, суперечливими поглядами фахівців щодо тлумачення творів мистецтва чи предметів побуту (дійсно чи йомовірно пов'язаних з «кінською» тематикою), помилками у визначенні абсолютноного чи відносного віку знахідок. Але труднощі можна перебороти, якщо осмислити наявні дані, виходячи з загального історичного, етнографічного, екологічного та палеоекологічного контексту. Це дозволяє зробити правильний вибір, обґрунтовано відкинути і сенсаційно-емоційні «новаторські», і занадто консервативні, догматичні тлумачення.

З цих позицій (і наскільки дозволяє сучасний рівень знань) спробуємо відповісти на такі питання: 1) чи існували верхові та загалом домашні або приручені коні в палеоліті?; 2) як люди могли тоді їх використовувати?; 3) чи впливали вершники на біологічні (вимирання великих тварин) і етнокультурні події в доісторичні часи?; 4) де і коли відбувалась початкова доместикація коней?; 5) що сталося з дикими кіньми після появи домашніх (яке походження мають тарпани?)?; 6) чи була можлива доместикація коней без освоєння верхової їзди і коли виникла остання?; 7) яким могло бути використання приручених та домашніх коней до винайдення колеса, плугу та верхової їзди високого рівня?; 8) з якого моменту успіхи конянства почали суттєво впливати на історичні події?; 9) чому «добра колісниця» передувала «добі кінноти»?

1. Попередні зауваження про вершництво та наїзництво. Жоден народ не використовував верхових чи запряжених у колісницю коней для полювання, не користуючись ними для війни і навпаки. Але відомо, що за бронзової доби протягом ряду століть в усіх «культурних» (тобто тих, що мали писемність) країнах (Мікенська Греція, Фригія, Хеттське Царство, Єгипет, Міттанні, Ассирія, Китай) існувала верхова їзда пастухів, гінців та розвідників, але не кінноти: знати воювала та полювала на колісницах². Ці та інші факти дозволяють висунути такі положення: а) кінний боєць і мисливець потребують близького, якщо не тотожного, рівня майстерності верхової їзди (*наїзництва*) з усіма наслідками, що витікають з цієї обставини; б) один з наслідків — поява кінноти, тобто ви-

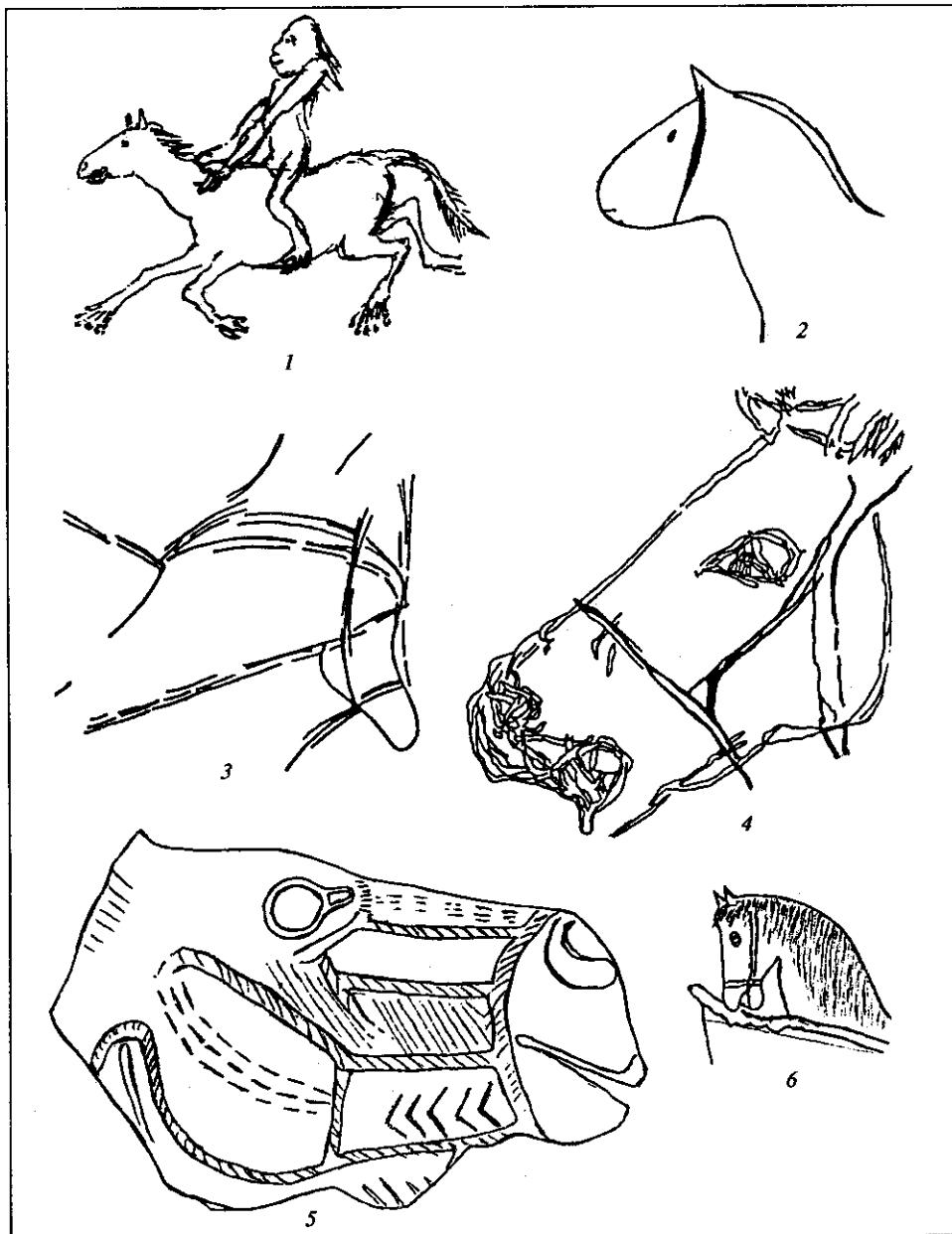

Рис. 1. Сучасні (1, 6) та пізньопалеолітичні (2—5) зображення коней з території Франції: «Еохомо» на «Еоhippus’і», жарт Томаса Гьюклі (1); хінь з недоуздком (?), частина малюнка з печери Ля Пасіжон (2); голови коней з вуздечками без вудил (?), за малюнками (3, 4) та гравюрою з кістки (5) з печер Marsuля у Верхній Гаронні (3), Ля Марш у В’єнні (4) та Сен-Мішель д’Аркюї в Атлантических Піренеях (5); спосіб виникнення прикуски в коня, що довго знаходиться в стайні (6).

користання верхових коней на війні, котре не може не відобразитись в мистецтві і не вплинути на перебіг природних, етнокультурних та соціально-політичних подій; в) досягненню найзнищіального рівня верхової їзди протягом тривалого часу мав передувати нижчий її рівень, достатній для переміщення людини верхи та нагляду за конями чи худобою на пасовищі (*просте вершицтво*); г) опанування простого вершицтва було необхідною передумовою появи найзнищіства, але саме ще не могло мати таких значних наслідків, які повинно було мати опанування найзнищіства; д) тому появу найзнищіства легше зафіксувати в історії, ніж першопояву простого вершицтва.

2. Чи існували в палеоліті «кінні номади»? З ряду французьких та іспанських печер відомі пізньопалеолітичні малюнки та кістяні статуетки коней з недоуздком (?) (рис. 1, 2), чи й вуздечками без вудил (?) (рис. 1, 3—5)³. «Начальницькі скіпетри», загадкові предмети з кістки або оленячого рогу, іноді вважаються деталями збруї з отворами для проходження шкіряного ременю. У Франції, в департаменті Шарант, знайдені різці коней пізньопалеолітичного (стоянка Плакар) і навіть мустєрського (стоянка Ля Кіна віком більш як 30 000 років тому) часів, долотоподібна зтертість яких (2, 1) схожа на ту, що мають коні, які довго утримуються прив'язаними або в стаянках. Ця зтертість («прикуска») утворюється тому, що коні «з нудьги» довго стоять, вигнувши спину дугою та з силою вхопивши різцями стовп, загорожу, ясла для корму (рис. 1, 6); в диких та вільно утримуваних коней прикуски не виявлено⁴.

Звідси виникли припущення, ніби в палеоліті існували свійські тяглові й верхові коні, зокрема й твердження Р. Лікі: «Видовище [палеолітичних] вершників, галопуючих по холодних луках Європи, хоч як би воно не шокувало археологів... може виявитись цілком вірним»⁵. За Я. Ліндбладом⁶, саме кінь, внаслідок переваг верхового полювання, став першою домашньою твариною, а «народ вершників» з'явився «під час останньої льодовикової епохи... більш як чотирнадцять... а може й усі тридцять тисяч» років тому. На думку ж С. В. Томірдіадо, «кінні номади» знищили останніх мамутів та шерстистих носорогів у степах Монголії та Забайкалля⁷.

За іншими тлумаченнями, палеолітичні майстри так зображували анатомічні деталі коня (волосся, вени, м'язи та ін.), що вони ставали схожі на збрую⁸, а упряжі тоді не могло бути через відсутність мотузок. З цим важко погодитись, зважаючи на реалістичність деяких зображень (рис. 2, 4, 5) і їх безумовно палеолітичний вік⁹. Матеріалом для мотузок і упряжі могли служити кінське, мамутове, бізоняче волосся, сухожилля, ремені, нарізані зі шкур, рослинні волокна. Наявність боласів ще за мустєрських часів¹⁰ теж доводить, що якісь типи мотузок все ж таки тоді існували.

Але поява в палеоліті збруї навряд чи пов'язана з одомашненням коней для верхової їзди. Вірогідніше, це є наслідком приручення окремих тварин з іншою метою. Спійманих лошат могли тримати для забави і поїдати згодом. Або вирощувати з них кобил-манків для приманювання диких огірів, котрих чекали мисливці у засідці¹¹, чи робочих коней для перетягування вантажів (колод, вбитих тварин, їх шкір, частин мамутових туш, мамутових кісток та бивнів) волоком або в'юком. Коней могли вести за недоуздок, що охоплював шию або голову за вухами (рис. 1, 2). Складніші мотузкові намордники (рис. 1, 3—5), вірогідно, використовували з тією ж метою. Поглядам, що це вуздечки для верхової їзди¹², суперечить відсутність вудил, проникаючих до рота (рис. 1, 3—5). Приручені кобили-манки і тяглові коні могли утримуватись на прив'язі у закритих помешканнях (гротах тощо) і набувати завдяки цьому згаданої «прикусці». Втім, її могли набувати й дики коні, обдираючи кору взимку та навесні¹³.

Прибічники палеолітичного наїзництва можуть заперечити, що вершник правив конем за допомогою намордника (рис. 1, 5), що стискав носову область, чи мотузки, продітій крізь носову перегородку (рис. 2, 2)¹⁴, або й зовсім без збруї. Останнє демонструють циркові наїзники та нумідійська кіннота. Нумідійці воювали без вудил, чи й без вуздечки, керуючи конем за допомогою шенkelів чи палички, якою постукували тварину між вухами. Це не заважало їм вправно користуватися дротиками (котрі були основною зброєю вже в пізньому палеоліті), мечами, а іноді, можливо, і луком¹⁵.

Але досить вірогідно, що нумідійці, воюючи без вудил, об'їжджають коней з вудилами, як об'їжджають тепер з вудилами коней, що потім без збруї виступають у цирку¹⁶. Якщо ж вони справді не знали вудил, то тим досконалішими мали бути вправність вершника і його взаємодія з конем. Цього не можна було досягнути без тривалої школи верхової їзди, виїздки і добору коней, без наявності численного свійського поголів'я останніх. Всього цього не могло існувати в палеоліті, бо мисливські та воєнні переваги наїзництва настільки суттєві, що людство, раз засвоївші це вміння, вже не покинуло б його до історичних часів.

Люди, що навчились вправно наздоганяти і вбивати верхи чотириногу здобиччі, неодмінно використали б це вміння і проти піших сусідніх племен.

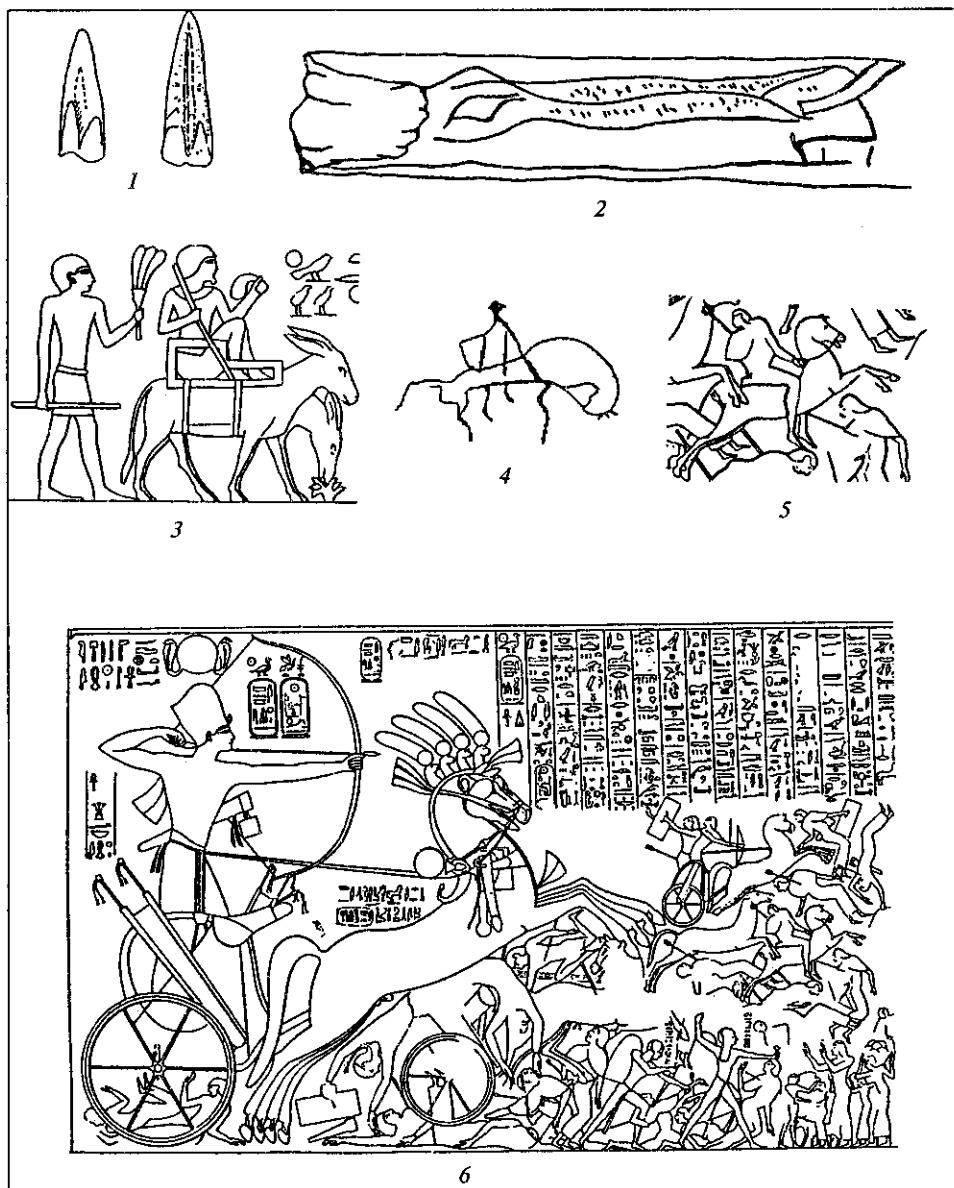

Рис. 2. Зображення кінських різців й голови коня (?) та вершників «докіннатних» часів: різці з «припускою» з стоянки Ля Кіна в Шаранті, Франція, мусте (1); голова коня або північного оленя з мотузкою, продітою крізь носову перегородку (?), вигравійована на кістці з печери Еспеш у Високих Піренеях, Франція, пізній палеоліт (2); вершник на ослі часів V єгипетської династії (? ХХІІІ ст. до н. е.) (3); вершник бронзової доби, вигравійований на скелі біля Кам'яної Могили, Запорізької обл., Україна (4); верхокінний втікач окремо (5) та з іншими бійцями (6) з барельєфу Карнакського храму у Фівах, де зображено битву при Кадеші (? 1312 р. до н. е.). Кінь без вершника поряд із втікачом вірогідно вивільнений з колісниці, як і той, на якому вершник втікає.

Останні були б винищенні або загнані в непридатні для коней ліси, болота та гори, або самі стали б наїзниками. Так трапилось в Америці у XVII—XVIII ст., де індіанці, які сіли на завезених з Європи коней, тероризували піші племена, аж доки останніх зовсім не залишилось у придатних для конярства зонах прерій, пампасів та ліаносів¹⁷. Також в археологічно короткий термін розповсюдилась на початку I тис. до н. е. кавалерія, а за 800—500 років до цього — кіннотяглові бойові колісниці¹⁸. Так само швидко й невідворотно мало б поширитися наїзництво в палеоліті, коли б його тоді винайшли. Кінні народи неодмінно з'явилися б скрізь, де жили коні. А значить — по усій Північній Євразії, вкритій

тоді (крім частин, зайнятих льодовиками) чудовими пасовищами степового, лугового, луголісової та лісостепового типу; ці пасовища водночас і годували мамутів та інших великих травоїдних і створювались їх випасом (так створюють пасовища і сучасні слони)¹⁹. Оскільки в Берінгії (суші, яка поєднувала тоді Азію та Америку) теж жили коні, предки індіанців, які прийшли в Америку в кінці вюрму, також мали б бути вершниками. Припустивши, що це було саме так, ми додамо до складної проблеми вимирання в Америці диких коней²⁰ ще й загадку загибелі тут коней свійських. І куди тоді поділися ті «палеолітичніnomadi», які залишилися в Євразії? Хай вони не змогли жити у голоценових лісах і тундрах. Але ж у степах збереглися всі умови для конярства. Якщо так, останнє миром або війною неодмінно прийшло б і до землеробів Передньої Азії, Єгипту, Ірану, Індії, Китаю. Ці землероби змушені були обзавестися кіньми задовго не тільки до арів (ІІ тис. до н. е.), але й до початку своєї писемної історії (ІV тис. до н. е.). Та якраз саме цього ми і не маємо.

За приручення окремих тварин, а не існування одомашненого кінського поголів'я, свідчить і те, що палеолітичні зображення коней зі збрую нечисленні, порівняно з зображеннями диких коней. А повна відсутність зображень вершників у палеолітичному мистецтві, котре взагалі дуже багате на образи коней, остаточно доводить, що, вступереч Р. Лікі, «видовище палеолітичних вершників», що переслідують копитних тварин, приречене назавжди залишилось примарою.

Отже, спроби верхової їзди, якщо вони й мали місце в палеоліті, не переросли в явище верхового полювання. За браком коліс, користь і від робочого конярства не була такою значною, як згодом. Тé ж стосується м'ясного конярства (і скотарства взагалі): затрати праці при спорудженні загорож, охороні від хижаків, попередженні втеч, піклуванні про корми та молодняк, не були надто привабливими для вмілих мисливців в умовах достатку великої дичини. Тому палеолітичне «конярство» обмежувалось прирученням окремих тварин, а його навички не набули надто широкого поширення. Вони могли втрачуватись унаслідок міжплемінних сутичок та інших причин.

3. Чи могли верхокінні полювання спричинити вимирання великих тварин плейстоцену? Ні, бо таких полювань, як показано вище, просто не існувало.

4. Чи існували свійські коні в нео- та енеоліті? На Близькому Сході свійські коні з'являються лише наприкінці III тис. до н. е. як дивні рідкісні тварини через Закавказзя й Іран (ассирійська назва коня — «гірський східний осел»); згодом (близько 2000 р. до н. е.) ассирійські купці прибували до хеттів на возах, запряжених кіньми, а з воєнним (колісничним) конярством хетти знайомляться значно пізніше завдяки мітannіцям; але свійські коні існували в Передкавказзі, Закавказзі, Середній Азії, Китаї, Італії в III і, можливо, навіть в IV тис. до н. е.²¹

На ряді пам'яток віком від V до III тис. до н. е., розкиданих від Моравії до Алтаю, залишки свійського коня досить звичайні²². Поки що найдавніші (між 5,5 та 6,5 тис. років тому) залишки свійських коней знайдені на деяких стоянках Молдови (культура лінійно-стрічкової кераміки: Флорешти), степу та лісостепу Південної України (культури нижньодонська: Ракушковий Яр; сурська: поселення № 2 та 3 на Сурському острові, Старобільське та нижній шар Собачок; буго-дністровська: Синюхин Брід, Пугач 2 та Гард 3; азово-дніпровська: нижні шари Семенівки та Роздольного, Підгоровка, нижні шари Середнього Стогу та другий шар Собачок), Західної України (культура лінійно-стрічкової кераміки: Голишів та Гнила Полонка) і, можливо, Північної України (лизогубівська культура: Лизогубівка)²³. На пам'ятках давнішого неоліту (культура криш-кереш) залишки безсумнівно свійських коней поки що не знайдені. Сказане узгоджується з поширеною думкою про степи та лісостепи Східної Європи, як регіон ранньої появи свійських коней, а може й зону їх початкового одомашнення, але дозволяє гадати, що подія ця стала не в енеоліті, а ще в пізньому чи середньому неоліті.

Та чи можна довіряти цим даним? Адже невідомо ознак, котрі, взяті ізольовано, дозволяли б з абсолютною певністю відрізняти кістки та зуби свійських та диких коней! Можна, бо в ряді випадків зразки визначалися за кількома критеріями, котрі, якщо їх брати в сукупності, надають-таки надійності визначеню²⁴. За всіма цими ознаками вищезгадані коні нео- та енеолітичних

стоянок Молдови, України та Казахстану не відрізняються від пізніших безумовно свійських коней бронзової та залишкої доби. Певності надає й те, що на деяких стоянках (Гард 3 в Миколаївській області буго-дністровської культури віком від 5,7 до 6,2 тис. років тому та інших) залишки великого свійського коня, *E. c. caballus* знайдені разом з залишками малого дикого коня-тарпана, *E. c. gmelini*²⁵. Це переважно доводить факт одомашнення: дві раси диких коней не співіснували б на одній території, а злилися б в одну²⁶. Перешкодити цьому могли лише люди, які утримували свійське поголів'я.

5. Що сталося з дикими кіньми після появи свійських? Думка, ніби степові (*Equus caballus gmelini*) та лісові (*E. c. sylvaticus*) тарпани не первинно дики, а зичавілі свійські коні, ґрунтуються на відсутності залишків тарпанів в плеистоценових при їх наявності в голоценових пам'ятках, коли свійські коні вже існували або могли існувати²⁷. Та неймовірно, щоб геть усі дики коні щезли одразу після появи свійських. Вірогідніше поступове зменшення їх у кількості, по мірі збільшення поголів'я свійських коней та іншої худоби: процес мав нагадувати кількатисячолітнє зникнення тура під наступом людини та зростаючого поголів'я корів. З іншого боку, тарпани, безумовно, мали домішку крові свійських коней, які тікали до диких родичів при нагоді. Збереження тарпанами до кінця свого існування «диких» расових ознак²⁸ є наслідком природного добору та модифікуючого впливу «диких» умов. Ці явища протидіяли прояву ознак свійських порід у метисів. Відсутність залишків плеистоценових тарпанів, при наявності тоді коней інших рас, пов'язана зі зміною у голоцені расового типу коня завдяки природним та антропічним впливам. Наприклад, тарпани значно менші від широкопалих коней (*E. c. latipes*), поширені в Східній Європі у пізньому плеистоцені та ранньому голоцені²⁹. Дики коні зменшувались завдяки потеплінню (ссавці зменшуються у теплішому кліматі, якщо нема протидіючих впливів), інтенсивному полюванню протягом багатьох поколінь³⁰ та витісненню їх з кращих пасовищ людьми і свійськими копитними.

6. Як могли використовувати коней до винайдення колеса та плуга? По-перше, як м'ясну та молочну худобу місцевого походження, краще пристосовану до умов регіону, ніж рогата худоба, приведена з Передньої Азії³¹. Це тим імовірніше, що кінські м'ясо та молоко забезпечують повноцінніше й здоровіше харчування людини, навіть якщо вона має досить м'яса та молокопродуктів іншого походження³². По-друге, попередній випас коней покращує ефективність випасу рогатої худоби; коні краще корів, не кажучи вже про овець та кіз, копитять сніг взимку; тому монголи та казахи випускають рогату худобу на зимові пасовища після коней, завдяки чому корови, а особливо вівці випасаються успішніше³³. Ефективнішим є і літній випас ратичних по високотрав'ю, якщо там за кілька днів до того пройдуть коні: отава після них куститься і відростає за рахунок поживної, молодої тканини. Та й взагалі коні покращують кормову цінність степових та лугових пасовищ, бо рослини, цінні у кормовому відношенні, отримують конкурентну перевагу над малоцінними рослинами. А в степах деяких типів випас овець без коней чи корів призводить до «затирсованості» пасовищ. Тобто до масового розвитку ковилу-тирси. Зрілі остиюки останньої вгвинчуються в вовну, а потім у м'ясо, призводячи вівцю до страждань, схуднення й загибелі³⁴. По-третє, коней могли запрягти до саней та волокуш, як робили донедавна в багатьох регіонах Європейської Росії та Сибіру³⁵. По-четверте, коней могли використовувати як в'ючних тварин, ведучи їх за недоуздки чи вуздечки без вудил³⁶. Нарешті, свійські кобили могли правити за манків при полюванні на диких коней³⁷. Отже, стимулів для одомашнення коней було досить, хоча й невідомо, який з них був найважливішим спочатку.

7. Чи існували наїзництво та кіннота в нео- та енеоліті? Останній варіант ствердної відповіді запропонували Д. Ентоні, Д. Я. Телегін та Д. Браун³⁸ (Anthony & al., 1991: 94—100). Вони вважають, що: а) коней осідлали раніше, ніж запрягли на території сучасної України близько 6 тис. років тому; б) рівень верхової їзди вже тоді був достатнім для використання на війні й полюванні, що надало першим наїзникам рішучих переваг над сусідами; в) ці наїзники булиprotoаріями — носіями державського варіанту культури Середній Стог та мови, вихідної для всіх іndoєвропейських мов; г) нащадки protoарів розселювались, асимілюючи близкі й далекі племена, поки не оволоділи степами Євразії і,

повільніше, густо населеною Європою, поклавши початок всім іndoєвропейським етносам.

Але наведені нижче факти або дозволяють різні тлумачення, або кричуще суперечать даній концепції.

7.1. *Зтертість від вудил на перших передкорінних зубах нижньої щелепи* знайдена в жеребця зі стоянки *Дереївка* (Дніпропетровська область) та в кількох коней зі стоянки *Ботай* (Північний Казахстан). Вік останніх визначено як 4,0—5,5³⁹, а першого — вважався за близький до 6 тис. років тому, тобто набагато старший за появу плуга та колеса⁴⁰. Але виявилося, що стратиграфічне положення щелепи було непевним, а радіовуглецевий вік її близький не до 6,0, як більшості дереївських знахідок, а до 5,0⁴¹ чи навіть до 2,7 тис. років тому⁴² (цікаво, а як тоді датувати решту кісток коня?). Тобто, це кіні бронзового або й кіммерійського часу. Проте це ще не означає, що за енеолітичної доби не було вершництва, бо: а) не піддано сумнівам вік зразків зі зтертістю від вудил з Ботаю; б) можливі інші подібні знахідки по мірі вивчення зубів за відповідною методикою⁴³; в) відсутність на зразках такої зтертості не означає, що коні не були верховими. Вони могли або не гризти вудил, або мати ремінні, кісткові чи інші вудила, які не дають значного зтирання, або бути верховими конями без вудил⁴⁴. З іншого боку, Ботайські зразки зі зтертістю могли належати коням, яких запрягали до саней чи волокуш.

7.2. *Велика кількість залишків коней, переважно жеребців, на стоянці Дереївка*. Її вважають наслідком або спеціалізованого конярства з забоєм надлишку жеребців⁴⁵, або переслідування диких табунів верхи, коли гинули жеребці, що намагались захистити табун⁴⁶. Проте і пізні мисливці могли вбивати переважно диких жеребців, якщо чатували їх біля прив'язаних рецептивних свійських кобил⁴⁷. Але навіть якщо всі дереївські (та ботайські) коні були свійськими, це ще не доводить існування кінноти.

7.3. *Наслідки появи вершництва в Євразії мали бути такими ж, як в Америці XVI—XVIII ст., де індійці пампасів і прерій, що осідали завезених коней, швидко реалізували цю перевагу над пішими племенами*⁴⁸. Останні були або винищені, або пригнічені, або витиснені в непридатні для коней місцевості, або самі перетворилися на наїзників. Наїзництво тут посилило мисливську, скотарську, воєнну і торгівельну активність, унаслідок чого швидко збільшилися кількість населення і його майнове розшарування. Швидко змінилися також звичаї й вірування (поява культу коня та ін.). Але аналогія між «protoаріями», навіть якщо вони справді першими осідали коней, та індійцями XVI—XVIII ст. є хибною⁴⁹. Індійці отримали свійських коней, упряж, ідеї та ключові навички їзди і бою верхи від європейців прямо або опосередковано⁵⁰. «Протоарії» та їх нащадки до всього доходили самі. Процес мав бути набагато повільнішим, а зрушення в різних сферах життя — менш раптовими.

7.4. *Помітне зростання кількості коней і майнового розшарування в степових культурах до «доби колісниць» пов'язують з кінними набігами*⁵¹. Але таке розшарування в скелянців (ранній енеоліт степів між Дніпром та Доном) було зумовлене ефективним осілим та відгонним скотарством у поєднанні із взаємогідним обміном з трипільськими й іншими землеробами та металургами Балкано-Карпатського регіону⁵². Цілком можливо, що в цій торгівлі коні були не лише товаром для обміну, а й ходили під в'юком чи впряжені у волокуші та сані⁵³. Потім завмірання мідної металургії в Балкано-Карпатському регіоні призвело до скорочення торгівлі і послаблення майнового розшарування в степовиків. Зокрема, воно не виражене в сuto стогівців та дереївців з їх осілим мисливсько-скотарсько-землеробським, а не кінно-кочовим способом життя⁵⁴. Не з'ясовано, чи є скupчення кісток коней в Дереївці (і Ботаї) наслідком полювання на диких коней, чи забою свійських. У пізніших степовиків (ямна, кеми-обинська, новотитарівська, катакомбна культури) розшарування базувалось на відгонному скотарстві та, частково, землеробстві при інтенсивному використанні возів, запряжених волами й посиленні вояовничості, але навряд чи з участю коней, кістки яких, на відміну від бронзової та залізної діб, рідко трапляються в похованнях⁵⁵.

7.5. *Пізні трипільці будували великі укріплені міста. Вважається, що так вони захищались від дереївських і пізніших кіннотників*⁵⁶. Іноді постулюється, що дереївці повністю знищили трипільську цивілізацію. Але, за археологічними да-

ними, не було ніякої експансії дереївської культури, синхронної середньому та пізньому трипіллю⁵⁷. В цілому ж переміщення племен на Україні за нео- та енеолітичної доби, у тому числі й в трипільський період від 4300 до 2300 рр. до н. е., відбувалися не тільки від переважно пастушого сходу до переважно землеробського заходу, а й не меншою, якщо не більшою мірою, і в зворотному напрямку; занепад трипільської цивілізації співпав з занепадом і середньостогівських у широкому розумінні мисливсько-пастуших чи переважно пастуших культур (новомихайлівська, квітнянська та ін.) степу та лісостепу⁵⁸. Це не узгоджується з ідеєю грізних степових найзників і вимагає іншого пояснення появи трипільських міст-фортець. Вони могли з'явитися внаслідок конфліктів, обумовлених зростанням населення, що призводили до перерозподілів територій як між різними групами трипільців, так і трипільців та степовиків, відносини з якими мали бути і мирними та взаємовигідними, і ворожими⁵⁹. Ці степовики мали битись пішки, як близькосхідні степовики, що вторглися до Дворіччя в першій половині (protoакадці) та до Дворіччя й Сирії наприкінці III тис. до н. е. (амореї)⁶⁰. Подальший занепад трипільської цивілізації, коли в ряді місцевостей землеробство з корівництвом змінились вівчарством, міг бути зумовлений не навалою кінних кочовиків, а екологічною кризою внаслідок попереднього перенаселення, виснаження землі і перетворення лісостепів на степи; землероби відступали, залишаючи непридатні землі скотарям, що приходили на новостворені пасовища зі сходу, або ж виникали на місці з учоращих землеробів⁶¹. Це тим ймовірніше, що скотарські степові культури занепали, як зазначалось, водночас з трипільською. Зростання посушливості клімату⁶² та ще малозрозумілий феномен «згасання пасіонарності етносів»⁶³ теж могли відіграти неабияку роль в цьому занепаді.

7.6. *Початкова експансія іndoєвропейських народів мала бути пов’язана з наїнництвом, бо відбувалась до «доби колісниць»*⁶⁴. Це зовсім не обов’язково: безліч експансій на усіх континентах здійснилося без допомоги коня та й взагалі без відчутних переваг в озброєнні. В тому числі й підкорення країни Хатті іndoєвропейцями-хеттами на початку II тис. до н. е.; всупереч помилковим твердженням, хетти не мали легких колісниць, запряжених кіньми, ні в цей час, ні дець пізніше, аж поки не навилиссь виїздці колісничих коней від мітаннійців⁶⁵.

7.7. *Кінська тема в образотворчому мистецтві*. Це перш за все скіпетри скелянської та ямної культур з кам’яними навершями у формі кінських голів. Думку, що на них іноді зображені зброя⁶⁶, поділяють не всі⁶⁷. Навіть якщо ця думка вірна, зброя може вказувати не на верхових, а на в’ючих чи тяглових коней, що впрягалась до волокуш чи саней. Ідея появи кінноти в нео- та енеоліті не узгоджується з відсутністю зображень вершників, що може бути наслідком як відсутності верхової ізди, так і того, що вершництво ще не мало воєнного значення. Показово й те, що культ коня в степових племен відтісняє культ бика лише з поширенням кінської колісниці при переході до середньої бронзи⁶⁸.

7.8. *Неузгодженість ідеї з історичним контекстом*, за яким бойова колісниця скрізь передує кінноті, та фактами, які демонструють, що степове скотарство нео- та енеоліту було не кінно-кочовим, як вважалось⁶⁹, а осілим або відгінним і поєднаним з землеробством⁷⁰. Якби кіннота справді з’явилася тоді у Великому Степу, якби дереївці, ямні чи інші племена IV чи III тис. до н. е. полювали та воювали верхи, вони б не тільки повністю оволоділи степами, а й увірвалися б до держав, що мали писемність, випередивши на ряд століть колісничий арійсько-кассито-гіксоський (друга чверть II тис. до н. е.) та кавалерійський кіммерійсько-скіфський (VIII—VII ст. до н. е.) «рейди».

8. Чи існувало в нео- та енеоліті «просте» вершництво? Цього, за наявними даними, не можна ні заперечити ні підтвердити. Вважається, що випасати коней пішому неможливо⁷¹. Але не виключено, що на початку одомашнення спутивали ноги усім без винятку коням, по досягненні ними відповідного віку. Або трохи калічили тих тварин, яких не використовували для роботи. Можливо, верхи почали їздити не на конях, а на більш спокійніх тваринах, таких як віслиоки (рис. 2, 3), чи воли.

9. *Бронзова доба: вік колісниць, чи також і кінноти?* Перші близькосхідні колісниці (III тис. до н. е.) були малоекективні як внаслідок конструкції (важкі, з сущільними колесами), так і тому, що були запряжені «не тими» тваринами (биками, волами, віслиоками, онаграми, онагро-віслиочими гібридами); проникнення

запряжених волами возів і таких колісниць до Великого Степу (ямна та катаомбна культури) та коня до Близького Сходу спочатку не вплинуло на військову справу⁷². Коні у важких упряжках не реалізували швидкості, але поступались волам силою й витривалістю, а їздити верхи на коні не вважалось шляхетним. Зокрема, збереглося звернення до Зімріліма, царя держави Марі (Дворіччя, XVIII ст. до н. е.), де сказано, що їзда на «мулі» (онагро-ослі) чи колісниці личить, а верхи на коні — не личить цареві⁷³. Революцією у військовій справі стала поява між 1750 та 1600 рр. до н. е. маневрової колісниці на легких колесах зі шпильками, запряженої кіньми⁷⁴. Винайдена в середовищі індоіранців, чи навіть сuto індоарій, вона швидко розповсюдилась і в «культурних» країнах від Середземномор'я до Китаю, і по Великому Степу Євразії, де справжніх кочовиків-кіннотників не було. Ідея, за якою останні вже існували і вибили зі Степу осідлих аріїв, що мали колісниці, змусивши тих податись до півдня⁷⁵, не є обґрунтованою: степове скотарство аж до IX ст. до н. е. залишалось відгінним і поєднаним із землеробством, а колісниці і в глибині степів залишались основною зброєю⁷⁶. Зокрема, від пониззя Дунаю до Зауралля, племена катаомбної й інших культур, що мали коней, але не мали легких колісниць, були в XVII—XVI ст. до н. е. асимільовані або витіснені племенами багатоваликої культури, котрі воювали на таких колісницях⁷⁷. З середини II тис. до н. е. така колісниця з'являється також у Центральній і Західній Європі⁷⁸.

Іншими словами, експансія колісничих аріїв (чи племен, які запозичили від них колісницю) відбувалась не тільки в зафіксованому писемними джерелами південному напрямку. У цьому плані цікава знахідка бойової колісниці з суцільними дисковими колесами в кургані Тягунова Могила Дніпропетровської області (катаомбна культура, кінець III, або початок II тис. до н. е.)⁷⁹. Це означає, що і з межами «писемних цивілізацій» до появи легких, воювали на важких колісницях, котрі ще менш здатні змагатися з кавалерією, ніж легкі колісниці. За всіма наявними даними колісниця використовувалась для війни й полювання у різних країнах Євразії та Африки, не маючи верхового коня за суперника протягом кількох сотень років⁸⁰. Твердження, ніби в хурритів і у Єгипті ще до гіксосів кавалерійські частини існували поряд із колісничими, або й раніше останніх і в цілому теорія «паралельного освоєння колісниці і верхового коня»⁸¹ ґрунтуються на нечисленних зображеннях вершників бронзової доби, здебільшого неозброєних (рис. 2, 4, 5). Насправді ж верхи тоді їздили лише пастухи, розвідники та гінці, іноді — втікачі з поля бою (рис. 2, 5)⁸². Це переконливо ілюструє, що засвоєння «простого» вершництва ще не створило кінноти. Немає підстав гадати, що за межею «цивілізацій» було інакше. Степові культури XVI—Х ст. до н. е. (зрубна, андронівська, сабатинівська, білозерська) все ще не знали кінноти і ґрутувалися на відгонному скотарстві та землеробстві⁸³. У XIII—ХII ст. до н. е. вихідці з Північного Причорномор'я, Південно-Східної та, можливо, Центральної Європи взяли участь у русі «народів моря», котрі мали колісниці, але не кінноту⁸⁴.

Те, що кінь на воєнному поприщі раніше виявив себе в запряжній, а не у верховій, іпостасі не є випадковим. Колісничний боєць кидає дротики або стріли, не турбуючись про коней, котрими править візничий. Наїзник повинен водночас і всидіти на баскому коні, і правити ним, і ефективно діяти збросю. Для цього потрібна більша, ніж для колісничого бійця, ступінь координації рухів і швидкості реакції, не кажучи вже про специфічні майстерність і вправність. Вміння та навички кінного бою не могли бути швидко винайдені одиницями, а потім за своєні багатьма на необхідному рівні, бо потрібно було ще розробити відповідну систему тренування коней та наїзників. Завдання наїзників на той час ще більш ускладнювалось відсутністю стремен, які були винайдені, скоріш за все, у Китаї вже за нашої ери, а у Європу привнесені лише аварами⁸⁵ та сідла, котре з'явилось на початку I тис. до н. е. у Великому Степу Євразії. Лише в цей час, і саме в останньому регіоні, навички наїзництва стали надбанням основної маси населення, що й перетворило його на справжніх, а не примарних кінних номадів з їхньою грізною тактикою кінних лучників⁸⁶. Саме відсутністю кавалерії можна пояснити застосування бойових колісниць.

10. Ранньозалізна доба: народження справжньої кавалерії. Кіннота достовірно з'являється на полі бою лише з IX ст. до н. е. в ассирійців та деяких їхніх

противників (рис. 3, 1—3)⁸⁷. Спочатку у кінного стрільця був кінний помічник, який правив конем бійця, щоб той мав обидві руки вільними⁸⁸. Це схоже на колісничих бійця та візничого, що пересіли на коней. Така кіннота й виникла з колісниць. Один із факторів її появи — гірські походи, коли колісниці розбиралися, а колісничі іхали верхи⁸⁹. Інший — численні випадки поломок колісниць, їх загрузання в багнюці, пошкоджені одного з коней у бою, коли воїни звільнляли коней і намагались їх використати для продовження бою чи втечі (рис. 2, 5). «Запарена кіннота» мала допоміжні функції щодо колісниць і призначалася переважно для переслідування розбитого ворога⁹⁰. Вона, як і колісниці, виявилась неефективною проти кінноти кіммерійців та скіфів, що увірвалися до Передньої Азії наприкінці VIII—VII ст. до н. е. Їх масова кінно-стрілкова тактика була, як зазначалось, задовго до цього часу винайдена типовими степовими кочовиками, що сформувалися лише на початку I тис. до н. е.⁹¹. Вони першими винайшли сідла й навчилися майстерно користуватися луком, дротиком, списом і мечем, сидячи на коні. Відсутність стремен компенсували спритність і навички, котрі опановувались під час наполегливих тренувань під керівництвом досвідчених наставників. Можливо, ремінь, що кріпив поперек кіммерійського лучника до надгруддя коня (рис. 3, 4), збільшував надійність посадки при стрільбі у вершника, ще не досить спритного, щоб обйтись без цього пристосування. В цьому зв’язку цікаво, що кіммерійці, при переважанні у них кінноти, все ще мали і колісниці⁹², про які в скіфів вже нема жодної згадки.

Держави, що протистояли першим кінним номадам, були знищенні (Фригія), дуже ослаблені (Урарту) або вистояли, мавши власну кавалерію нового типу, початок якій поклали найманці і наставники з тих самих кіммерійців та скіфів (Лідія, Ассирія, Мідія)⁹³. Як наслідок, ассирійські та мідійські наїзники VII ст. до н. е. досконало оволоділи навичками далекого (рис. 3, 6) та близького (рис. 3, 5) верхового бою і полювання при одночасному управлінні конем за допомогою шенкелів та колін⁹⁴. Колісниці не змогли змагатися з такою кіннотою; за перської доби вони виходять з масового використання в Передній Азії.

В інших регіонах кіннота також з’являється після колісниць, слідом за чим витісняє їх де швидко, де поступово; найдовше колісниця конкурувала з кіннотою там, де не було контакту з кінними лучниками Великого Степу (Індія X—II, кельти V—I ст. до н. е.)⁹⁵. Зокрема, перевага вправних кінних лучників над колісничими виявилась у битві Олександра Македонського з царем Пором⁹⁶.

Висновки. 1) Спроби приручення коней для використання в полюванні (метод манка) і, можливо, для роботи, а також винайдення деяких елементів упряжі вірогідно мали місце ще в палеоліті. 2) Це приручення, однак, не надавало значної користі в донеолітичних природних і соціальних умовах, чому й не отримало широкого розповсюдження. 3) Верхова їзда в палеоліті або не була освоєна, або не досягла наїзницького (тобто достатнього для використання в мисливських та воєнних цілях) рівня, внаслідок чого не набула поширення і згодом була забута. 4) Тому припущення про існування в палеоліті «кінних номадів» і їх можливу роль у вимиранні великих тварин плеистоцену слід відкинути. 5) Справжнє і незворотне одомашнення коней відбулось в неоліті далеко від близькосхідного та інших центрів давніх цивілізацій. 6) Найдавніші на даний момент (неолітичні, 6—7 тис. років тому) залишки домашніх коней відомі з територій України та Молдавії. 7) Голоценові тарпани є наслідком метисації первісно диких та здичавілих домашніх коней при домінуванні «крові» перших. 8) До винайдення колеса та плугу домашніх коней могли використовувати в якості: а) м’ясної та молочної худоби; б) попередників, що покращували умов випасу рогатої худоби; в) манків при полюванні на диких коней; г) в’ючних та запряжних (до саней та волокуш) тварин. 9) Можливість верхокінної їзди в нео- та енеоліті не може бути відкинута або доведена на сучасному рівні знань. Але навіть якщо вона тоді існувала, її рівень був недостатнім для використання верхового коня у полюванні та в військовій справі. 10) Останнє вірно також для бронзової доби (ІІ тис. до н. е.), коли верхова їзда існувала, але кінноти, всупереч деяким твердженням, не було. 11) Є зв’язок між успіхами конярства та експансією індоєвропейських племен. Але експансія ця була тривалою і багатоступеневою, пов’язаною з відкриттям та впровадженням тих чи інших досягнень, а не спалахоподібною, як у деяких індійських племен Америки в XVI — поч. XIX ст., котрі

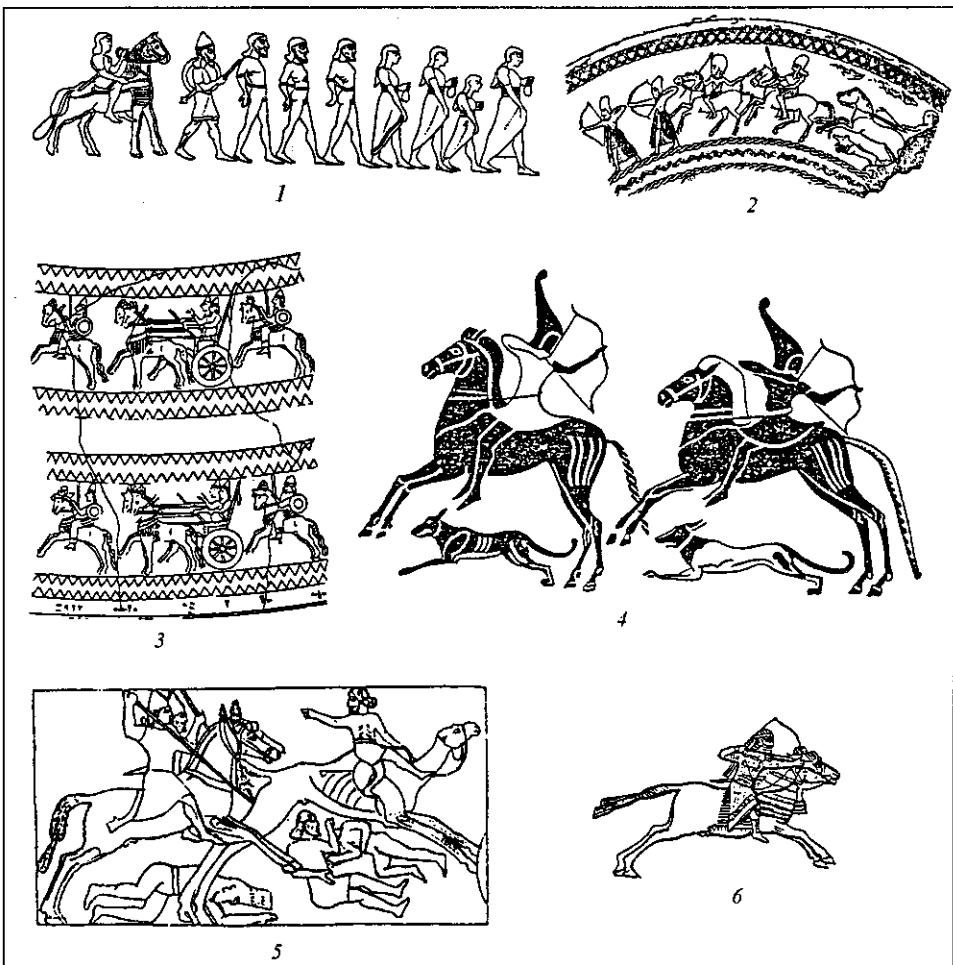

Рис. 3. Деякі зображення найдавніших наїзників: кінний та піший наглядачі за полоненими, деталь ассирійського барельєфу IX ст. до н. е. (1); кінні воїни, вигравійовані на фінікійській срібній чаші з Кіпру, перша половина I тис. до н. е. (2); урартські кіннотники та колісничі, чеканка на шоломі царя Атрішті I, VIII ст. до н. е. (3); кіммерійські кінні стрільці з етруської вази VI ст. до н. е., що є копією давнішої грецької вази (4); ассирійські кіннотники в бою з бедуїнами з барельєфу VII ст. до н. е. (5); ассирійський кінний стрілець з барельєфу VII ст. до н. е. (6).

перейняли в європейців ідеї та техніку верхової їзди та верхокінного бою у «готовому» вигляді. Найзначніша за темпами експансія іndoєвропейців відбулась не внаслідок первинного приручення коней або винайдення «простої» (не «наїзницької») верхової їзди, а внаслідок появи легкої колісниці, запряженої кіньми. 12) Розквіт колісниць за бронзової доби був обумовлений саме відсутністю кінноти, перш за все кінних лучників. 13) Останні вперше з'явились в степах Євразії на початку VII ст. до н. е., або невдовзі до нього, разом з появою тут справжніх кінних кочовиків. Можливість набагато ранішої їх появи повністю виключена, бо тоді племена кінних лучників неминуче увірвались би до «культурних країн», як зробили це у VIII—VII ст. до н. е. кіммерийці та скіфи *.

Автори глибоко вдячні шановним колегам: Н. С. Котовій, О. В. Симоненку, С. В. Смирнову, В. В. Отрощенку, Ю. Я. Рассамакіну, Д. Я. Телегіну, Ю. В. Кухарчуку, О. О. Яневичу, Г. М. Двойносу, Ю. А. Семенову, А. Г. Котенко, І. В. Довгалю, І. В. Загородніку, Д. Ентоні (США), Р. Рольє (Німеччина), Ф. Сармели (Франція) за консультації, поради та іншу допомогу при підготовці цього повідомлення, а також Марині Таращук, котра звернула нашу увагу на важливість вирішення питання про початок верхокінних полювань для встановлення причин вимирання ряду великих тварин у плейстоцені та голоцені.

¹Anthony D., Telegin D. Y. & D. Brown. The origin of horseback riding // *Scientific American*. — 1991. — N 12. — P. 94.

²Аудиев В. И. История Древнего Востока. — М., 1953. — С. 231, 234, 257, 343, 438; *Всемирная История* (под ред. И. Лурье и М. Полтавского). — М., 1955. — Т. I. — С. 261, 262, 300, 316, 328, 343, 351, 392, 418, 441, 454—458, 505; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М., 1974. — С. 4, 5, 26, 41, 123; Садаев Д. Ч. История древней Ассирии. — М., 1979. — С. 66—67, 69, 82, 84, 143, 204—205; Герни О. Р. Хетты. — М., 1987. — С. 95—97; Тараторин В. В. Конница на войне. — Минск, 1999. — С. 5.

³Bahn P. G. The ‘unacceptable face’ of the West European Upper Palaeolithic // *Antiquity*. — 1978. — 52, N 206. — P. 186—190; Leakey R. E. La naissance de l’homme. — Paris, 1981. — P. 193—195; Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. — Л., 1991. — С. 201; Линдблад Я. Ты, я и первозданный. — М.: Прогресс, 1991. — С. 32.; Benecke N. Mensch-Tier-Beziehungen in Jung- und Spätpalaeolithikum // Man and environment in the Palaeolithic. H. Ullrich (ed.), E.R.A.U.L. — 1995. — 62. — S. 78, 79.

⁴Bahn P. G. Op. cit. — P. 186, 189; Leakey R. E. Op. cit. — P. 195; Bahn P. G. Crib-biting: tethered horses in the Paleolithic? // *World Archeology*. — 1980 b. — 12, N 2. — P. 212—217.

⁵Bahn P. G. — Crib-biting... — P. 216; Ламберт Д. Указ. соч. — С. 201; Leakey R. E. Op. cit. — P. 195.

⁶Линдблад Я. Указ. соч. — С. 32.

⁷Томирдиаро С. В. Изменение физико-географической обстановки на Восточно-Азиатских равнинах близ границы плейстоцена и голоцене как главная причина вымирания мамонтового комплекса терифауны // Мамонтовая фауна и среда ее существования в антропогене СССР. — Л., 1977. — С. 70.

⁸Cartillac, 1905 et al. — cyt. by Bahn P. G. The ‘unacceptable... — P. 186—187; Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. — М., 1980. — С. 13; Buisson D., Fritz C., Kandel D., Pinçon G., Sauvet G., Tosello G. Les contours decoupe de têtes de chevaux et leur contribution à la connaissance du Magdalénien moyen // *Antiquités Nationales*. — 1996. — 28. — P. 99—128.

⁹Щоб отримати повне враження про цю реалістичність, дивіться фото, за яким зроблено наш рис. 1, 5 в Bahn P. G. The ‘unacceptable... — Plate XXVIa; Ibid. — P. 187—190; Leakey R., 1981. — Op. cit. — P. 193—196; Ламберт Д. Указ. соч. — С. 201; Benecke N. Op. cit.; Buisson & al., 1996 Op. cit.

¹⁰Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. — Л., 1979. — С. 118.

¹¹Littauer M. A. Horse sense or nonsense? // *Antiquity*. — 1980. — 54, N 211. — P. 139—140; Putshkov P. V., Zhuravlev O. P. Stone Age and Copper Age Cavalry: Fact or Fiction? // Лошадь Пржевальского (*Equis przewalskii* Pol., 1881). Проблемы сохранения и возвращения в природу [Supplement N 11 to *Vestnik zoologii*]. — P. 173—179.

¹²[15] Leakey R. E. Op. cit. — P. 193—195; Ламберт Д. Указ. соч. — С. 201.

¹³Littauer M. A. Op. cit. — P. 140.

¹⁴Bahn P. G. The ‘unacceptable... — P. 186, 189; Bahn P. G. Reply to M. A. Littauer // *Antiquity*. — 1980a. — 54, N 211. — P. 140—142.

¹⁵Тараторин В. В. Указ. соч. — С. 113—114.

¹⁶О. В. Симоненко, усне зауваження.

¹⁷Шнирельман В. А. Происхождение... — С. 190—202; Anthony & al. Op. cit. — 98.

¹⁸Аудиев В. И. История... — С. 438; *Всемирная...* — С. 262, 519, 520, 528—533; Монгайт А. Л. Археология... — С. 4, 5, 26, 41, 123; Садаев Д. Ч. История... — С. 143; Герни О. Р. Хетты... — С. 95; Отрощенко В. В. Степи Причорномор'я в епоху енеоліту та бронзи // Золото степу. Археологія України. — Київ / Шлезвіг: І-нт Археології НАН України та Археологічний музей Ун-ту Крістіана-Альбрехта. — 1991. — С. 50; Мурзін В. Ю. Кіммерійці та скіфи // Там же. — С. 57; Тараторин В. В. Конница... — С. 7.

¹⁹Пучков П. В. Некомпенсированные вымирания в плейстоцене: предполагаемый механизм кризиса. — Киев (Препринт Ин-та зоологии), 1989. — С. 12—29; Пучков П. Вимирання американських коней у пізньому плейстоцені: старіння таксону чи біоценотична криза // Ойкумена. — 1991. — № 3. — С. 47—59; Putshkov P. V. Were the mammoths killed by the warming? (Testing of the climatic versions of Wurm extinctions). — Kyiv: The Schmalhausen Institute of Zoology, 1997 [Supplement N 4 to *Vestnik zoologii*]. — P. 3—74; Putshkov P. V. End Pleistocene horse extinctions problem: Panbitic approach // Лошадь Пржевальского (*Equis przewalskii* Pol., 1881). Проблемы сохранения и возвращения в природу [Supplement N 11 to *Vestnik zoologii*]. — P. 167—172.

²⁰Там же.

²¹Всемирная... — С. 229, 232 та ін.; Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. — М., 1959. — С. 492; Шнирельман В. А. Происхождение... — С. 45—68; Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 31—80, 91, 94, 117, 157; Герни О. Р. Хетты... — С. 95; Levine M. A. The origins of horse husbandry on the Eurasian steppe // Late prehistoric of the Eurasian steppe. — Cambridge. — 1999. — P. 5—57.

²² Бібікова В. І. До історії доместикації коня на південному сході Європи // Археологія. — 1969. — 22. — С. 55—67; Цалкін В. І. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // МИА. — 1970. — № 161. — С. 183—204; Peske L. Domesticated horses in Lengyel culture // Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. — Nitra-Wien, 1986. — Р. 221—226; Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 3—17; Кузьмина И. Е. Лошади Северной Евразии от плиоценена до современности. — С.-Петербург, 1997. — С. 173—174, 188—189.

²³ Журавльов О. П., Котова Н. С. Вказ. праця. — С. 3—17; Котова Н. С. Неолітична епоха // Давня історія України. Т. 1. — К., 1997. — С. 176, 177, 180.

²⁴ Журавльов О. П., Котова Н. С. Вказ. праця. — С. 7, 9, 10; Кузьмина И. Е. Указ. соч. — С. 173—174, 188—189.

²⁵ Там же.

²⁶ Жеребці тарпанів аж до кінця свого існування (XIX ст.) при кожній нагоді відганяли домашніх кобил у свої табуни, перемагаючи своїських жеребців, хоч ті й були більші за розмірами. Гібриди домашніх коней і тарпанів, домашніх коней і, з деякими застереженнями, коней Пржевальського, плодючі в будь-якому поколінні, на відміну від неплідних уже в першому поколінні гіbridів коней з віспоками (мули та лошаки), куланами або зебрами (Боголюбський С. Н. Указ. соч. — С. 468, 473, 475; Steklenev E. P. Reproductive characters of Przewalsky's horse and domestic horse hybrids // Лошадь Пржевальского (*Equus przewalskii* Pol., 1881). Проблемы сохранения и возвращения в природу [Supplement N 11 to Vestnik zoologii]. — Р. 202—203). Відсутність або низька ефективність механізмів, які заважають метисації, є вказівкою на належність «справжніх» або кабаллоїдних коней (тобто не зебр, віслюків та куланів) до єдиного біологічного виду.

²⁷ Кузьмина И. Е. Указ. соч. — С. 60—110, 173, 174, 188—192.

²⁸ Боголюбський С. Н. Указ. соч. — С. 484—485, 487.

²⁹ Кузьмина И. Е. Указ. соч. — С. 60—64, 104—110, 173, 186, 190—193.

³⁰ Edwards W. E. The Late Pleistocene extinctions and diminution in size of many mammalian species // Pleistocene extinctions. The search for a cause. — New Haven and London: Yale Univ. Press, 1967. — Р. 141—154. (Edwards, 1967)

³¹ Дики кози та вівці взагалі не жили в степах та лісостепах Євразії, а тутешні тури лише почасті випливали на генотип вже одомашнених корів, нащадків передньоазійських турів. Шнирельман В. А. Происхождение... — С. 190—202; Шнирельман В. А. Возникновение... — С. 31—80, 91—92, 163—177, 187—188, 377—381; Anthony & al. Op. cit. — 95.

³² Levine M. A. The origins... — Р. 8, 25—27.

³³ Ibid. — Р. 29; Боголюбський С. Н. Указ. соч. — С. 493; Tserendeleg J. pers. comm. in 1999.

³⁴ Биков В. А. Геоботаника. — Алма-Ата, 1957. — С. 137—138.

³⁵ Так використовували трипільці волів до появи коліс. Див. Кругу В. О. Енеоліт та бронзовий вік. Розділ I. Розділи I—IV (частини, присвячені землеробам) // Давня історія України. Т. 1. — К., 1997. — С. 260, 262. Цілком можливо, що на схід та північ від трипільського регіону так користувалися кінами.

³⁶ Коні дозволяють вести себе за недоуздок людині набагато легше, ніж їхнати на собі верхи. В цьому легко переконатися в наш «післяперебудовний» час, коли в українських селах значно зросло поголів'я коней. Кожен кінь дозволяє себе вести, нерідко навіть незнайомій людині, але далеко не на кожному можна їздити навіть хазяйну (особисті спостереження О. П. Журавльова).

³⁷ Putshkov P. V. Zhuravlev O. P. Op. cit.

³⁸ Anthony & al. Op. cit. — Р. 94—100.

³⁹ Anthony, 1996 за Levine M. A. The origins... — Р. 37, 39.

⁴⁰ Anthony & al. Op. cit. — Р. 94, 95.

⁴¹ Levine M. A. The origins... — Р. 17, 18.

⁴² Усні повідомлення Д. Я. Телегіна та Ю. Я. Рассамакіна.

⁴³ Anthony & al. Op. cit. — 96—98.

⁴⁴ Ibid. — С. 96; Levine M. A. The origins... — Р. 9—14; Тараторин В. В. Конница... — С. 113—114.

⁴⁵ Бібікова В. І. Вказ. праця. — С. 65; Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 43.

⁴⁶ Levine M. A. Dereivka and the problem of horse domestication // Antiquity. — 1990. — 64. — Р. 738, 739; Levine M. A. Social evolution and horse domestication // Trade and Exchange in Prehistoric Europe. — Oxford, 1993. — Р. 135—141; Levine M. A. The origins... — Р. 37.

⁴⁷ Putshkov P. V. Zhuravlev O. P. Op. cit. — Р. 175.

⁴⁸ Levine M. A. Dereivka... — Р. 727, 728; Anthony & al., Op. cit. — Р. 98.

⁴⁹ Putshkov P. V. Zhuravlev O. P. Op. cit. — Р. 176.

⁵⁰ Шнирельман В. А. Происхождение... — С. 190—202.

⁵¹ Anthony & al. Op. cit. — Р. 96, 98, 100.

⁵² Рассамакін Ю. Я. Енеоліт та бронзовий вік. Розділ I. Глави 1—4 (частини, присвячені скотарям) // Давня історія України. Т. 1. — Київ, 1997. — С. 275—281, 319—322, 341—343.

- ⁵³ Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 279, 329; Putshkov P. V., Zhuravlev O. P. Op. cit. — Р. 176.
- ⁵⁴ Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 319—322, 325, 343; Levine M. A. The origins... — Р. 5, 17.
- ⁵⁵ Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 43—46; Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 295, 299, 323—325, 329—330, 346—347; Levine M. A. The origins... — Р. 10—11.
- ⁵⁶ Anthony et al. Op. cit. — Р. 100; Круц В. О. Енеоліт... — С. 242—243.
- ⁵⁷ Круц В. О. Енеоліт... — С. 237; Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 289—291; Levine M. A. The origins... — Р. 5.
- ⁵⁸ Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 294.
- ⁵⁹ Круц В. О. Енеоліт... — С. 242—245; Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 277—279, 341—343; Березанська С. С., Отрощенко В. В. Бронзовий вік // Давня історія України. Т. 1. — К., 1997. — С. 488—489.
- ⁶⁰ Всемирная..., 1955: 192, 199, 216, 219; Садаев Д. Ч. История... — С. 42, 49.
- ⁶¹ Круц В. О. Енеоліт... — С. 242—247, 340.
- ⁶² Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 322, 325.
- ⁶³ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. — Л., 1990. — 528 с.
- ⁶⁴ Gimbutas — цит. за Levine M. A. The origins... — Р. 5; Anthony et al. Op. cit. — Р. 96, 98, 100.
- ⁶⁵ Герни О. Р. Хетти... — С. 19, 20, 95, 96.
- ⁶⁶ Anthony et al. Op. cit. — Р. 96.
- ⁶⁷ Levine M. A. The origins... — Р. 10; О. В. Симоненко, усне повідомлення в 1999.
- ⁶⁸ Березанська С. С., Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 499, 524.
- ⁶⁹ Бібікова В. І. Вказ. праця. — С. 65—66.
- ⁷⁰ Журавльов О. П., Котова Н. С. Вказ. праця. — С. 3—11; Котова Н. С. Неолітична епоха // Давня історія України. Т. 1. — К., 1997. — С. 175—199; Рассамакін Ю. Я. Енеоліт... — С. 317—324.
- ⁷¹ Levine M. A. Dereivka... — Р. 729; Levine M. A. The origins... — Р. 10; Тараторин В. В. Конница... — С. 35; О. В. Симоненко, усне повідомлення в 1999 р.
- ⁷² Всемирная..., 1955. — С. 204; Герни О. Р. Хетти... — С. 95—96; Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 46; Тараторин В. В. Конница... — С. 7—11.
- ⁷³ Levine M. A. The origins... — Р. 9, 10.
- ⁷⁴ Всемирная... — С. 262; Монгайт А. Л. Археология... — С. 26, 41, 123; Герни О. Р. Хетти... — С. 95; Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 46—47; Березанська С. С., Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 409, 412; Тараторин В. В. Конница... — С. 5—34.
- ⁷⁵ Тараторин В. В. Конница... — С. 36.
- ⁷⁶ Всемирная... — С. 454—458, 528—529; Березанська С. С., Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 403, 440—452.
- ⁷⁷ Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 47; Березанська С. С., Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 409—412.
- ⁷⁸ Монгайт А. Л. Археология... — С. 5.
- ⁷⁹ Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 46—47.
- ⁸⁰ Там же. Дивіться також примітки (7) та (18).
- ⁸¹ Боголюбський С. Н. Указ. соч. — С. 83—85; Тараторин В. В. Конница... — С. 35—37.
- ⁸² Всемирная... — С. 351; Садаев Д. Ч. История... — С. 66—67, 69, 82, 84, 143, 204—205; Герни О. Р. Хетти... — С. 95—97; Levine M. A. The origins... — Р. 9, 10; Тараторин В. В. Конница... — С. 36.
- ⁸³ Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 48—49; Березанська С. С., Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 419, 440—452.
- ⁸⁴ Там же; Всемирная... — С. 354, 355; Монгайт А. Л. Археология... — С. 65.
- ⁸⁵ Rolle R. & M. V. Goretlik. Panzerreitter in den nordpontisch-kaspischer Steppen // Золото степу. Археологія України. — Київ / Шлезвіг: І-нт Археології НАН України та Археологічний музей Уні-ту Крістіана-Альбрехта. — 1991. — С. 362; Тараторин В. В. Конница... — С. 155.
- ⁸⁶ Всемирная... — С. 528—533; Отрощенко В. В. Вказ. праця. — С. 50; Мурзін В. Ю. Вказ. праця. — С. 57; Мурзін В. Ю. Кіммерійці // Давня історія України. Т. 2. — К., 1998. — С. 18.
- ⁸⁷ Абдуев В. И. История... — С. 438, 466; Всемирная... — С. 519, 520; Садаев Д. Ч. История... — С. 87, 88, 95, 116, 117.
- ⁸⁸ Садаев Д. Ч. История... — С. 143; Тараторин В. В. Конница... — С. 55.
- ⁸⁹ Садаев Д. Ч. История... — С. 95, 116.
- ⁹⁰ Там же. — С. 94, 95, 123.
- ⁹¹ Дивіться примітку (86).
- ⁹² Махортих С. В. Кіммерійці на Північному Кавказі // Золото степу. Археологія України. — Київ / Шлезвіг, 1991. — С. 72.
- ⁹³ Всемирная... — С. 509—510, 522, 524, 528—533; Мурзін В. Ю. Вказ. праця. — С. 57; Мурзін В. Ю. Кіммерійці... — С. 14, 15; Тараторин В. В. Конница... — С. 56, 57.

⁹⁴ Абдиев В. И. История... — С. 533; Садаев Д. Ч. История... — С. 96, 140, 143-144, 154.

⁹⁵ Монгайт А. Л. Археология... — С. 278; Тараторин В. В. Конница... — С. 31—34, 68.

⁹⁶ Ариан. Поход Александра. — М., 1993. — С. 180—184.

⁹⁷ MacFadden B. J. «Eohippus» to *Equus*: fossil horses in the Yale Peabody Museum (без сторінок та дати).

П. В. Пучков, О. П. Журавлев

СУЩЕСТВОВАЛИ ЛИ ВСАДНИЧЕСТВО И КОННИЦА В КАМЕННОМ, МЕДНОМ И БРОНЗОВОМ ВЕКАХ?

Попытки приручения отдельных особей лошадей предпринимались уже в позднем палеолите, вероятно для использования как манков для охоты за дикими лошадьми и для перетаскивания тяжестей; тогда же были изобретены недоузок и уздечки без удил. Широкого распространения эта практика не получила. Она, вопреки некоторым утверждениям, не дала начала всадничеству, по крайней мере на уровне, достаточном для использования на войне и охоте. Изменение расового типа диких коней в голоцене (измельчание и др.) сравнительно с плейстоценом отчасти есть следствие длительного преследования человеком и конкуренции со стороны домашних копытных. Тарпаны суть результат смешения первично диких и одичавших коней при доминировании «крови» первых. Древнейшие пока остатки домашних лошадей известны из позднего неолита (6—7 тыс. лет назад) Украины и Молдавии. До изобретения колеса и плуга домашних коней могли использовать как мясной и молочный скот, как животных, улучшающих условия выпаса коров, коз и овец, так и манков при охоте на диких коней, как выночный скот либо впрягать в сани и волокуши. Время и обстоятельства появления всадничества неясны, но ее уровень, бесспорно, оставался недостаточным для эффективного применения на войне и охоте вплоть до начала I тыс. до н. э., что и сделало возможным широкое распространение во II тыс. до н. э. усовершенствованных боевых колесниц на конской тяге. Впоследствии настоящая конница вытесняет колесницы. В статье рассмотрены ключевые моменты вышеупомянутых процессов.

P. V. Puchkov, O. P. Zhuravl'ov

DID HORSE-RIDING AND CAVALRY EXIST THROUGHOUT STONE COPPER, AND BRONZE AGES?

Attempts to tame horses for use as meat, decoy, and, probably, draft animals as well as the invention of some elements of gear (halter, bridle without bit) took place still during the Upper Paleolithic time. Such a taming gave no origin to riding or, at least, to the level sufficient for the military and hunting use. The Holocene changes of wild horse racial type (dwarfing, etc.), as opposed to the Pleistocene one, took place partially due to the long persecution from human hunters and due to the competition with domestic herds. The Holocene wild horses (tarpan) appeared owing to the metisation of originally wild and feral horses, though natural selection acted in favor of «wild type» features. The most ancient (by now!) remains of domestic horses are known from the Late Neolithic (6—7 thousand years BP) sites of Ukraine and Moldavia. Before the invention of wheel and plough, domestic horses were probably used as meat, milk, pack, and track (they were set to sledge or to other sort of wheel lacking transport) animals. They could be useful also as decoys for hunt on wild horses as well as the pasture predecessors ameliorating the pastures for cows, sheeps, and goats. It is not clear when and how the horseback riding was originated; it could be invented at the territory of the present-day Ukraine or somewhere else within the Eurasian steppe or forest-steppe region at any time from the Neolithic to the beginning of the Bronze Age. However, it is certain that, for a long time, it remained to be a rather primitive ('rustic') way of riding sufficient for herding, etc. but not for direct military and hunting aims. Only due to the absence of true cavalry, the light horse-drag war charriots could spread so vast during the Bronze Age (II millennium BC), whereas the mounted horses were used then only by herdsmen, scouts, messengers, etc. The situation began to change only at the beginning of the I millennium BC, when the necessary military horsemanship progress took place. Only from this moment, the veritable cavalry began everywhere to oust war charriots sooner or later. The key points of the above-mentioned processes are considered in this article.

Одержано 04.05.2000

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗМІЩЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ

Стаття є спробою простежити загальні закономірності розміщення археологічних пам'яток скіфського часу, насамперед, курганів скіфського типу, залежно від природних умов, а також поселенських зон і торгівельно-воєнних шляхів.

При вивченні пам'яток скіфського часу на території Українського Лісостепу значні труднощі виникають при спробах розмежування пам'яток автохтонного населення і прийшлого, яке можна вважати рухливими скотарями¹. При вирішенні цих проблем важливими орієнтирами можуть бути закономірності просторового розміщення археологічних пам'яток (рис. 1), зокрема, їхнього зв'язку з певними типами ландшафтів, оскільки саме ландшафт впливає на спрямованість господарства, а отже, і систему розселення. Особливу увагу ми звертаємо на умови розміщення курганів з похованнями скіфського типу², в першу чергу, так званих дружинних. Досить раптова масова поява наприкінці VII ст. до н. е. могильників, що належали структурованому суспільству на чолі з військовою аристократією, свідчить (незалежно від того, чи вважати її прийшлою чи місцевою за походженням) про наявність ефективного скотарства — а це, насамперед, рухливе скотарство — в економіці місцевих суспільств. Адже лише за умов ефективного скотарства, яке забезпечує одержання надлишкового продукту, можлива поява згаданої верстви суспільства³. Підтвердженням цієї тези є помітна орієнтація військової аристократії скіфського часу на торговлю і тісно пов'язані з нею данництво та різні види екзоексплуатації. Спробуємо простежити закономірності зв'язків курганних могильників з природним середовищем, поселенськими зонами і давніми трасами, виходячи із припущення, досить вірогідного, з огляду на історичну ситуацію, про належність значної частини могильників рухливим воявничим скотарям, які з'явилися в Лісостепу внаслідок розселення скіфського воєнно-кочового об'єднання⁴.

Таке загальне зіставлення археологічного матеріалу з історико-географічною ситуацією вважаємо доцільним, оскільки це дозволяє зробити вже на сучасному рівні вивченості пам'яток певні висновки, які, звісно, будуть корегуватися при подальших дослідженнях у межах окремих мікрорегіонів. Зрозуміло, в одній статті неможливо докладно розглянути усі аспекти проблеми; до того ж, просторове зіставлення курганних могильників і поселень не завжди можна уявити на підставі публікацій. Просторова організація пам'яток чіткіше простежується на території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя з більш одноманітними і більш «степовими», порівняно з Правобережжям, ландшафтами.

Нагадаємо основні складові природного середовища Українського Лісостепу. Як відомо, лісостеп посідає проміжне між двома великими природнокліматичними зонами — степом і лісом. Це фактично кліматична підзона степу, або, за висловом А. М. Бекетова, передстеп'я, оскільки тут ще багато лісів, але степові простори вже великі⁵. Розмежування степу і лісостепу є значною мірою умовним і визнається не всіма, відповідно до розповсюдження типових ґрунтів і рослинності⁶, а межі лісостепової смуги в окремих регіонах коливаються⁷.

Клімат Лісостепу в цілому м'який, помірно континентальний, континентальність якого посилюється у східному і південному напрямках. Гідрокліматичний режим (кількість опадів, сніжність і тривалість зим, річні температури), характер гідрографічної мережі найбільш сприятливі для землеробства і скотарства, у порівнянні із сусідніми зонами. Проте розвиток землеробства і тут дещо стримується через нестійке заваложення, посушливі роки повторюються дуже часто. Умови для скотарства більш сприятливі, але при значній товщині снігового покрову (у середньо-

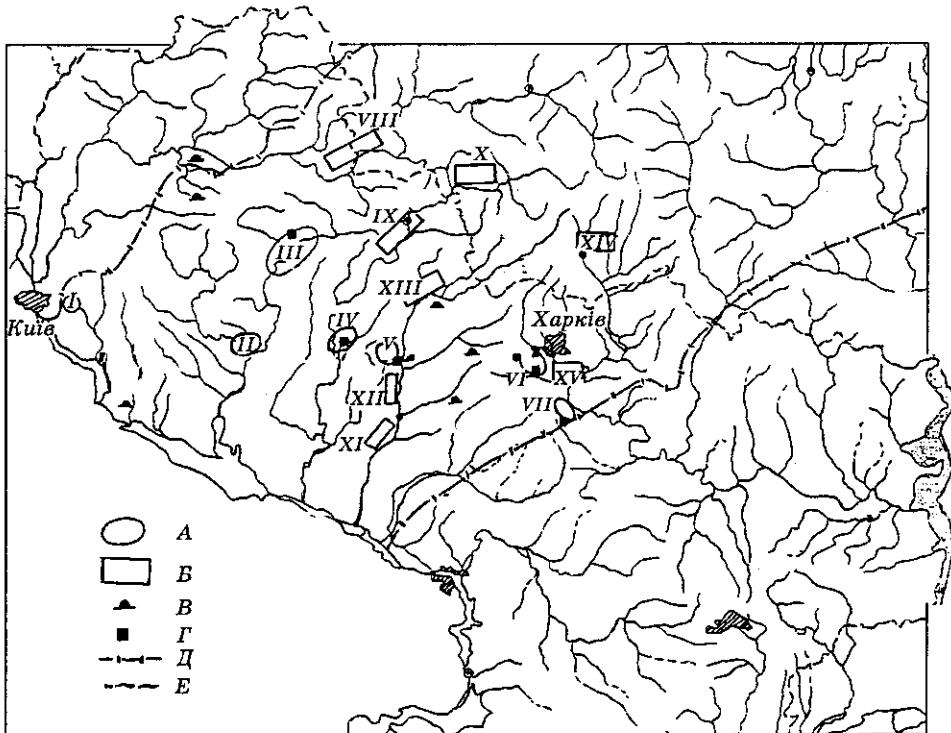

Рис. 1. Головні скупчення пам'яток скіфського часу на території Українського Лівобережного Лісостепу. А — скупчення курганних могильників; Б — скупчення поселень; В — окремі курганні могильники; Г — найважливіші городища; Д — кордони лісостепової смуги; Е — державні кордони України

му 20—30 см, на півночі — більша, а на південному сході — до 10—20 см) тривалість стійкого снігового покрову (від 90—100 днів на сході і 70—80 на заході)⁸ значно утруднюють зимове утримання худоби на підніжному кормі, оскільки тебенювання можливе лише як виняток в окремі роки⁹. До сприятливих факторів належать: майже повна відсутність у малосніжні зими снігу на навітряних схилах, відсутність льодової кірки на сніговому покрові у лісах. Інколи бувають дуже суворі зими, але подібні ситуації, — морози, бурани, ожеледі, — коли гине значна частина поголів'я худоби, часті також у регіонах класичного кочового скотарства. Річкова мережа досить густа, ріки в основному зі спокійною течією (з великих рік виняток становлять Дністер, Ворскла, Псєл), улітку ріки мілішають. Усі великі ріки Лісостепу мали численні переправи і броди¹⁰. Водозабезпечення у скіфські часи було значно кращим, ніж сучасне, — за рахунок численних джерел у місцях розчленування ярами і балками схилів долин великих рік¹¹, а також малих річиків, що зникли через майже суцільне розорювання тощо.

Рельєф Східноєвропейського Лісостепу визначається як горбисто-увалистий¹², із значною кількістю ярів та балок.* Чергаються урочища пласких рівнин і лощин¹³. Хвилювий характер місцевості сприяє збереженню вологи у понижених рельєфу і значній різноманітності рослинності, зокрема, за рахунок різної експозиції схилів.** Широко розповсюджений заплавний тип місцевості, особливо на Лівобережжі. Особливістю Лівобережжя є також широкі улоговини і пониженні ділянки степів (у деяких утворюються солонці і тимчасові озера), а також численні блюдця, западини, в тому числі у заплавах рік¹⁴. Усе це має першорядне значення для скотарства. Західна частина Лівобережної Лісостепової Провінції — це «край безкінечних пласких рівнин». Десь із середньої течії приток Дніпра місцевість поступово підвищується у північно-східному напрямку, а у верхів'ях рік вже ба-

* Балки, на відміну від ярів, мають відлогі задерновані схили та широкі днища, і є чудовими пасовищами.

** Схилам південної експозиції більш притаманна степова рослинність, а схилам північної — лукова

гато глибоко урізаних річкових долин, розгалужених балок і ярів¹⁵. Рівнинність рельєфу сприяла прокладанню зручних трас як субмеридіонального, так і субширотного напрямків¹⁶. Наявність зручних проходів до відкритих степових просторів, до головних трас кочового світу мала велике значення для номадів.

Рослинність і ґрунти. Для рухливого скотарства з великим відсотком коней першорядне значення має степова злакова рослинність. Так, пересування східних степових скотарів раннього залізного віку на теренах Середньої Європи відбувалося у межах Понтійсько-Панонської геоботанічної провінції, що є продовженням рослинності степової смуги на захід. Це дозволяє вважати, що чужинці шукали тут місця, багаті на зручні рівнинні пасовища¹⁷. Значну частину цих пасовищ, насамперед в Середньо- і Нижньодунайській низовинах, складали остеоповані луки і лукові степи, фактично «острівні лісостепи»¹⁸.

Через значну розораність характер рослинного покриву Українського Лісостепу у скіфські часи можна реконструювати лише приблизно, виходячи з типу ґрунтів, які дуже повільно змінюються з часом. Спостереження за розміщенням археологічних пам'яток різних типів можуть сприяти відтворенню давніх природних умов, хоча, звісно, це потребує підтвердження у вигляді аналізу ґрунтів відповідного (непорушеного) горизонту. Ґрунти досить однорідні: найпоширеніші чорноземи — від звичайних (степових) до вилугованих, а також сірі та темно-сірі опідзолені ґрунти¹⁹. Останні більш поширені на Правобережжі. На Лівобережжі переважають чорноземи: звичайні (на південному сході провінції), а також типові (власне лісостепові): середньогумусні середньо- і важкосуглинкові (далі — ґрунти 1-го типу), малогумусні легко- і середньосуглинкові (далі — ґрунти 2-го типу). «Чорноземи 1-го типу» простягаються до лівого берега Ворскли, а далі на північ, — майже суцільним масивом, — «чорноземи 2-го типу» (рис. 2). Відповідно до типів ґрунтів реконструюється така картина: приблизно дві третини Лівобережної Провінції складали (до розорювання) лукові степи і остеоповані луки²⁰, більша частина яких знаходиться на пласких вододілах та рівнинно-хвилястих місцевостях.

Лукові степи і остеоповані луки перемежовувалися з широколистими гаями, яким нерідко притаманний остеопований травостій. Для різnotравних степів Українського Лісостепу характерні майже суцільна задернованість ґрунту та висока видова насиченість. Серед злаків тут переважають рихлокущові і кореневицяні рослини. На півдні Лісостепу вони змінюються на різnotравно-типчаково-ковилові степи, які є північним варіантом злакових степів²¹. Рослинність цих степів вважається найбільш продуктивною і цінною серед лукостепових і степових угідь, але загальна продуктивність цих угідь у Лісостепу і Степу помітно не змінюється в напрямку з півночі на південь, аж до південної півзони степу. Найкращими коромовими угіддями вважаються заплавні луки, площи яких особливо великі в Лісостепу. Лукостепові пасовища Лісостепу стійкі до перевипасу: при тривалому випасанні підвищується кількість дерновинних злаків, насамперед, типчаку, але через 2—3 роки (при значному перевипасі, біля 30 років) «відпочинку» травостій відновлюється. Найбільш вразливі (особливо при випасі великої рогатої худоби) заливні вологі луки, а також пасовища піщаних арен²².

Принципове значення мають розміри масивів сірих лісових ґрунтів, оскільки сильна залісеність місцевості, зокрема, вододілів*, звичайно, заважала розвиткові скотарства. Але водночас ліси були необхідні як для землеробства (захист від посух), так і скотарства (кормова база, переховування худоби тощо). Масиви лісових ґрунтів²³, як правило, оточені опідзоленими чорноземами і темно-сірими легко- і середньосуглинковими ґрунтами (далі — ґрунти 3-го типу). Останні є наслідком послідовної трансформації типових чорноземів у процесі неодноразової зміни лісової і лукостепової рослинності. У ранньоскіфський період «ґрунти 3 типу» знаходилися, найімовірніше, у «степовій» фазі²⁴, тобто залісеність їх була незначною. Okрім кліматичного, слід враховувати також антропогенний фактор — утворення ще у попередній період смуги остеопованих пасовищних луків поблизу поселень²⁵: зведення лісів на господарські потреби, «отипчакування» луків унаслідок вибивання лукових видів худобою і перенесення ними насіння степових рослин, насамперед, типчаку²⁶. Це погіршувало уро-

* На Лівобережжі масиви лісових ґрунтів вкривали відносно невеликі площи — вздовж правих високих берегів рік, а також на північному сході.

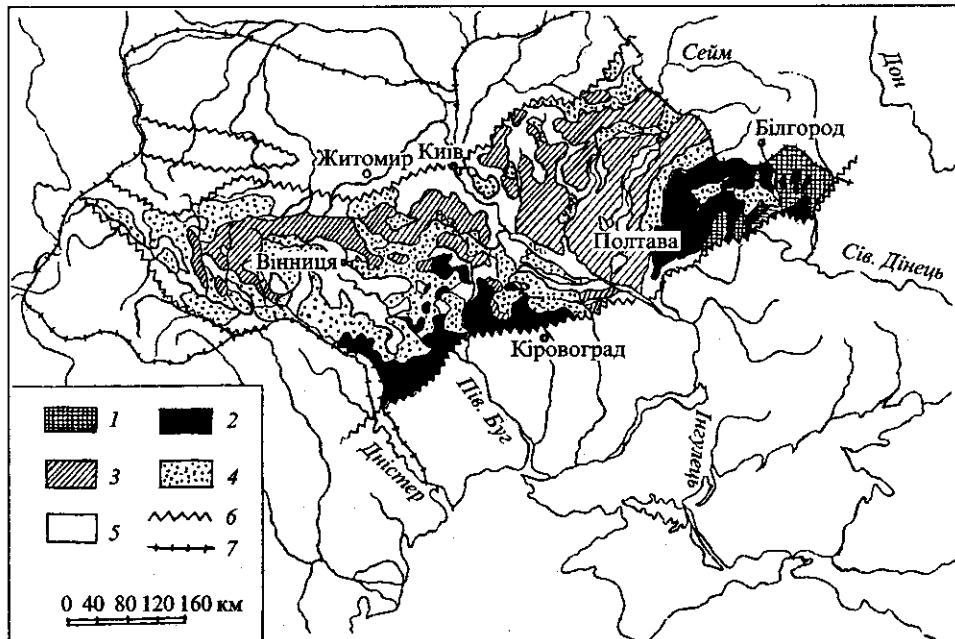

Рис. 2. Типи ґрунтів.* 1. Чорноземи звичайні. 2. Чорноземи типові середньогумусні, середньо- і важкосуглинкові (тип 1). 3. Чорноземи малогумусні легко- і середньосуглинкові (тип 2). 4. Опідзолені чорноземи і темно-сірі опідзолені легко- і середньосуглинкові ґрунти (тип 3). 5. Інші типи ґрунтів. 6. Кордони лісостепової смуги. 7. Державні кордони України.

жайність луків, але водночас створювало краці умови для конярства, а згодом призводило і до посилення континентальності клімату. З настанням більш вологого періоду (приблизно середина I тис. до н. е.) почалося поширення лісів та кож на опідзолених чорноземах та темно-сірих ґрунтах²⁷.

Таким чином, ми виходимо з припущення, що на початку скіфського періоду в Українському Лісостепу лукова і лукостепова рослинність вкривали не лише чорноземи, але також і більшу частину сучасних темно-сірих ґрунтів та опідзолених чорноземів («ґрунти 3 типу»); площини пасовищних угідь, в тому числі зі степовою рослинністю, були досить значні, і це сприяло появі значної кількості рухливих скотарів. Звичайно, передумови цього явища не зводилися лише до природокліматичних чинників. Вирішальне значення, певно, мали інші обставини, насамперед, можливість активної експлуатації ресурсів Лісостепу, де на той час склалися більш сприятливі, ніж у степової смузі, умови для розвитку відтворюючого господарства і ремесел.

При спостереженнях за розміщенням археологічних пам'яток помітний досить стійкий зв'язок між такими чинниками, як тип ґрунтів, рельєф місцевості та напрямки шляхів. Переважна більшість як курганів, так і поселень розташована у смугах «ґрунтів 3 типу» **, тобто на правих підвищених берегах річик, по-різному розчленованих і залисених. Опідзолені чорноземи, які входять до складу цих ґрунтів, вважають навіть родючішими у порівнянні з більш інертними типовими чорноземами²⁸. Вододільні чорноземи не розроблялися під посіви до кінця I тис. н. е. На Лівобережжі найширші і найрівніші смуги цих ґрунтів у басейні Ворскли, а також на правому березі Сіверського Дніця у межах Харківської області. Відповідно тут існували і найбільша кількість поселень. Найбільші вузли поселень були розташовані у розчленованих місцевостях, де серед «ґрунтів 3 типу» знаходяться великі масиви лісових ґрунтів (у верхів'ях Псла, Ворскли, Сіверського Дніця, середньої течії Сейму). Вже виходячи із особливостей рельє-

* Приблизна схема розповсюдження ґрунтів на підставі карти ґрунтів за М. А. Чижовим («Український Лісостеп» — К., 1961).

** Мова йде про великі масиви із переважанням ґрунтів зазначеного типу. В окремих мікрорегіонах у межах цих масивів картина, звісно, строкатіша.

ефу зрозуміло, що це — переважно землеробські райони. Тому, мабуть, кургани скіфського часу тут поодинокі. Курганні могильники скіфського типу також здебільшого тяжіють до «ґрунтів 3 типу», а отже, і поселенських зон, але вони розташовані в дещо інших ландшафтних умовах — на порубіжжі лісів (наявність лісів — неодмінна умова) і рівнин. Саме у таких місцевостях, у залисених балках біля річок, рухливі скотарі влаштовували, певно, сезонні стійбища, поряд з якими виникали родові могильники. Великі могильники найчастіше формувалися біля значних торгівельно-ремісничих осередків.

Головне заперечення щодо можливості рухливого скотарства із зимовим позастіловим утриманням худоби в умовах Лісостепу — це утворення крижаної кірки на сніговому покрові товщиною понад 3 см²⁹. Втім, її утворення залежить від багатьох факторів, і вона ніколи не буває суцільною (наприклад, кірка не утворюється у лісах). Можна навести докази і на користь згаданого припущення. На початку скіфської епохи різні види рухливого скотарства у Лісостепу мали вже усталені традиції³⁰. Звичайно, існували осередки осілого так званого пасовищно-відгінного скотарства (з відгоном на літні пасовища)³¹. Але не менш вірогідним є також розповсюдження рухливіших типів скотарства, зокрема, пегерону — із позастіловим утриманням худоби (за винятком, мабуть, молодняку) і мінімальною заготівлею кормів протягом усього року. Остеологічні дані свідчать про погані умови утримання худоби³², майже немає знарядь для заготівлі сіна. За етнографічними даними відоме позастілове утримання великої кількості худоби в умовах суворих сніжних зим з широким використанням таких «грубих» природних кормів, як очерет і чагарникова рослинність заплав, гілки і пагони дерев, кора тощо³³. Найбільше природних зимових кормів було у заплавах і болотистих місцевостях, на які особливо багата північна підзона лісостепу. До того ж, восени на болотяних пасовищах ґрунти тепліші, ніж на суходолах³⁴. І, зрештою, у писемних джерелах згадуються зимування великих загонів ногайців і татар з худобою, жінками і дітьми у пониззях Десни, Сейму, а також зимові кочування по ріках Орель, Ворскла і Псел (XV—XVII ст.)³⁵. Ще одне міркування щодо кількості худоби у лісостепових «скіфів». Навряд чи вона була значною, особливо в північних регіонах. І це переважно повинні бути коні, краще пристосовані до суворих зим. Тому не випадково, мабуть, у лісостепових похованнях рідко трапляються коні — частіше лише вуздечки.

Критерій для обчислення граничних можливостей екстенсивного скотарства, а отже, і чисельності рухливих скотарів в умовах Лісостепу не існує. Дані, одержані за різними методиками для степової смуги, значно різняться між собою³⁶. Фактично, це завдання з багатьма невідомими, оскільки майже неможливо обчислити площину пасовищ різного типу, частку рослинної їжі у раціоні населення, кількість диких тварин та свійської худоби, яку одержували у вигляді данини, грабунків тощо. Невідповідність результатів обчислень щодо скіфського часу з даними середньовічних джерел відносно кількості номадів на одних і тих самих територіях³⁷, може свідчити, навіть за умов критичного ставлення до цих повідомлень, що пристосованість давніх номадів та їхньої худоби³⁸ до оточуючого середовища була значно країцю, ніж можна уявити сьогодні.

Як відомо, номадів не повинно було бути багато, щоб становити реальну воєнну і політичну силу. Так, О. О. Плетньова визначає чисельність військового контингенту берендеїв — найбільшого з об'єднань середньовічних номадів Поросся — 5—6 тис. чоловік, що при загальновизнаному співвідношенні військового та іншого населення як 1 : 5 становило 25—30 тис. чоловік, що відповідає чисельності однієї орди³⁹. Отже, якщо припустити перебування в Лісостепу у ранньоскіфські часи номадів (напівномадів), то на Лівобережжі, виходячи з концентрації курганних могильників, було не менш чим дві (або три) орди, одна з яких базувалася в Посуллі, а друга — у басейнах Ворскли і Сіверського Дінця (або по орді в кожному з цих басейнів). Навіть така кількість напівномадів складала значну силу у порівнянні, наприклад, із сумарним потенціалом античного населення Нижнього Побужжя, що у другій половині VII — на початку V ст. н. е.* становило від 10—12 до 12—16 тис. чоловік⁴⁰.

Тепер про найважливіші сухопутні траси, які суттєво вплинули на розселення рухливих скотарів. Як відомо, для прокладання зручних трас на великі відстані не-

* Головним чином, ці дані стосуються кінця VI — початку V ст. до н. е.

обхідні, перш за все, відносна рівнинність рельєфу та відсутність значних водяних перешкод. Не менш важливим є стик природничих зон, де відбувався найбільш інтенсивний міжплемінний обмін. Даним умовам відповідає, зокрема, смуга, що пролягає у субширотному напрямку по північній півзоні Українського Лісостепу, і далі по Середньоруській височині та Східноєвропейській рівнині. По цій смузі ще у енеолітичну добу було прокладено транс'європейську магістраль, відому в середньовіччі як шлях із Булгара до Києва⁴¹. На території Українського Лісостепу ця магістраль проходила по відносно рівнинному «коридору», що утворюється між верхів'ями Сули і Сейму, і далі йде по просторому межиріччю Сули й Десни до дніпровських переправ⁴². Ця траса, певно, активно функціонувала у ранньоскіфські часи, виходячи, зокрема, із концентрації курганів дружинного типу у північній півзоні Лісостепу по обох берегах Дніпра (біля важливих вузлових пунктів цього шляху). Друга, теж субширотна (євразійська) траса проходила південною оклицею Лісостепу (так званий геродотів шлях) до країни аргіппеїв⁴³.

Траси субмеридіонального напрямку, значно коротші, теж мали суттєве значення (зокрема, вони були безпечніші), і поселення, засновані на перехрещенні шляхів⁴⁴, перетворювалися на важливі торгівельно-ремісничі центри. Траси перекочувань могли частково збігатися з торгівельними шляхами і місцями зупинок караванів (біля водопоїв, переправ тощо); а місця тривалих зупинок і торжищ приваблювали різномірне населення, що повинно було також відображатися на етнічному та соціальному складі поховань і розмірах могильників, які виникали у подібних пунктах⁴⁵.

Експлуатація торгівельних шляхів поряд із екзоексплуатацією були одними із головних чинників, що обумовили появу значної маси рухливих скотарів у Лісостепу. Серед найважливіших статей обміну або данини могли бути хутра, бурштин⁴⁶, вірогідно, зерно, метал — «стратегічна сировина», необхідна у значній кількості для військової справи. На початку раннього залізного віку металоробно-ливарницька справа Південно-Східної Європи, окрім Кавказу, відносно занепала, що призвело до подорожчання міді і стимулювало розвиток видобутку заліза, насамперед, у віддалених від покладів мідної руди районах⁴⁷. У цій ситуації особливого значення набувають центри видобутку заліза у Поліссі, наближені до покладів болотяної руди, та Курському Посейм'ї⁴⁸, що наслідували традиції відповідно Лебедівської і Бондарихинської культур, які досягли певного рівня в обробці металів. В усякому разі, ще номади передскіфських часів сприяли розвиткові видобутку й обробки металів у племен півночі Лісостепу⁴⁹. У скіфські часи у них, певно, за участю скіфів, спостерігається значний прогрес у розвитку цих ремесел⁵⁰. Навряд чи розвиток металургії заліза у Лісостепу стимулювався, як іноді вважають, потребами землеробства. Це були, насамперед, потреби військової сфери, про що переконливо свідчить асортимент залізних виробів у VI—V та, особливо, V—IV ст. до н. е. у басейнах Ворскли і Псла⁵¹.

Отже, більш детально розглянемо закономірності розміщення археологічних пам'яток скіфського часу Лівобережного Лісостепу.

Придніпровська область (Терасовий Лісостеп) — низовинна, погано держана рівнина 130—150 км завширшки, яку перетинали широкі, по кілька кілометрів, заплави рік Супій, Сула, Псел, Ворскла з численними старицями. Таким чином, міжзаплавні території, як і відповідні ділянки дніпровської заплави, були в період весняної та осінньої повені відносно ізольовані одна від одної, а головні шляхи проходили вище за течією цих рік паралельно долині Дніпра*, або спускалися до нього уздовж долин приток⁵². Це — типовий луковий степ⁵³, майже ідеальний для екстенсивного скотарства, добре заволожений з численними солонцями. Великі та різноманітні пасовищні угіддя знаходилися у заплавині** Дніпра, яка до затоплення її більшої частини була середньої ширини 10—12 км, в основному на лівому березі. Значну частину цієї території вкривали болотисті луки, особливо стійкі до випасу, з високими очеретами й осоками різних типів⁵⁴. На території заплавини знаходиться велика кількість стариць, озер, проток, та-кож ділянки остепованих луків і заплавних степів, пасовища яких використовувалися, головним чином, для літньо-осіннього випасу.

* Порівн. із сучасними залізничними трасами.

** Перша заплавна тераса.

Найбільш освоєною скотарськими племенами ще з епохи бронзи була північна частина області з різноманітними ґрунтами й рослинністю. На піщаних ґрунтах першої борової тераси Дніпра знайдено залишки поселень VIII—VII ст. до н. е. А з кінця V — у IV ст. до н. е. на плоских терасах межиріччя Дніпра і Трубежа, між Борисполем і Переяславом, з'являються скіфські могильники степового типу, здебільшого невеликі, за винятком скупчення курганів поблизу сіл Іванків, Люберці, Єрківці⁵⁵. Могильники знаходилися на порубіжжі з ареалом племен Милоградсько-Підгірцівської культури, населення якої тісно контактувало зі скіфами цього регіону. Окрім дуже сприятливих для скотарства умов і сусідства осілих племен з розвиненою обробкою металів, рухливих скотарів приваблювали й сухопутні шляхи, що пролягали до регіону сучасного Києва — важливого осередку обмінної торгівлі. Далі на південні від цього регіону залишки поселень, випадкові знахідки і кургани поховання тяжіють до неширокої смуги узбережжя надзаплавної тераси і, частково, — до притерасної частини заплавини Дніпра⁵⁶ з піщаними і дерново-слабопідзолистими ґрунтами. Кількість поселень була значно більшою, але внаслідок переміщення пісків та інших постійних змін у Дніпровській заплавині їх важко виявити. Частина цих поселень і випадкових знахідок могли бути пов’язані із сезонним випасом худоби. Є декілька невеликих городиць, можливо, сховищ. Нерідко знахідки скіфського часу трапляються поряд із знахідками інших часів, зокрема, на короткочасних поселеннях Середньодніпровської культури епохи бронзи⁵⁷, основу господарства якої складало рухливе скотарство.

Можна визначити декілька мікрорегіонів з особливою концентрацією археологічних пам’яток кінця VII — першої половини V ст. до н. е. Терасового Лісостепу. Це насамперед територія приблизно між Переяславом-Хмельницьким і пониззям Сули. Зокрема, тут відкрито типові скіфські поховання VI ст. до н. е. На протилежному березі Дніпра їх відповідають найбільш заселені території басейнів Росі і Тясмину. Тому згадані вище лівобережні пам’ятки узбережжя Дніпра пов’язують найчастіше з правобережним населенням⁵⁸ (до того ж, на поселеннях переважає кераміка правобережного типу). При численних бродах на Дніпрі таке припущення цілком можливе. Але не виключене сезонне перебування рухливих скотарів Лівобережжя, які мешкали по окремих басейнах дніпровських проток.

Принциповим є питання щодо володіння важливими переправами на Дніпрі і прилеглими до них ділянками сухопутних трас. Є дані, що степовіnomadi у VI ст. до н. е. мали тут деякі опорні пункти. Так, поблизу с. Придніпровське у пониззі Ірклєю відкрито дружинне поховання степового типу з кам’яною статуєю⁵⁹, що було характерним лише для місця більш-менш тривалого перебування nomadів. У цьому регіоні між пониззями Сули та Ірклєю відомі знахідки ще з декількох скіфських воїнських поховань VII—VI і VI—V ст. до н. е. (Вереміївка, Жовнин)⁶⁰.

Ще одне скупчення виразних скіфських пам’яток знаходиться у пониззі Сули. Поблизу ст. Гладківщина і дороги на Лепляво (далі на канівську переправу) відкрито декілька поховань VI і VI—V ст. до н. е., в тому числі й типове дружинне поховання. На піщаних дюонах поблизу канівської переправи (Лепляво, Келеберда, Прохорівка) знайдено архаїчні наконечники стріл, писалії від початку VI ст., VII і VI—V ст. до н. е.⁶¹. За декілька кілометрів від Гладківщини, біля Піщаного в долині річки Супій знайдено набір античного бронзового посуду початку V ст. до н. е., а поблизу Софіївки — поховання кінного воїна з золотими прикрасами кінця V — початку IV ст. до н. е. Знахідки античного імпорту, зокрема, керамічного посуду, підтверджують проходження тут торгівельних шляхів. Загалом, територія Терасового Лісостепу, за винятком її північної частини, де у V—IV ст. до н. е. мешкало якесь скіфське угруповання, була для nomadів зоною сезонних пасовищ, і, через відсутність значних осередків осілості, не дуже їх приваблювала як місце постійного перебування. Найбільше значення мали підступи до дніпровських бродів, де у VI—V ст. до н. е., в період розвиненої торгівлі античних міст з лісостеповими осередками, могли існувати скіфські опорні пункти.

Важливим осередком був район сучасного Переяслава. Тут, на території так званого Каратульського городища, виявлено декілька пунктів із знахідками скіфського часу, в тому числі наконечники стріл, ліпну та античну кераміку, прясельця тощо⁶². Місцевість, розчленована заболоченими водотоками річик і надзаплавними терасами, із ділянками степових ландшафтів, боровими піщаними терасами⁶³, фактично відповідає умовам зимового утримання худоби або тривалого переховування під час

небезпеки⁶⁴. Навіть якщо вали Кааратульського городища зведені у черняхівські часи⁶⁵, значення цього пункту на підступах до бродів, що існували у районі сучасних міст — Канева та Переяслава-Заруба⁶⁶, і звідки відкривалися підходи до Трахтемирівського городища і його округи, проявилося ще в ранньо-скіфські часи. Але зараз важко виявити, хто саме володів цією територією у ті часи.

В V—IV ст. до н. е. територія Кааратульського городища була, швидше за все, центральним місцем для номадів скіфського часу північної частини Терасового Лісостепу (місцем сезонних торжищ, ремісничої діяльності тощо). Як відомо, пізніше у районі Переяслава і Чернігова існував один із осередків торків, що належали до половецького об'єднання. Тут, як вважає С. О. Плетньова, на обмеженій території кочовики могли провадити традиційний спосіб життя⁶⁷. Сезонні кочування номадів цілими улусами згадуються у літописі за 1502 рік у пониззях Сейму (взимку) і Десни (навесні), а також Сули (влітку)⁶⁸. Можливо, це був традиційний для цього регіону маршрут сезонних кочувань: зимування у залісній плоско-хвилястій заболоченій місцевості, а потім просування у південно-західному напрямку по плоских надзаплавних терасах уздовж Десни у бік Дніпровської заплавини. На шляху цього просування знаходяться і згадані вище курганні могильники межиріччя Трубежа і Дніпра, а також район Переяслава. Неабияке значення, певно, мало й полювання. Багаті мисливські угіддя тут існували за часів Київської Русі і пізніше.

Посулля. Сула — ріка зі спокійною течією, багата на рибу, влітку значно мілішає⁶⁹. Заплавина у нижній течії має багато протоків і стариць. У Посуллі існували два головні осередки концентрації пам'яток скіфського часу: роменська група у верхній течії Сули та лубенська — у середній течії.

Лубенська група пам'яток складалася з невеликих городищ, поселень і курганних могильників. Поселення з незначними культурними нашаруваннями знаходяться біля Сули по обидва береги. Городища, також невиразні, розташовані, головним чином, по Удаю, у залісній місцевості. На південно-західному кордоні поселенської зони розміщене невелике городище Малий В'язівок*. Невеликі курганні могильники розташувалися здебільшого за 4—10, іноді й за 40 км від городищ (Крячківка, Кулешівка), вище по Удаю. Тобто спостерігається просторове розмежування поселень і курганів.

Вище від Лохвиць починається роменська група пам'яток: невеликі городища поблизу сіл Свиридівка і Глинськ (в оточенні великих курганних могильників), і вище за течією Сули у верхів'ях ріки, — уздовж правого нагорного берега, — великі курганні могильники від села Сурмачівка до Коровинців. На протилежному заплавному березі їм відповідають невеликі сезонні стійбища, зазначені знахідками кераміки скіфського типу на дюнах біля краю борової терраси Сули і її приток. Тут також знаходяться окремі курганні групи (Будаківка, Коровинці)⁷⁰, які, можливо, маркірують шляхи до бродів і водопоїв на Сули. Кургани роменської групи розташовані, головним чином, на мисах прирічкових терас, підвищених плато, іноді на схилах ярів, біля лісових масивів.

Найвиразніші пам'ятки роменської групи знаходяться у верхів'ях Сули, наче на великому півострові, утвореному долинами її приток Ромена і Терена. Це городище біля сіл Басівка і Великі Будки, а також величезні могильники (Аксютинецький, Вовківецький, Великобудківський), що знаходяться на відстані 2—4 км від згаданих городищ. Могильник в районі Басівського городища відмежований від нього річкою Хмелівкою та яром. А могильники в урочищі Стайкін Верх і Солодка також відмежовані від городища Великі Будки річкою Хмелівкою⁷¹. Нижні шари Басівського городища датують кінцем VI — початком V ст. до н. е., але в основному це, як і невелике городище-сховище Великі Будки — пам'ятка V—IV ст. до н. е., тобто періоду, до якого належить найменша кількість досліджених посульських курганів. За припущенням В. А. Іллінської, більша частина площині Басівського городища** не мала культурних залишків і могла бути загоном для худоби⁷². Отже, на цій території, як і загалом у Посуллі, немає розчиненої системи довгочасних поселень, що цілком природно при такому скуп-

* Це городище ніби замикало підступи до басейну Сули з півдня. У верхній течії такі ж самі функції мало, певно, й городище Великі Будки.

** Загальна площа городища приблизно 200 га (за даними Ю. В. Болтрика).

ченні курганів. Хоча масиви «грунтів 3-го типу» тут досить значні, вірогідно, присутність значної кількості войовничих рухливих скотарів не сприяла розвиткові тут землеробства і придомного скотарства. Це, насамперед, стосується другої половини VII — початку VI ст. до н. е. Із 120 розкопаних курганів, які можна датувати, 80 належали до VI ст. до н. е.*, 31 — до V ст. I лише 9 — до IV ст.⁷³.

Якщо для останнього із згаданих періодів кількість курганних поховань відповідає кількості синхронних постійних поселень, то у першому періоді кургани явно переважають. Ця невідповідність пояснювалася по-різному⁷⁴. На цьому ми зупинимося пізніше, а зараз розглянемо одну з вірогідніших версій. Спробуємо з'ясувати можливість і доцільність перебування у Посуллі значного угруповання напівномадів, для яких рухливе скотарство було одним із важливих, хоча не обов'язково найважливішим засобом існування. Активне освоєння Посулля скотарськими племенами починається з епохи середньої бронзи (культура Багатоваликової кераміки). У передскіфські часи у верхів'ях Сули існував осередок землеробсько-скотарської Бондарихинської культури, що складав одну спільноту з територією Посейм'я. Можливо, до скіфів Посулля було певною мірою освоєне кіммерійцями. Ознаки їхнього перебування виявлені у вузлових пунктах регіону — на Гасівському городищі і в районі Лубен⁷⁵. Не виключено, що їхнє перебування у Лісостепу було пов'язане, головним чином, з експлуатацією торгівельних шляхів, у тому числі і згаданої транс'європейської магістралі⁷⁶. «Скіфи» перейняли торгівельно-воєнні шляхи з традиційною системою бродів, водопоїв, місць дновання, торжищ тощо. Поселенські пам'ятки Посулля розвідані і вивчені ще недостатньо, але, як уже зазначалося, тут навряд чи могли існувати розвинені землеробсько-скотарські осередки, які могли бути надійною економічною базою могутнього угруповання рухливих скотарів. Можна припустити, що з самого початку скіфської епохи такою базою були землеробсько-скотарські осередки у верхній течії Псла або середній течії Сейму, де населення скіфоїдної культури відоме з VII ст. до н. е.⁷⁷, і де згодом виникла низка невеликих мисових городищ і неукріплених поселень від Путивля до Рильська. Частину цього населення могли складати «скіфи», що перейшли до осілості, а також населення, яке переселилося (або було переселене) з інших регіонів. Скіфоїдне населення зникає тут біля середини VI ст. до н. е., що співпадає з відходом частини «посульців»⁷⁸, або значним скороченням частини населення з інших причин⁷⁹.

Як відомо, для ведення рухливого скотарського господарства, окрім сусідства з осілим землеробсько-скотарським населенням, необхідні пасовища на всі сезони, зокрема, умови для зимового утримання худоби. Вище вже згадувалося про можливі маршрути кочування від понизь Сейму-Десни до Дніпровської заплавини. Не виключено, що подібні маршрути субмеридіонального напрямку використовували іnomadi Посулля, тільки пересувалися вони влітку на південний захід уздовж лівого берега Сули. Окрім згаданого вже зимування золотоординців у пониззі Сейму, відомо про кочування татар і ногайців восени та взимку 1650 року на відстані 20—50 верст від Лубен, Лохвиць, Ромен, Глинська⁸⁰. У нижній течії Сейму, на відміну від середньої течії, де відомі лише поселення, є поодинокі кургани скіфського часу. Це — свідчення перебування скотарів на сезонних (можливо, осінніх) пасовищах, полювань або зимувань у сприятливі для цього роки.

Взагалі басейн нижнього Сейму відрізняється різноманітністю ландшафтних умов, що має першорядне значення для рухливого скотарства. Зоною весняних пасовищ могли бути горбисто-хвилясті простори вододілів Сейму-Сули-Псла, особливо підвищенні ділянки східної і південної експозиції, що раніше позбавляються від снігу і прогріваються. До речі, масиви горбисто-хвилястих місцевостей з опідзоленими і типовими малогумусними черноземами у верхів'ях Сули найбільші на всьому Лівобережжі, як і рівнинні простори Придніпровської низовини, що прилягають до Посулля із заходу і південного заходу. Отже, резерви пасовищних угідь тут також найбільші.

На шляхах просування на літні пасовища, вірогідно, знаходилася священна місцевість у верхів'ях Сули (її центром була, мабуть, 20-метрова Старша Могила в урочищі Стайкін Верх), де здійснювалися поховання і відбувалися релігійні свята та інші події суспільного життя.

* Зараз більшість цих курганів датують кінцем VII — початком VI ст. до н. е., відповідно знижуються і дати молодших курганів.

Кургани Посулля, як особливо могильники роменської групи, а серед них деякі налічували у XIX столітті до 600 насипів, вважали спеціалізованими кладовищами вищої воїнської аристократії, які належали або степовим кочовикам, або об'єднанню землеробсько-пастуших племен усього Лісостепового Лівобережжя⁸¹. Перша версія останнім часом набула подальшого розвитку, але Посулля при цьому розглядалося як проміжний пункт у меридіональних кочуваннях степовиків⁸², або як віддалений від основної степової метрополії Геррос⁸³. Щодо другої версії, то вона фактично припускає кочовий спосіб життя згаданої місцевої аристократії, а також існування об'єднання усіх лівобережних племен вже у VII — початку VI ст. до н. е., що навряд чи було. Версія «найманіх дружин»⁸⁴ також не відповідає політичній ситуації цього часу. Теоретично небезпечним мало бути сусідство племен Юхнівської культури, які згодом, у V ст. до н. е. просунулося у Посейм'я, але навряд чи ця небезпека у VII—VI ст. була адекватною могутності посульських «дружин»*. У той же час, немає сумніву щодо стратегічного значення межиріччя Сейму і верхів'їв Сули, через які пролягали шляхи до Середньоруської височини і далі через Середній Дон і Поволжя (транс'європейський шлях) до Волго-Донських степів і Кавказу. Цими шляхами на Дон і Середньоруську височину проникали східні кочовики, про сутички з якими (а також лісовими племенами) свідчать знахідки залізних артефактів на території Середнього і Верхнього Дону, Курського Посейм'я⁸⁵. Через Межиріччя Сули та Сейму пролягали воєнні шляхи середньовіччя. Руські дружини «запирали поле», тобто закривали прохід між верхів'ями Сули і Сеймом від нападів з боку степів⁸⁶. Відгалуження цієї траси у скіфські часи йшли, певно, до Курського Посейм'я, важливого осередку металургії заліза, до зони поселень на Середньому Сеймі, а також до Дніпровських бродів.

Район роменських курганів знаходився якраз поряд із згаданим степовим коридором, де проходили шляхи зі сходу і північного сходу. Отже, його ізольованість і важкодоступність — один із аргументів на користь розміщення тут загальноскіфського Герроса — були досить відносними, незважаючи на пересичену місцевість і ліси. Можливо, у скіфські часи головні шляхи до Українського Лісостепу зі сходу пролягали між верхів'ями Сули і Пслом і далі лівим берегом Сули⁸⁷. В будь-якому випадку важливим місцем перехрещення шляхів був район місця Ромни біля впадіння Ромена до Сули⁸⁸. Нагадаємо, що у середньовіччі у верхній течії р. Ромен знаходився вузловий пункт транс'європейської магістралі — Липовий, а на іншому березі — літописний Глебль з величезним (приблизно 5000 насипів) могильником⁸⁹. Пізніше, у XVII—XVIII ст. через межиріччя Сули і Сейму проходив Бакаєвий шлях (відгалуження Чорного шляху), який у верхів'ях Ромена перехрещувався з відгалуженням Муравського шляху⁹⁰. Отже, головною метою перебування великого «скіфського» угруповання в Посуллі могло бути контролювання торгівельних шляхів і збирання данини із сусідніх племен. Наявність осілих данників — необхідна передумова сприятливого торгівельного балансу номадів⁹¹. Відкритим залишається питання взаємовідносин «посульців» і скіфського угруповання VII—VI ст. до н. е. на Північному Кавказі. Зважаючи на значну відстань між двома осередками, посульське угруповання було незалежним від північнокавказького.

Традиція спорудження великих курганів з багатими похованнями у Верхньому Посуллі існувала протягом всієї скіфської доби, за винятком, мабуть, середини VI ст. до н. е., як зазначалося вище, що підтверджує значення цієї території. Протягом V—IV ст. до н. е. кількість курганів у Посуллі значно скорочується, отже, можна припустити переміщення населення у південні регіони Лісостепу⁹². У ці часи тут складається таке, значно оптимальніше у порівнянні з періодом VII—VI ст. до н. е., співвідношення нечисленних курганних поховань та осілих поселень, яке було характерним для інших регіонів (Середній Дон, Північний Кавказ та ін.) співіснування двох різних господарсько-культурних типів: скіфського напівкочового і місцевого осілого.

Басейн Псла. Ріка Псел була порубіжжям між двома великими угрупованнями — басейнів Сули і Ворскли. Тут досить виразно простежуються умови

* Кількість курганів у могильниках Посулля приблизно становила 1—1,5 тис. насипів, більшість з яких було споруджено в кінці VII — першій половині VI ст. до н. е. Щодо визначення чисельності цього об'єднання, то на сучасному рівні дослідженості могильників це було б передчасним.

формування курганних могильників. Так, кургани скіфського часу поки що невідомі в густонаселений зоні верхньої течії Псла з розчленованим рельєфом, а також середньої течії, за виключення району м. Гадяч на південній окраїні цієї групи пам'яток. Незначна кількість виявлених тут поселень (Книшівське городище та інші) відповідає невеликим розмірам масиву «грунтів 3-го типу». Виникнення великих курганних могильників на відстані 2—3 км від Книшівського городища — біля сіл Броварки і Дучинці — було обумовлено стратегічним значенням цієї місцевості — на шляху із району Більського городища в басейні Ворскли до басейну Сули (район Лохвиць)⁹³. Броварський могильник (блізько 200 курганів), найраніше поховання якого відноситься до VII—VI ст. до н. е., слушно пов'язують з посульськими дружинними некрополями. Функціонування більшості поселень басейну Псла припадає на VI—IV ст. до н. е.

Нижче згаданого осередку постійні землеробсько-скотарські поселення на вряд чи могли бути (тут немає «грунтів 3-го типу»). Заплава ріки використовувалася лише для сезонного випасу худоби⁹⁴. Тут відомі лише окремі курганні поховання. Численні короткочасні стійбища, а також курганний могильник, виявлено вздовж лівих приток Псла — рік Говтва і Грунь-Ташань⁹⁵, які входили вже до зони господарських угідь населення басейну Ворскли.

Басейни Ворскли і Сіверського Дніця.* Тут простежуються такі ж закономірності у співвідношенні типів ґрунтів, а також рельєфу й археологічних пам'яток, як у басейнах Сули і Псла. У верхній течії Ворскли (біля впадіння Боромлі і Ворскли) і Дніця, серед масивів темно-сірих ґрунтів і опідзолених черноземів («грунти 3-го типу») з включенням лісових ґрунтів, розчленованого рельєфу, знаходяться скupчення неукріплених поселень і городищ. Кургани тут не є характерними.

Іншу картину бачимо у середній течії Ворскли, а також Дніця з його притоками: Уда, Мжа, Харків, Лопань. Тут, поряд з поселенськими зонами, знаходяться курганні могильники. Найпотужніший масив «грунтів 3 типу» у вигляді широкої суцільної смуги тягнеться по правому березі Ворскли від Нових Санжар. Відповідно тут знаходиться багато поселень, особливо у південній частині смуги, переважна більшість з яких VII—VI ст. до н. е. У басейні Сіверського Дніця найбільша кількість поселень розташована у межиріччях Мжі-Уди-Дніця. Ці масиви «грунтів 3-го типу» відповідають плоско-хвилястим розчленованим височинам, а місцевості, що їх оточують, належать до горбисто-хвилястих розчленованих височин⁹⁶. Це вододіл верхів'їв Ворскли і Дніця, а також лівобережжя Дніця, більш розчленовані, ніж місцевості на північ від Ворскли. Археологічних пам'яток тут небагато, особливо на схід від Дніця, оскільки ці місцевості виділяються найменшою кількістю опадів в Українському Лісостепу⁹⁷. Особливістю басейну Сіверського Дніця є плавний перехід між лісостеповою і степовою зонами: степ з елементами лісостепу простягається на південь до верхів'їв Самари, що сприяло розвиткові рухливого скотарства.

Сприятливими природними особливостями є також широкі заплави Ворскли, Мерли, Мжі, Уди і Дніця з різноманітними типами ландшафтів та рослинності. Тому басейни цих рік були досить щільно заселені протягом скіфської доби. Для порівняння нагадаємо, що під час спустошливих набігів кочовиків у XVII—XVIII ст. люди взагалі не поселялися на порубіжжі зі степом, в тому числі у середній та нижній течії Ворскли, на Сіверському Дніці та Орелі⁹⁸. Отже, у скіфські часи існував принципово інший тип взаємовідносин між степовими номадами і населенням Лісостепу. Вірогідно, вони базувалися на відносинах «озброєного нейтралітету», як це спостерігалося між представниками двох різних господарсько-культурних типів на Північному Кавказі⁹⁹ або підкорення — як на Середньому Доні¹⁰⁰.

Значна кількість неукріплених поселень і городищ свідчить про велику роль землеробства у господарстві, особливо на Ворсклі у VII—VI і на Дніці у V—IV ст. до н. е. Наявність значної кількості відкритих поселень надає можливість у майбутньому проаналізувати їх з точки зору господарської специфіки (короткочасних або довгочасних стійбищ скотарів, сезонних селищ землеробів), а також просторового розмежування поселень і курганних могильників¹⁰¹, що дало б змогу виявити співвідношення різних видів господарювання. Топографія сезонних стійбищ у заплавині і надзаплавних терасах Дніця¹⁰² відповідає рухливому

* Ці регіони розглядаються лише у загальних рисах.

скотарству, в тому числі перегону¹⁰³. Із розширенням обсягів землеробства у басейні Дінця, можливо, відбувається освоєння степових пасовищ, про що свідчать впускні курганні поховання, які тягнуться уздовж Дінця і його приток (по лісостепових ландшафтах) і значно віддалені від поселенських зон¹⁰⁴.

Басейн Ворскли вважається найдавнішим на Лівобережжі осередком курганних поховань скіфського типу. Це свідчить про значну тривалість степового впливу на похованальні звичаї місцевого населення, і водночас ускладнює виявлення могильників та окремих поховань рухливих скотарів.

Існує декілька осередків, зазначених воїнськими курганними похованнями, місцезнаходження яких відповідає умовам присутності номадів. Це ландшафтні умови (див. вище), наближеність до поселенських зон (при певному просторовому розмежуванні), а головне — зв'язок із торгівельними шляхами, насамперед, з вузловими пунктами на них. У деяких з них присутність номадів простежується ще з кіммерійських часів¹⁰⁵. Одним із центрів притяжіння для номадів було Більське городище як великий адміністративний, ремісничий і торгівельний центр¹⁰⁶. Другий пункт — поселення VII—IV ст. до н. е. (в тому числі осередки видобутку й обробки металів) і курганні могильники від VII—VI ст. до н. е. біля с. Лихачівка у заплавіні Ворскли, поблизу броду, дещо нижче від Більського городища. В цьому регіоні відкрито поховання воїнської аристократії скіфського типу VI—V ст. до н. е. — Опішлянку і Вітову Могилу. Поховання виразного кочівницького типу відкрито також у курганних могильниках біля с. Кириківка (в тому числі поховання у катакомбі VI ст. до н. е.), а також на лівому березі Ворскли, напроти великого куща поселень і городищ у середній течії ріки¹⁰⁷.

Одним із важливих поселень у басейні Сіверського Дінця було Люботинське городище. У курганному могильнику (приблизно 450 насипів, декілька груп), між ним і городищем Караван, відкрито виразні скіфські поховання VII—VI ст. до н. е.¹⁰⁸. Поблизу, також у межиріччі Уди і Мжі, знаходяться інші важливі пам'ятки (усі вони існували з VII—VI ст., але, головним чином, у V—IV ст. до н. е.): поселення і курганні могильники біля сіл Санджари, Городище, Черемушна. Поселення, особливо Люботинське, було значним центром по видобутку й обробці металів, а також інших ремесел. Залишки зализоробного виробництва, а також виготовлення бронзових речей взагалі досить численні у басейні Сіверського Дінця¹⁰⁹. Предметні дослідження виявили високий рівень металообробки у басейнах Ворскли і Псла¹¹⁰. За 5 км від Люботинського городища проходив Муравський шлях¹¹¹, до якого тяжіли також інші згадані поселення регіону. Цікаво, що по цій трасі, біля с. Черемушна, знайдено скіфську кам'яну статую VI ст. до н. е. Інша подібна знахідка V ст. до н. е. походить з кургану біля с. Липці на р. Харків¹¹². Ці знахідки можуть свідчити про присутність степових скіфів на торгівельних шляхах. Значний інтерес становить комплекс біля Великої Гомольші. Тут, на порубіжжі зі степом, знаходилося городище IV—III ст. до н. е. (центр металообробки), 5 синхронних селищ і найбільше у басейні Дінця скупчення курганів (більш як 700 насипів у 6 групах, деякі 10 м заввишки). Серед нечисленних розкопаних поховань від кінця VI по IV ст. до н. е. є декілька воїнських¹¹³. Цей комплекс знаходився біля важливої сухопутної траси субмеридіонального напрямку, що проходила зі степу через вододіл Дінця і Ворскли на Дон і Сейм. Відповідно, великі розміри могильників пов'язані, певно, з існуванням тут перевалочного пункту і ремісничого центру на торгівельних шляхах *, а також шляхах перегону худоби.

У розвитку земель басейну Сіверського Дінця велике значення мала наближеність їх до так званого Геродотового шляху у країну аргіппейв. Цей торгівельно-восинний шлях, що перетинає Скіфію у субширотному напрямку, постійно існував з VI ст. до н. е.¹¹⁴, й особливого значення набув у V ст. до н. е. Великі обсяги землеробства, видобутку й обробки металів без помітного прогресу у розвитку місцевого населення (про це свідчать, зокрема, незначна кількість імпорту та незначне розшарування суспільства) наводять на думку про використання природних ресурсів цієї зони степовими скіфами у V—IV ст. до н. е., які стимулювали розвиток необхідних їм землеробства й ремесел.

* Такого ж самого типу могли бути й інші великі могильники, наприклад, між городищами Люботинське і Караван.

¹ Йдеться не про класичне кочове скотарство арідних степів, а про не менш поширене, особливо у ландшафтах «перехідного» типу, напівкочове скотарство, які за типом господарської діяльності принципово не відрізняються між собою. Див. *Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія*. — 1999. — № 1. — С. 148—160.

² Ознаки скіфських поховань комплексів див. *Скорий С. А. Курган Переп'ятиха (до етно-культурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя)*. — К., 1990. — С. 79—88.

³ *Павленко Ю. В. Предистория сложения раннеклассового общества на территории Украины // Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины*. — К., 1989. — С. 19—20.

⁴ Автор цієї статті дотримується думки, що похованальні комплекси скіфського типу Лісостепу і Степу, особливо у VII—VI ст. до н. е., належали здебільшого до різних етносів, які спочатку входили до одного скіфського об'єднання на Північному Кавказі.

⁵ Цит за: *Чибілев А. А. Лик степі. — Л., 1990. — С. 10.*

⁶ Умовним рубежем між Степом і Лісостепом фактично вважається вісь смуги високого атмосферного тиску, що обумовлює континентальність клімату. *Чибілев А. А. Лик степі. — С. 48—49.*

⁷ *Мильков Н. Ф. Природные зоны СССР. — М., 1964. — С. 131, 147.*

⁸ *Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство. — М.-Л., 1950. — С. 225; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. — К., 1963. — С. 231—233; Мильков Н. Ф. Вказ. праця. — С. 132, 141; Чижов М. А. Український Лісостеп. — К., 1961. — С. 52—64.*

⁹ У степах Заволжя і Казахстану — регіонах класичного кочового скотарства — товщина снігового покриву також сягає приблизно 30 см при тривалості зими 140—160 днів. *Мильков Н. Ф. Вказ. праця. — С. 169.*

¹⁰ *Шилік К. К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. — М., 1981. — С. 183.*

¹¹ *Чижов М. А. Вказ. праця. — С. 158.*

¹² *Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство. — С. 225.*

¹³ *Чижов М. А. Український Лісостеп. — С. 35, 36.*

¹⁴ *Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь. — М., 1953. — С. 72.*

¹⁵ *Докучаев В. В. Наши степи.... — С. 71.*

¹⁶ *Шилік К. К. Влияние природных условий.... — С. 184—185.*

¹⁷ *Хохоровські Я. Кіммерійці, скіфи і сармати та Середня Європа // Кочівники України. — Katalog Wystawy Muzeum Śląskie. — Katowice, 1996. — С. 116—117.*

¹⁸ *Исаченко А. Г., Шляпников А. А. Ландшафты. — М., 1989. — С. 134.*

¹⁹ *Ларин И. В. Указ. соч. — С. 226.*

²⁰ Підрахунки за картами реставрації рослинності, які входять до складу «Справочників общеgeографических карт» по областях України. — ГУГК. — М., 1985—1990.

²¹ *Мильков Н. Ф. Указ. соч. — С. 136; Чибілев А. А. Указ. соч. — С 82.*

²² *Балашов Л. С., Сипайлова Л. М., Соломаха В. А., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Типология лугов Украины и их рациональное использование. — К., 1988. — С. 42, 103, 106, 116, 129.*

²³ Існують суперечливі думки щодо часу і умов їх утворення. Див.: Природа Української ССР. Почки. — К., 1986. — С. 64.

²⁴ Докучаев В. В. вважав наявність курганів у колишній Полтавській губернії вірною ознакою степових ґрунтів. *Докучаев В. В. Указ. соч. — С. 10.*

²⁵ *Александровский А. Л., Гольева А. А. Палеоэкология древнего человека по данным междисциплинарных исследований почв археологических памятников Верхнего Дона // Археологические памятники Лесостепного Придонья. — Липецк, 1996. — С. 178—179.*

²⁶ *Чибілев А. А. Лик степі. — С. 32—33.*

²⁷ Ми приєднуємося до точки зору кліматологів, які з початком раннього залізного віку співвідносять лише початок цілої епохи підвищеної заволоженості. На початку даної епохи деякі дослідники визначають перехідний період, що тривав приблизно до середини I тис. до н. е. У його межах вологі відрізки часу перемежувалися інтервалами відносно «сухих» десятиліть. *Раунер Ю. Л. Динамика экстремумов увлажнения за исторический период // Изв. АН СССР. — Сер. Гегр. — 1981. — № 6. — С. 7. — Табл. 1.* В цей період у Європі зафіксовано катастрофічні кліматичні прояви (особливо суворі зими, сильні холодні вітри, повені тощо). *Шнитников А. В. Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария // Зап. Геогр. Общ. СССР. — Т. 16. — Н. с., 1957. — С. 262—264.* Можливо, кінець VII — поч. VI ст. до н. е. збігаються саме із помірною посушливою фазою, а середина VI ст. — з періодом катастрофічних природних явищ, чим і пояснюється «лакуна» в археологічних пам'ятках цього часу на всій території Євразії. Можливо, саме з цим пов'язане просування лісових племен у південному напрямку у VI—V ст. до н. е.

²⁸ *Природа Української ССР.... — С. 92.*

²⁹ *Бучинский И. Е. Климат Украины.... С. 235—237.*

³⁰ *Бессонова С. С. Український Лісостеп.... С. 153—155.*

³¹ *Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 176, 185, 187. Бельское городище скіфської епохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 90.*

- ³² Цалкин В. И. Животноводство населения Северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа // ПСА / (МИА. — № 177). — 1971. — С. 14.
- ³³ Потапов Л. П. Очерки по истории Шории. — М.-Л., 1936. — С. 96—97; Руденко С. И. Башкиры. — М., 1955. — С. 105, 106, 109, 111.
- ³⁴ Ларин И. В. Система использования паства // М., 1948. — С. 19, 30, 40.
- ³⁵ Кириков С. В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X — начале XIX вв. — М., 1979. — С. 23, 53, 54.
- ³⁶ Железчиков Б. Ф. Вероятная численность савромато-сарматов Южного Приуралья и Заволжья в VI в. до н. э. — I в. н. э. по демографическим и экологическим данным // ДЕССВ. — М., 1984. — С. 66; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скіфов. — К., 1989. — С. 17—24.
- ³⁷ Железчиков Б. Ф. Вероятная численность.... — С. 65; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство.... — С. 22.
- ³⁸ Наприклад, башкирські корови ще у XVII—XVIII ст. відзначалися невеликими розмірами і на початку зими тебенували разом із кіньми. Руденко С. И. Башкиры.... — С. 107. Відносно малих розмірів скіфської худоби див. посил. 32.
- ³⁹ Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990. — С. 79—80.
- ⁴⁰ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 36.
- ⁴¹ Иевлев М. М. Природные условия на территории Восточной Европы в X—XIII вв. и их влияние на размещение маршрута торгового пути из Киева в Булгар // Археологическое изучение микрорегионов. — Тез. докл. — Воронеж, 1990. — С. 49—51; Моця А. П., Халиков А. Х. Путь из Булгара в Киев: результаты и задачи исследования. — Там само. — С. 17—19.
- ⁴² У середні віки траса від Києва простягалася на Галич і далі.
- ⁴³ Шилик К. К. Влияние природных условий.... — С. 185—186.
- ⁴⁴ Див. реконструкцію найважливіших трас скіфського часу в праці: Šramko B. A. Die Osteuropäische Steppe und Wald-steppe in ihren Wechselbeziehungen während der frühen Eisenzeit // Archaeologische Mitteilungen aus Iran. — Berlin, 1992. — Band 25. — Abb. 1.
- ⁴⁵ Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Черниговское ответвление пути Киев — Булгар // Археологическое изучение микрорегионов. — С. 42—44.
- ⁴⁶ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — С. 227; Сребродольский Б. И. Янтарь. — М., 1984. — С. 80, 100.
- ⁴⁷ Бочкарев В. С. Изменчивость и традиционность в металлообрабатывающем производстве (по материалам эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. — Л., 1981. — С. 25—27.
- ⁴⁸ Мельниковская О. Н. Племена Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — С. 141—144; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976. — С. 123.
- ⁴⁹ Паньков С. В. Чорна металургія на території Південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 50.
- ⁵⁰ Вознесенская Г. А., Хомутова Л. С. Техника и технология кузнецкого производства на городище Марица // СА. — 1979. № 4; Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скіфской поры (Днепровское лесостепное Лесобережье). — М., 1981; Лошенков М. И., Барцева Т. Б. К вопросу о бронзолитеином ремесле населения милоградской культуры // Гістарична археологічна зборник. — Мінск, 1995. — № 6. — С. 78—104.
- ⁵¹ Шрамко І. Б. Ковалське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла. — Автореф. дис.... канд. іст. наук. — К., 1994.
- ⁵² Šramko B. A. Die Osteuropäische Steppe..... — Abb. I.
- ⁵³ Чижов М. А. Вказ. праця. — С. 172—175.
- ⁵⁴ Очевидно, что Дніпровська заплавина зазнала значних змін у порівнянні зі скіфськими часами, особливо її приріслювала частина з найкращими луками. Афанасьев Д. Я. Заплавні луки Середнього Дніпра та заходи їх поліпшення. — К., 1950. — С. 3, 5, 20, 32—36.
- ⁵⁵ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 310.
- ⁵⁶ Фиалко Е. Е. Памятники скіфской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. — К., 1994. — С. 8—12. Рис. 1; Бондарь Н. Н. Поселения среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974. — С. 11, 102, 103, 167—170.
- ⁵⁷ Бондарь Н. Н. Вказ. праця.
- ⁵⁸ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия..... — С. 308.
- ⁵⁹ Григор'єв В. П. Про етнічну належність поховань в курганах рубежу VII—VI ст. до н. е. біля сіл Гладківщина і Придніпровське // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 58—67.
- ⁶⁰ Фиалко Е. Е. Памятники скіфской эпохи..... — С. 17—18. Рис. 28, 29.
- ⁶¹ Фиалко Е. Е. Вказ. праця. — С. 13, 14. — Рис. 25.
- ⁶² Савчук А. П. Нові дослідження Каратульського городища. Доповідь на засіданні відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ.

- ⁶³ Див.: *Фиалко Е. Е.* Вказ праця. — С. 12; *Роздобудько М. В., Тетеря Д. А.* До питання про так зване Каратульське городище // Більське городище у контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 223.
- ⁶⁴ *Роздобудько М. В., Тетеря Д. А.* Вказ. праця. — С. 234. Нові аргументи на користь трактування Каратульського городища як такого, що належало власне скіфам-номадам, наведені у статті: *Мурзін В. Ю., Ролле Р.* Скіфські міста у лісостепу (до постановки питання) // Більське городище у контексті.... — С. 181—182.
- ⁶⁵ *Роздобудько М. В., Тетеря Д. А.* Вказ. праця.
- ⁶⁶ *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 151.
- ⁶⁷ *Плетнєва С. А.* Половці. — С. 81, 82, 84.
- ⁶⁸ *Кириков С. В.* Человек и природа.... — С. 23.
- ⁶⁹ *Максимович Н.* Днепр и его бассейн. — К., 1901. — С. 348.
- ⁷⁰ *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968. — С. 185—186.
- ⁷¹ *Ильинская В.* Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП. — 1949. — Т. 2. — С. 139—148. — Рис. 1.
- ⁷² *Ильинская В. А.* Скифы — С. 185.
- ⁷³ *Ильинская В. А.* Вказ. праця. — С. 181.
- ⁷⁴ *Ильинская В. А.* Вказ. праця. — С. 186—188.
- ⁷⁵ *Скорий С. А.* Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Киев-Полтава, 1999. — Рис. 1.
- ⁷⁶ *Моца А. П., Халиков А. Х.* Путь из Булгара в Киев. — С. 19.
- ⁷⁷ *Пузикова А. И.* Памятники скіфского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). — М., 1997. — С. 88. Якщо виходити із сучасних датувань, скіфоїдні шари цих поселень можна віднести до VII—I пол. VI ст. до н. е.
- ⁷⁸ Можливо, скіфоїдне населення переселяється на Середній Дон. *Медведев А. П.* Ранний железный век Лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история). Автор дис.... докт. ист. наук. — М., 1997. — С. 22.
- ⁷⁹ Див. посил. 28.
- ⁸⁰ *Кириков С. В.* Вказ. праця. — С. 23, 53.
- ⁸¹ *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 137—139; *Ильинская В. А.* Скифы днепровского лесостепного Левобережья. — С. 179—181.
- ⁸² *Черненко Е. Е.* О топографии курганных могильников Посулья // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. конф. — Ч. П.-Кировоград, 1987. — С. 82.
- ⁸³ *Мурзин В. Ю., Ролле Р.* «Царские» скифы и их локализация // Скифы, хазары, славяне и Русь. — Тез. докл. конф. — СПб., 1998. — С. 53—54.
- ⁸⁴ *Раевский Д. С.* Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 87—95.
- ⁸⁵ Посилання на статті з цього питання див.: *Пузикова А. И.* Вказ. праця. — С. 86, пос. 100; *Медведев А. П.* Ранний железный век Лесостепного Подонья. — М., 1999. — С. 51—52. — Рис. 19.
- ⁸⁶ *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 164.
- ⁸⁷ *Sramko B. A.* Op cit.
- ⁸⁸ Місце Ромни відоме до наших часів великими ярмарками. *Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е.* Басовське городище — центр Посульського узла памятників // Древности. — ХІАЕ. — Харків, 1995. — С. 40—43.
- ⁸⁹ *Коваленко В. П., Сытый Ю. Н.* Черниговское ответвление пути.... — С. 42—43.
- ⁹⁰ *Русов А. И.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. — К., 1876.
- ⁹¹ *Нейхардт А. А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982. — С. 182, пос. 76. Щоправда, існування самостійної торгівлі номадів в ранні часи ще не доведено.
- ⁹² *Моруженко А. А.* История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скіфское время. — автор. дис.... докт. ист. наук. — К., 1989. — С. 18.
- ⁹³ *Sramko B. A.* Op cit.
- ⁹⁴ *Гавриш П. А.* Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скіфское время // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. — Мелітополь, 1992. — С. 24—25.
- ⁹⁵ *Гавриш П. Я.* Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Принципія). — Полтава, 2000. — Рис. 1.
- ⁹⁶ *Маринич О. М., Mixeli C. B. ta in.* Ландшафти (Карта). — К., 1997.
- ⁹⁷ *Чижов М. А.* Український Лісостеп. — С. 190.
- ⁹⁸ *Кириков С. В.* Человек и природа.... — С. 49—50.
- ⁹⁹ *Козенкова В. И.* Кобанская культура: модель тысячелетнего развития. Дис. докт. ист. наук в форме научного доклада. — М., 1989. — С. 48.
- ¹⁰⁰ *Медведев А. П.* Вказ. праця. — С. 19—20.
- ¹⁰¹ *Порівн.: Бунятян К. П.* Скотарство та спосіб життя // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 36—37.

- ¹⁰² Шрамко Б. А. Древности.... — С. 178.
- ¹⁰³ Порівн.: Бондарь Н. Н. Поселения.... — С. 11, 103, 167.
- ¹⁰⁴ Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — Рис. 1.
- ¹⁰⁵ Скорий С. А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Рис. 1.
- ¹⁰⁶ У другій половині V—IV ст. до н. е. на території Великого Більського городища вже споруджувалися курганині воїнські поховання, серед них одне в катакомбі. Шрамко Б. А. Бельське городище.... — С. 154—155; Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава. — 1995. — № 3. — С. 81. — Рис. 2.
- ¹⁰⁷ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — Рис. 1. — С. 82, 99.
- ¹⁰⁸ Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983. — С. 60. — Рис. 4; Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—155.
- ¹⁰⁹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — С. 210—214.
- ¹¹⁰ Шрамко І. Б. Ковальське ремесло....
- ¹¹¹ Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище. — С. 10.
- ¹¹² Скорый С. А. Стеблев: скіфский могильник в Поросье. — К., 1997. — С. 22.
- ¹¹³ Šramko B. A. Op cit. — S. 54; Шрамко Б. А. Археология раннего.... — С. 54—58.
- ¹¹⁴ Островерхов А. С. Ольвия и торговые пути Скифии // ДСЗП. — К., 1981. — С. 91.

C. C. Бессонова

НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗМЕЩЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В УКРАИНСКОЙ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Анализ пространственного соотношения поселений и курганов скифского времени и их связей с ландшафтами определенных типов позволяет заключить следующее. Наиболее очевидна связь курганов, содержащих захоронения так называемого дружинного типа с открытыми пространствами и зонами наилучших пастбищ. Достаточно четко прослеживается также тяготение могильников упомянутого типа к поселенческим зонам и стратегическим пунктам на торговых трассах. Зная размеры поселенческих зон (они были ограничены размерами массивов «земледельческих» грунтов) и направление главных сухопутных трасс, можно со значительной долей вероятности определить места концентрации «дружинных» могильников. Исключение составляют поселенческие зоны в сильно расчлененных и заселенных местностях, где упомянутые погребения отсутствуют. В ряде случаев прослеживается пространственное разграничение курганных могильников и центров поселенческих зон. Оптимальным можно считать соотношение зон курганных могильников (и соответственно сезонных пастбищ полуномадов) и оседлых поселений в бассейне Сулы в VII—VI вв. до н. э. Формирование крупных могильников рядом с городищами, в особенности в V—IV вв. до н. э., могло быть связано с деятельностью торгово-ремесленных центров.

S. S. Bessonova

SOME REGULARITIES IN LOCATION OF SCYTHIAN-TYPE SITES IN THE FOREST-STEPPE REGION OF THE LEFT BANK UKRAINE

The analysis of the spatial correlation between settlements and burial mounds of the Scythian time and their relation to certain landscapes allows us to infer the following. The most obvious is the relation of burial mounds including burials of the so-called suite type with open spaces and the zones of the best pastures. We also quite clearly observe the inclination of burial-grounds of the above-mentioned type to settled zones and strategic centers on trade lines. Given the sizes of settled zones (they were limited by the sizes of the massive «agricultural» soils) and the directions of main land lines, one can determine the places, where «suite» burial-grounds are concentrated, with a significant probability except for the settled zones in strongly disjointed and wooden localities where no above-mentioned burial-grounds are present. In several cases, we can trace a spatial delimitation of burial mounds and the centers of settled zones. As optimum, we consider the correlation between the zones of burial mounds (and, respectively, of seasonal pastures of seminomads) and stationary settlements in the basin of the Sula river in the VII-VI centuries BC. The formation of large burial grounds near settlements, in particular in the V—IV centuries BC, can be related to the activity of the centers of trade and crafts.

Одержано 19.02.1998

Пам'ять археології

В. Ю. Харченко

ЛИСТИ В. Б. АНТОНОВИЧА
ДО ГРАФА О. С. УВАРОВА
(1873—1874 рр.)

*До 125-річчя
І-го археологічного з'їзду в Україні*

Започаткування традиції скликання періодичних археологічних конгресів у Європі засвідчило передусім усталення наукового апарату й методологічної бази археології, потребу в узагальненні набутого досвіду шляхом публічних виступів і дискусій. Лише через три роки після першого міжнародного конгресу в Ньюшателі (Швейцарія) Московське археологічне товариство скликало перший всеросійський археологічний з'їзд у Москві (1869 р.). Ініціатором та головним організатором як цього, так і чотирьох наступних з'їздів, що збиралися відтепер у різних містах кожні три роки був син відомого ідеолога режиму Миколи I, президента Російської Академії Наук, Міністра Народної Просвіти Сергія Уварова — граф Олексій Сергійович Уваров.

Не буде перебільшенням ствердити, що й скликання III-го археологічного з'їзду в Києві (1874 р.) — «найбільш видатного й цікавого», за висловом М. І. Костомарова¹, — було творінням головним чином двох людей: засновника й голови Московського археологічного товариства О. С. Уварова й тодішнього доцента Київського університету св. Володимира кафедри російської історії та завідувача мюнц-кабінету університету й музею старожитностей Володимира Боніфатійовича Антоновича. Знайомство між ними зав'язалося ще під час II-го з'їзду в Петербурзі у грудні 1871 р., так їхні дружні стосунки тривали до самої смерті графа (кінець 1884 р.). Уважне ставлення до київського вченого свого покійного чоловіка це майже чверть сторіччя виявляла графиня Параскева Сергіївна Уварова. Листування з родиною Уварових становило чи не найбільш значну частину епістолярій В. Б. Антоновича. Проте, якщо листи до київського професора збереглися у повній кількості: від О. С. Уварова понад 50 (у тому числі 18 у справі III-го археологічного з'їзду) та від П. С. Уварової понад 100, то листів самого В. Б. Антоновича до П. С. Уварової, крім нижче публікованих, виявлено на сьогодні всього 23².

Київський археологічний з'їзд був задуманий О. С. Уваровим як всеслов'янський, з широким представництвом закордонних гостей та ініціативою видання «Corpus inscriptionum slavicarum», а археологічна виставка під час з'їзду повинна була називатися «слов'янською»³. З цією метою граф здійснив у 1872—1873 рр. подорожі до Польщі, Чехії та балканських країн, однак відсутності підтримки західнослов'янських учених інституцій здобути не вдалося. Незважаючи на це, київський археологічний з'їзд став першим, відвіданим науковцями з-за кордону, а отже, першим відомим в Європі. З іншого боку, київські вчені, зокрема, Стара громада, яка трохи не у повному складі була представлена серед членів з'їзду, на чолі з В. Б. Антоновичем «готувалася зробити на ньому генеральний перегляд наукових здобутків з українознавства і маніфестацію української науки та українського народу перед ученим світом російським, слов'янським та європейським»⁴. Цей намір був реалізований цілком успішно, що зазначив і сам О. С. Уваров у виступі на відкритті з'їзду, «в працях якого виявляється дедалі більше оцей особливий місцевий характер, який, як мені здається, є правильною запорукою успіху наших з'їздів та розвитку нашої вітчизняної археології»⁵.

Окрім цього, можна, напевно, говорити і про етапність київського з'їзду в контексті становлення тодішньої археології як науки, адже два центральних теоретичних реферати І. Є. Забеліна та О. С. Уварова мали за мету з'ясувати предмет і завдання археології та її відношення до, власне, історичної науки. На думку сучасних дослідників, III-й археологічний з'їзд, завдяки, в першу чергу, двом вказаним рефератам, «поклав засади становленню методологічної бази в російській археологічній науці»⁶.

Підготовча робота щодо організації з'їзду до серпня 1873 р. (скликання Попереднього з'їзду) досить докладно висвітлена В. Ю. Данилевичем⁷. Перипетії, пов'язані з діяльністю Розпорядчого комітету та самого В. Б. Антоновича як секретаря з'їзду з кінця 1873 р. до літа 1874 р., відбиті у головних рисах у наведених листах до графа О. С. Уварова. Перегляд же самої справи переконує, «що підготовка з'їзду впала усім своїм тягарем на В. Антоновича й була цілком його особистою працею»⁸. Як голова Підготовчого (університетського), член Попереднього та Розпорядчого комітетів, комісії з обрання місця для наступного з'їзду та редакційного комітету для видання матеріалів з'їзду, учасник Підготовчого з'їзду та Ради з'їзду, упорядник «Інструкції для опису городищ і печер та здійснення розкопок курганів», «Вказівника» археологічної виставки та археологічної карти дніпровського узбережжя, керівник екскурсії та розкопок для гостей з'їзду, нарешті, як секретар та активний учасник самого III-го археологічного з'їзду, — В. Б. Антонович був головним виконавцем тієї широкомасштабної програми київського з'їзду, ініціатором, координатором та ідейним керівником якої був, безперечно, О. С. Уваров.

Активна співпраця обох учених тривала й далі. 4 листопада 1874 р. В. Б. Антонович було одностайно обрано дійсним членом Московського археологічного товариства за поданням його голови. У першій половині 1875 р., збираючи матеріал для докторської дисертації у Москві, В. Б. Антоновичскористався рукописним зібранням графа. Восени 1875 р. О. С. Уваров пропонує В. Б. Антоновичу навіть місце у Московському університеті з перспективою роботи й у заснованому ним наприкінці 70-х рр. Історичному музеї. На початку 1876 р., передбачаючи адміністративні утиски, київський історик звернувся до О. С. Уварова, і той розвіяв його побоювання. «В усякому разі, якщо над вами зберуться хмарі, — писав він В. Б. Антоновичу, — то попередьте мене, і я завжди щиро до ваших послуг»⁹. Того ж року В. Б. Антонович разом із М. П. Драгомановим удостоївся Уварівської премії за «Исторические песни малорусского народа», що вийшли друком саме під час роботи III-го археологічного з'їзду. Спільно з О. С. Уваровим В. Б. Антонович брав участь у розкопках курганів у Муромському повіті Володимирської губернії (зокрема палеолітичної каракарівської стоянки) у червні 1878 р. та на Кавказі (зокрема Кобанського могильника) влітку 1878 р. Обидва вчених активно співпрацювали й під час підготовки й роботи Казанського та Тифліського з'їздів. Рецензуючи в листопаді 1881 р. двотомну фундаментальну працю свого колеги «Археология России. Каменный период», В. Б. Антонович зауважив: «Ця книга — плід багаторічної праці відомого археолога — зробить переворот у поглядах істориків на далеке минуле нашої батьківщини. Вона складе епоху в російській археологічній науці: в нас уперше з'являється подібна праця»¹⁰.

У короткому конспекті до поминальної промови з приводу передчасної смерті графа О. С. Уварова на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця 27 січня 1885 р. В. Б. Антонович зокрема занотував: «Створив археологію в Росії»¹¹. Ця цілком справедлива теза щодо фундатора перших археологічних установ у Росії, заслуги якого були незабаром цілком знехтувані, з не меншою слушністю може схарактеризувати і її автора в контексті історії, власне, української археології.

№ 1

«Киев 15 декабря 1873 г. — Москва Археологическое общество
Графу Уварову [Телеграмма]

Сегодня шло подробное письмо¹² программа превосходна¹³ необходимо ускорить субсидию¹⁴ без нее все движется медленно Антонович»

НА АА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 85. — Арк. 18. Автограф.

№ 2

«Предварительный Комитет
Высочайше разрешенного
археологического съезда

Киев
16 Декабря 1873 года

Ваше Сиятельство!

Прилагаю при этом письме протокол заседания распорядительного комитета с приложением¹⁵; все статьи постановленные в протоколе к исполнению уже осуществлены за исключением последней¹⁶. Бланк для карты заказан и в Генваре она будет готова и сдана в типографию. План урочища Грубска также готов. Раннею весною мы вместе с Самоквасовым¹⁷ отправимся в Переяславль, Грубск и на Белокняжеское поле и сделаем пробные исследования¹⁸.

Из числа лиц приглашенных в члены съезда, некоторые заявили готовность представить рефераты, именно г. г.: Кистяковский, Драгоманов, Житецкий и Дацкевич, относящиеся к истории права, мифологии и исторической географии¹⁹; лишь только доставят заглавия я напечатаю их вместе с вопросами Калачева²⁰ и пришлю Вам столько оттисков, сколько прикажете.

В настоящее время я составляю для съезда еще одну подготовительную работу: Я соберу в одну книжку все разбросанные свидетельства о топографии Киева — сюда войдут: а) выборки из летописи древней Русской — из летописей Козацких и Литовских. в) Документы, свидетельствующие о топографии Киева, разсеянные в изданиях археографических комиссий: Петербургской, Киевской и Виленской, в Описании Софийского собора, в сборнике Муханова и т. д. а также рукописный материал, хранящийся в остатках Киевского магистратского архива. с) Описания Киева из записок путешественников: Контарини, Гвагнини, Макарий, Боплан, Ляссота, Гейденштейн, Луккианов и т. д. д) Мнения о древней топографии Киева, извлеченные из сочинений: Евгения, Закревского и Максимовича. Издание будет готово к концу Генваря — я не сомневаюсь, что Киевская археографич. Комиссия издаст его и от себя преподнесет членам съезда²¹.

Употребите Ваше Сиятельство возможные усилия, для скорейшего отпуска субсидии, без нее невозможно ни заказать витрин ни приступить к печатанию планов. Демидов²² навряд-ли возмет на себя издержки по присылке предметов на выставку — он отказал во временном кредите в 150 руб. хотя мы с М. В. Юзефовичем²³ очень просто к нему обращались — Комиссия²⁴ конечно в крайности откроет этот кредит, но его на долго и на многое не хватит. Мне удалось и то после некоторого замедления выхлопотать розылку пакетов съезда на счет университета, почему они и высыпаются позже, чем предполагалось. Во всяком случае ускорение выдачи субсидии необходимо.

Позволю себе затем обратиться к Вашему Сиятельству по делу, хотя не прямо относящемуся к съезду, но очень важному для Русской археологии на нашей почве. Дело в том, что под предлогом научных занятий происходит некоторое фанариотство. Известный Вам Крыжановский²⁵ предъявил исправникам нескольких уездов Киевской губ. свой диплом члена археологич. Московского общества и на основании его принял еще в Октябре, не смотря на позднее время года за раскопки в широких размерах. Конечно, Бог ему в помощь если-бы цели его были беспристрастно научные. Но для пользы русской археологии, мне-бы казались необходимыми некоторые гарантии: а) Чтобы раскопки были сделаны умело, б) чтобы процесс и результаты их были публикованы с) Чтобы предметы раскопок не увозились в иностранные музеи (в Krakow). Между тем все это в данном случае не будет исполнено. Крыжановский как дилетант гоняется только за вещицами, публиковать раскопок в виде научных отчетов не намерен и, наконец сплавляет за границу все добытое. Если вспомнить, что это происходит, в то именно время, когда благодаря археологическим съездам и обществам — русская археологическая наука стала оживляться, то грустно подумать, что для неё готовится — на глазах у нас-же невозвратимый может быть пробел; — не напили-ли бы Вы возможным обязать Крыжановского от имени Московского археолог. общества, доставлять обществу отчеты о каждой раскопке и оставлять в любом музее местном, русском добывшие вещи — конечно хоть-бы за плату?

На счет присылки трудов¹⁸ археологич. Съезда²⁶ произошло недоразумение университет получил 1. экземпляр но мне не выдал, утверждая, что на назначение его для меня или Терновского²⁷ он не имеет никаких доказательств. Потому я обращаюсь к Вашему Сиятельству с покорнейшею просьбою вложить в одно из писем Ваших записку, в которой было бы за Вашею подписью удостоверение, что сочинение, отправленное тогда то по адрессу университета назначено мне или Терновскому.

Примите Ваше Сиятельство
уверение в глубоком почтении
от истинно преданного Вам
В. Антоновича»

НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 194—195 зв. Автограф.

№ 3

«Предварительный Комитет
Высочайше разрешенного
археологического съезда

Киев
9 Генваря 1874 года
№ 82

Ваше Сиятельство!

В исполнение поручений, сообщенных мне в письме Вашего Сиятельства от 6. Генваря, честь имею довести до Вашего сведения.

1) Билеты для членов съезда будут напечатаны и немедленно разосланы по указанным адрессам; я бы только покорнейше просил Ваше Сиятельство прислать мне образец билета одного из предыдущих съездов, так как в Киеве не могу обрести ни одного экземпляра — боюсь же напутать составляя сам его формулу.

2) Приглашения и программы будут разсыпаться постоянно, по мере того как собираются сведения о соответственных лицах, при этом письме посылаю Вам список лиц, которым были еще досланы программы и приглашения.

3) Немедленно займусь разсылкою программ по Вашему указанию членам Одесского общества²⁸ и статистическим комитетам. Если у Вас есть еще запасные программы, то я бы Вас покорно просил сообщить их мне хоть 50 экземпляров.

4) Постылаю Вам еще 3 адресса иностранных ученых, заявивших желание принять участие в съезде²⁹; Если заблагоразсудите, то может быть сообщите им приглашение вместе с французской программой:

- a) W. R. Morfill. 4. Clarendon Villas — Parck-town Oxford
- b) Domenico Comparetti professore all'instituto dei studii superiori — Firenze
- c) Angelo de-Gubernatis — тоже. — Firenze.

5) Хлудову³⁰ и Солнцеву³¹ приглашения посланы. До сего времени еще присылки никакой не последовало для выставки, потому не умею даже примерно сообщить, в чем будет состоять ее слабая³² сторона я думаю, что Вы, Ваше Сиятельство, гораздо компетентнее меня определите предметы, для присылки из Вашей коллекции на выставку и потому жду только с нетерпением Вашей посылки³³.

При этом извольте Вас обременить некоторыми просьбами:

1) Не приймете ли Вы труда сообщить приглашение в Государственный Архив³⁴ — я посыпал его³⁵ отсюда и мне пакет возвратили обратно за неотысканием адресса — пригласительный лист при этом прилагаю.

2) Для одного из готовящихся в Киеве рефератов необходима точная орфографическая копия, хотя-бы 2 страницы из памятника хранящегося в Румянцевской библиотеке³⁶, заглавие которого прилагаю на отдельной записке³⁷. Не могли-ли бы Вы поручить кому-либо снять такую копию для присылки в Киев?

Приймите Ваше Сиятельство
уверенность в глубоком почтении
от искренне преданного Вам
В. Антоновича»

НА 1А НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 179—179 зв., 183. Автограф.

№ 4

«Предварительный Комитет
Высочайше разрешенного
археологического съезда

Киев
13 Февраля 1874 года
№ 145

Ваше Сиятельство!

Письмо Вашего Сиятельства от 8го февраля, равно как и последнюю посылку брошюру съезда мы получили с благодарностью. Список лиц и учреждений которым отправлены приглашения при этом прилагаю. В настоящее время мы разсылаем приглашения членам Одесского общества истории и древностей — список же тех членов этого общества, которые живут в Москве и Петербурге или за границею, я имею честь при этом приложить в том предположении, что, может быть, Вашему Сиятельству угодно будет отправить им приглашения от Вашего имени.

План побережий Днепра (от Вышгорода до устья Роси) с обозначением на нем курганов, городищ, валов и местностей упоминаемых в летописях — готов — план этот сделан в большем размере (3 версты в дюйме) и немедленно, после получения субсидии будет сдан в литографию³⁸. План урочища Грубска также готов. Археологическая карта Киевского княжения³⁹ значительно подвинулась, губ. Киевская и Черниговская вполне нанесены — затем отправлены просьбы в статистические комитеты: Подольский, Полтавский и Волынский о присылке археологических материала, собранных через волостные правления⁴⁰.

Позвольте обратиться к Вам, Ваше Сиятельство, с просьбою помочь делу выставки в следующем отношении: В начале истекшего года в Полтавской губернии в окрестности г. Лубен нашли очень много кремневых орудий древнейшего каменного цикла, на сколько я могу судить по собранным справкам; предметы эти, с подробными справками об обстоятельствах находки попали в Лубенскую гимназию⁴¹. Я уже 3 раза писал директору умалительные письма с просьбою прислать их на выставку, но он не удостоил меня ответом. Говорят, будто директор формалист и несколько самодур: он счел нашу просьбу посягательством (хотя косвенным) на имущество вверенной ему гимназии, и потому полагает, что он не вправе, без разрешения министерства посыпать коллекцию на выставку и думает что удобнее всего отмолчаться. Если бы Вашему Сиятельству угодно было написать ему приглашение от Вашего имени с намеком на возможность облегчения предполагаемых трудностей со стороны министерства, то, я полагаю директор прервал бы молчание и вероятно прислал бы на выставку желаемую коллекцию⁴². (На всякий случай его адресс: Полтавской губ. г. Лубны Матвею Терентьевичу Симонову — директору гимназии).

Как я, так и Ф. А. Терновский свидетельствуем Вашему Сиятельству искреннюю благодарность за присылку нам трудов 1го Археологического съезда. Погрузитесь Ваше Сиятельство сделать распоряжение о сообщении нам 1. экземпляра членского билета 1го или 2го съезда, для образца — или-же потрудитесь составить образец — мы бы его немедленно напечатали и сдали розыскать билеты по имеющимся уже адресам

*Примите Ваше Сиятельство выражение глубочайшего уважения
от преданного Вам В. Антоновича»*

НА 1А НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 187—187 зв., 190. Автограф.

№ 5

«Предварительный Комитет
Высочайше разрешенного
археологического съезда

Киев
9 марта 1874 года
№ 156

Ваше Сиятельство!

Г. Председатель Распорядительного Комитета сообщает в письме своем Вашему Сиятельству о всех мерах принятых им вследствие предложений Ваших в письме от 4го марта.

Я позволю себе прибавить, что относительно пробелов, какие окажутся на выставке, я буду в состоянии определить их не ранее первой половины мая, и тогда сообщу о них Вашему Сиятельству. Теперь число присланных и обещанных экспонатов еще слишком слабо для того, чтобы выяснить себе сколько-нибудь отчетливо состав выставки. Я полагаю, что известие не запоздает если в указанный срок будет сообщено Вашему Сиятельству; впрочем если Вы желаете ускорить дело, то я постараюсь и раньше сообщить Вам все, что будет возможно. При этом честь имею довести до сведения Вашего Сиятельства, что витрины для выставки уже заказаны. Список лиц, которым сообщены приглашения на съезд после отсылки последнего моего отчета, при этом прилагаю. Также присоединяю сообщенное мне известие о Д-ре Ганеле⁴³, которому может быть Вашему Сиятельству угодно будет направить приглашение.

*Примите Ваше Сиятельство уверение
в совершенном почтении и
преданности
В. Антонович*

P. S. Количество программ съезда почти совершенно у нас истощилось, если Вы располагаете запасом в 50 экземпляров, то мы бы весьма были благодарны Вашему Сиятельству за их присылку.»

НА 1А НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 197—197 зв. Автограф.

№ 6

«Предварительный Комитет
Высочайше разрешенного
археологического съезда

Киев
Апреля 22 1874 года
№ 162

Ваше Сиятельство!

Дела съезда подвигаются довольно успешно относительно сочувствия к нему интелигентной публики и оживления общества; новые лица постоянно заявляют желания сделаться членами съезда; многие обещают рефераты. Я при этом письме прилагаю списки: 1) Лиц приглашенных в члены съезда 2) Лиц приславших из заграницы заявление желания участвовать в съезде — последним я приглашений не послал, полагая предоставить это на Ваше усмотрение. Вместе с тем посылаю Вам корреспонденцию от Буковинской консистории, на которую я затруднялся ответить⁴⁴; — П. П. Демидов вошел в сношения с Правлениями всех русских железных дорог — от многих получены уже довольно благосклонные ответы — посылаю Вам перечень их, с указанием количества процентов уступки за проезд членов, объявленной разными железнодорожными Правлениями. Билеты членские уже напечатаны — образец Вам посылаю — но с отсылкою их иногородным я несколько полагаю приостановиться; так как правления железных дорог требуют, чтобы члены предъявляли при покупке билета удостоверения от Предварительного Комитета, то, после получения всех ответов от Правлений железных дорог, нужно будет напечатать удостоверения, на обороте поместить перечень уступочных процентов и вместе с билетами разослать членам.

Дело выставки до этого времени идет плохо: До сих пор получены только коллекции: от Самоквасова⁴⁵, из Лубенской гимназии⁴⁶ и от Киевского Церковно-Археологического Общества⁴⁷ — да несколько отдельных мелочей. Никто больше предметов не шлет — многие обещают, что привезут их с собою. Ни розсчитать количества витрин (я на угад заказал 27) ни подготовить материал для каталога нет никакой возможности — а Май уже приближается⁴⁸. Я делал несколько попыток, чтобы ускорить дело, но встретил или молчание или отказ. Для образца посылаю Вам отношение Полтавской Семинарии у которой я просил на выставку рукописи Пересопницкого евангелия⁴⁹. От министерства финансов также нельзя добиться точного ответа. На первое прошение П. П. Демидова получен был запрос: Чрез какую таможню ожидаются посылки на выставку? — П. П. Демидов ответил, что точно таможни определить невозможно, но он просит, чтобы распоряжение дано было во все таможни на западной границе. В ответ получен был опять запрос, с еще более неисполнимыми требованиями, копию которого я при этом посылаю.

В течении Мая я намерен предпринять три поездки для пробных раскопок курганов: 1) в Грубск, 2) в Вышгород и 3) в Гатное⁴⁹ в Переяславль предприму в Июне вместе с Самоквасовым. Карта археологическая Киевского княжения будет наверно окончена к съезду.

Примите Ваше Сиятельство уверенность
в глубоком почтении от истинно преданного Вам
В. Антоновича»

НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 201—201 зв., 206—206 зв. Автограф.

№ 7

«Предварительный Комитет
Высочайше разрешенного
археологического съезда

Киев
Июня 10 1874 года
№ 290

Ваше Сиятельство!

Перечень предметов, присланных до сих пор на выставку я имел честь отправить Вашему Сиятельству еще до получения Вашего письма от 30 Мая; за тем других ни предметов ни каталог[го] в я [не] получал. На днях г. Самоквасов прислал новую коллекцию предметов, найденных им в курганах окрестностей Чернигова, Стародуба и Суджи (Курской губ.).

О г. Чиркове⁵⁰ я не имею никакого представления: приглашение было ему отправлено в качестве члена Одесского общества истории и древностей, вследствие распоряжения Вашего Сиятель-

ства относительно приглашения на съезд всех членов этого Общества; сообщенные им документы я ему возвращу, относительно-же удовлетворения его предложения я буду ждать распоряжения Вашего Сиятельства или П. П. Демидова, которому, сообщу, присланное Вами письмо.

Я бы предполагал не бесполезным, если-бы Ваше Сиятельство сочли возможным напомнить в отдельном письме П. П. Демидову, приезда которого ожидают к 20 Июня, о том, что уже пришло время серьезно позаботиться о устройстве квартир и *table d'hôte* для членов съезда.

Принимаю смелость обратиться к Вашему Сиятельству с покорнейшею просьбою не отказать уведомить Московское Археологическое Общество о том, что посылка его, заключающая в себе рисунки древностей получена мною.

Билеты членам съезда, согласия которых сообщены при письме Вашего Сиятельства от 4 Июня будут немедленно высланы.

*Примите Ваше Сиятельство выражение совершенного почтения и преданности
В. Антонович*

НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 85. — Арк. 16—16 зв., 17. Автограф.

¹ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 638.

² Михальченко С. И. Эпистолярное наследие В. Б. Антоновича и его учеников в собрании отдела письменных источников государственного исторического музея // Отечественная культура и историческая наука XVIII—XX вв. — Брянск, 1996. — С. 152—153.

³ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867—1877) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1870. — Т. 2. — С. 232.

⁴ Про Київський Археологічний З'їзд 1874 року // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 357.

⁵ Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в Августе 1874 года. — К., 1878. — Т. I. — С. XV.

⁶ Ганжа А. И. Методологические вопросы на III археологическом съезде в Киеве (1874 г.) // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 231.

⁷ Данилевич В. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей І. Н. О. // Син України. — Т. 2. — С. 380—384.

⁸ Там само. — С. 382.

⁹ ІР НБУ. — Ф. III. — Спр. 67033. — Арк. 1 зв.

¹⁰ Читання в Історическом обществе Нестора Летописца. — К., 1888. — Кн. 2. — С. 164.

¹¹ ІР НБУ. — Ф. I. — Спр. 7932. — Арк. 1.

¹² Я випливає з датування листа № 2, його було відправлено наступного дня після телеграмми.

¹³ Під «програмою» тут треба розуміти низку підготовчих заходів до організації з'їзду, яких рекомендував ужити О. С. Уваров у листі до Розпорядчого комітету, зчитаному на засіданні 5 грудня 1873 р.

¹⁴ На проведення археологічного з'їзду в Києві було виділено Міністерством Народної Просвіти, за прикладом попереднього петербурзького з'їзду, грошову субсидію в розмірі 3 тисяч карбованців, хоча ініціатори клопоталися про 4 тисячі. Однак, одержання цієї суми в Києві розтяглося на довгі місяці, а коли наприкінці січня 1874 р. попечитель Київської навчальної округи вже мав її у розпорядженні — через відсутність у місті голови Розпорядчого комітету у видачі цих грошей було відмовлено безпосереднім організаторам підготовчих робіт з'їзду, зокрема В. Б. Антоновичу, який мусив вкладати власні кошти.

¹⁵ Йдеться про протокол засідання Розпорядчого комітету III-го археологічного з'їзду в Києві від 5 грудня 1874 р., на якому були ухвалені головні директиви щодо підготовки з'їзду (запрошення делегатів, розслання програм, організація виставки і розкопок під час з'їзду тощо).

¹⁶ Очевидно, автор має на увазі відлітографування археологічної карти дніпровського узбережжя від Вишгорода до гирла Росі та планів деяких місцевостей на Київщині для екскурсії та розкопок під час з'їзду, про що мова йде далі.

¹⁷ Самоквасов Дмитро Якович (1843—1911) — відомий археолог та архівіст, професор кафедри російського права Варшавського університету, управитель Архіву Міністерства Юстиції у Москві, дійсний член Московського археологічного товариства. Активний діяч III-го археологічного з'їзду; учасник Попереднього з'їзду (серпень 1873 р.), Ради з'їзду (липень — серпень 1874 р.) та з'їздової виставки, співкерівник показових археологічних розкопок для членів з'їзду (11 серпня 1874 р.) біля с. Гатного та співавтор «Інструкции для описания городищ и пещер, и производства раскопок курганов»; виступав з рефератами про історичне значення городищ та розкопки курганів Чернігівської губернії.

¹⁸ Зазначені місцевості були, напевно, вірогідним місцем проведення археологічних роз-

копок під час роботи з'їзду — для цієї мети і складалися їхні плани В. Б. Антоновичем. Проте, як можна припустити, «пробні досліди», проведені В. Б. Антоновичем і Д. Я. Самоквасовим навесні 1874 р., не дали очікуваних результатів, тому розкопки були обмежені кількома курганими поблизу с. Гатного; Див. також листа № 6.

¹⁹ Житецкий И. П. О Пересопницкой рукописи // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в Августе 1874 года. — К., 1878. — Т. II. — С. 221—230; Дашиевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Там же. — С. 69—129; М. П. Драгоманов виступав з рефератом, який не публікувався, про українські пісні про кровосумішку в з'язку з переказами на цю тему в інших європейських народів // Там же. — Т. I. — С. LIX—LX. О. Ф. Кістяківський, імовірно, всупереч своїй заявці на реферат з історії права, на з'їзді не виступав.

²⁰ Калачов Микола Васильович (1819—1885) — професор кафедри історії російського законодавства Московського університету, управитель Архіву Міністерства Юстиції у Москві, дійсний член Московського археологічного товариства, учасник Київського з'їзду, на якому виступав з рефератом про доцільність заснування центральних архівів та історичних товариств. Його «питання» належать, очевидно, до розряду таких, що ставилися заздалегідь членами з'їзду, та на які бажано було одержати відповідь у процесі його роботи.

²¹ В. Б. Антонович оповідає тут про упорядкування «Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», який справді був виданий Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів напередодні з'їзду та зорієнтований великою мірою саме для потреб його учасників, що ім і був розданий на урочистому відкритті 2 серпня. Втім, структура збірника була дещо відмінною від зазначеного цим проспектом. Перший його розділ охоплював свідчення давньоруських, литовських і козацьких літописів та літописних зводів. Другий — свідчення головно іноземних подорожників, у тому числі венеційського посла Амвросія Контаріні (1474 р.), польського воєначальника Олександра Гваньїні (1581 р.), супровідника антіохійського патріарха Макарія Павла Алепського (1653 р.), французького інженера Гійома Левассера де Боплана (бл. 1640 р.), німецького посла Еріха Ляссоти (1594 р.), польського дипломата Рейнольда Гейденштейна (1591 р.) та московського священика Іоанна Лук'янова (1701 р.). До третього розділу книги ввійшли свідчення розрізнених «грамот та документів», зокрема, з видань Петербурзької археографічної комісії («Акты, относящиеся к истории Западной России»; «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»), Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві («Памятники», «Материалы для отечественной истории» М. Й. Судієнка, «Архив Юго-Западной России»), з «Описания Киево-Софийского собора и истории Киевской иерархии» (1825) митр. Євгенія (Болховітінова), «Сборника» (1836) П. О. Муханова, а також з рукописних книг Київського магістрату (перша половина XVIII ст.). У збірнику не були використані видання Віленської археографічної комісії, а також, певно, довелось відмовитися від публікації «міркувань про давню топографію Києва» з творів Євгенія Болховітінова, М. В. Закревського та М. О. Максимовича.

²² Демидов Павло Павлович, князь Сан-Донато (1839—1885) — представник відомого роду російських промисловців Демидових, у 1872 р. успадкував князівський титул Сан-Донато від свого бездітного дядька, київський міський голова (1871—1876). Голова Розпорядчого комітету (серпень 1873 р. — серпень 1874 р.) III-го археологічного з'їзду в Києві.

²³ Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889) — попечитель Київської навчальної округи (1846—1858), голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському генерал-губернаторі (1857—1889). Один із організаторів та активних діячів київського з'їзду: член Попереднього (серпень 1873 р. — серпень 1874 р.) та Розпорядчого комітетів, учасник Попереднього з'їзду та Ради з'їзду, всіляко сприяв підготовці з'їзду засобами керованої ним комісії. Виступав з рефератом про поліпшення діяльності археографічних комісій.

²⁴ Тобто Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, утворена при Київському, подільському і волинському генерал-губернаторі у 1843 р., очолювана М. В. Юзефовичем. Головним редактором комісії був тоді її дійсний член В. Б. Антонович.

²⁵ Крижанівський Станіслав Михайлович — дійсний член Московського археологічного товариства з 20 квітня 1873 року, провадив зокрема розкопки в Уманському повіті Київської губернії у 1873 р. Можна припустити, що за наполяганнями В. Б. Антоновича О. С. Уваров зробив з'язв С. М. Крижанівського звітутався у своїй археологічній діяльності перед Товариством, оскільки журнали вказаних його розкопок були опубліковані; Див. Древности. Труды Московского археологического общества. — М., 1874. — Т. IV. — Протоколы. — С. 47, 56; Там же. — М., 1876. — Т. VI. — Протоколы. — С. 2, 15.

²⁶ Труды Первого археологического съезда в Москве. — М., 1871.

²⁷ Терновський Пилип Олексійович (1838—1884) — професор кафедри російської цивільної історії Київської духовної академії та доцент кафедри церковної історії Київського імператорського університету Св. Володимира, дійсний член Московського археологічного товариства. Один із провідних організаторів та активних діячів III-го археологічного з'їзду: член Підготовчого (університетського) комітету (квітень 1872 р. — липень 1873 р.) та його віце-голова (з травня 1873 р.), член Попереднього з'їзду, Попереднього та Розпорядчого комітетів,

Ради з'їзду, скарбник з'їзду, учасник виставки та член редакційного комітету з видання матеріалів з'їзду. Виступав з рефератом про походження звичаю вішати князівське вбрання у храмах.

²⁸ Одеське товариство історії та старожитностей, засноване у 1839 р., — перше і єдине в Україні протягом довгих років товариство історико-археологічне та охорони пам'яток; видавало періодичні «Записки». Одна з найбільш репрезентованих на київському з'їзді установа, яка взяла чинну участь і у виставці з'їзду.

²⁹ Морфіл (Morfíll) Вільям Річард (1834—1909) — англійський славіст, професор Оксфордського університету, має зокрема й українознавчі дослідження; Компаретті (Comparetti) Доменіко (1835—1927) — італійський мовознавець, професор Пізанського університету, фахівець у галузі грецької літератури, згодом у Флоренції; Губернатіс (Gubernatís) Анжело де (1840—1913) — італійський літературознавець, фольклорист і драматург, професор Флорентійського університету. Фахівець у галузі санскритської мови. Ані ці троє вчених, ані хто інший з Англії чи то з Італії на з'їзді присутній не був.

³⁰ Хлудов Олексій Іванович (1818—1882) — відомий збирач давньоруських рукописів і книг, дійсний член і скарбник Московського археологічного товариства. На київському з'їзді не був, але надіслав значну колекцію на виставку.

³¹ Солнцев Федір Григорович (1801—1892) — академік, фахівець з церковних старожитностей та пам'яток мистецтва, відомий копіювач і колекціонер. Серед членів з'їзду не назначений.

³² В оригіналі: «славая».

³³ Репліка В. Б. Антоновича викликана запитом О. С. Уварова у листі від 6 січня 1874 р., які предмети з його зібрання слід направити на виставку (НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 128—128 зв.). Ймовірно, В. Б. Антонович не наважився дати графу вичерпну відповідь, бо останній повторював своє питання ще двічі у травні 1874 р., мотивуючи його своїм незнанням складу виставки (Там само. — Арк. 87—87 зв., 92—92 зв.). Взагалі, експонати з колекції О. С. Уварова були представлені в усіх відділах київської виставки та складали значну її частину. Він, на думку І. І. Срезневського, був і залишається найвидатнішим збирачем старожитностей після М. П. Погодіна (Срезневский И. И. Несколько припоминаний о современном состоянии русской археологии // Труды II археологического съезда в Санкт-Петербурге. — СПб., 1876. — Вып. I. — С. 8).

³⁴ Державний архів Російської імперії, утворений при Міністерстві Закордонних Справ у 1834 р. у Санкт-Петербурзі.

³⁵ В оригіналі помилково: «ес».

³⁶ Книжкове зібрання, виокремлене у 1862 р. у складі відомого Румянцевського музею — колекції книг, рукописів, монет, різноманітних пам'яток старовини, яку заповідав державі граф М. П. Румянцев (пом. у 1826 р.).

³⁷ Пам'ятка, про яку йде мова, — рукописне евангеліє XIV ст., що належало Красносільському монастирю в Луцьку (НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 182 а). Напевно, прохання стосується реферату П. І. Житецького про Пересопницьке евангеліє.

³⁸ Виготовлення цього плану було доручено В. Б. Антоновичу ще на другому засіданні Попереднього археологічного з'їзду в Києві 3 серпня 1873 р. На засіданні Розпорядчого комітету 5 грудня 1873 р. він доповів, що необхідний матеріал до археологічної карти берегів Дніпра ним зібраний та залишається нанести його на спеціально виготовлений у відповідному масштабі бланк і розмножити. Затримка субсидії дещо «відтягла» літографування цього плану, але в усякому разі під час екскурсії учасників з'їзду по Дніпру 17—18 серпня 1874 р. підготовлена В. Б. Антоновичем карта стала в пригоді, як зазначено у звіті; Див. Труды Третьего археологического съезда ... — Т. I. — С. LXXIX.

³⁹ Йдеться, ймовірно, про певний прототип демонстрованої на IX-му археологічному з'їзді у Москві (січень 1890 р.) та виданої у 1895 р. «Археологической карты Киевской губернии» (у додатку до XV т. «Древностей» Московського археологічного товариства). В. Б. Антонович мав намір закінчити її до з'їзду (див. листа № 6), що йому ніби й вдалося зробити, судячи з наполягання графа О. С. Уварова у листі від 13 грудня 1874 р. видати цю карту в додатках до матеріалів з'їзду (ІР НБУ. — Ф. III. — Спр. 67051. — Арк. 2). Однак у виданих матеріалах III-го археологічного з'їзду карти Київського князівства немає. У зв'язку з цим О. С. Уваров писав В. Б. Антоновичу 10 травня 1878 р.: «Скажіть мені, що робиться з археологічною картою Кіївського Князівства, яку ви майже було скінчлили до з'їзду. Її не видано при Трудах. Чи не можна видати її у нас при наших древностях?» (Там само. — Спр. 67036. — Арк. 2 зв.) Що сталося саме з цим варіантом карти, значно ширшим за видану у 1895 р., невідомо.

⁴⁰ Листування з губернськими статистичними комітетами принесло свої позитивні результати, судячи з отриманої В. Б. Антоновичем інформації щодо курганів та городищ від Подільського й Волинського комітетів уже в лютому — березні 1874 р. (НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 85. — Арк. 1—3, 9—10).

⁴¹ В. Б. Антонович оповідає про відкриту весною 1873 р. у маєтку землевласника Г. С. Кир'якова Гінцівську палеолітичну стоянку, деякі знахідки якої були подаровані Лубенській

гімназії. Відомості про це надійшли, напевно, від учителя цієї гімназії Ф. І. Камінського, який так само, як і професор К. М. Феофілактов, присвятив свій реферат на київському з'їзді слідам найдавнішої кам'яної доби у поріччі Сули.

⁴² Справді, завдяки заходам графа О. С. Уварова та П. П. Демидова (їхні листи директору Лубенської гімназії від 25 лютого та 9 січня 1874 р. відповідно), — М. Т. Симонов уже 21 березня 1874 р. надіслав на ім'я В. Б. Антоновича гінцівську колекцію для виставки (НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 138).

⁴³ Ганель (Hanel) Яромір (1847—1910) — чеський правник, професор історії австрійського та німецького права в університетах Загреба і Праги. На ІІІ-му археологічному з'їзді присутній не був.

⁴⁴ Запит від Буковинської духовної консисторії стосувався оплати перевезення експонатів на виставку та проїзду двох священиків як гостей з'їзду. В листі В. Б. Антоновичу від 28 квітня 1874 р. О. С. Уваров розпорядився направити у Чернівці ствердину відповідь щодо оплати всіх витрат з'їздом, унаслідок чого відділ церковних старожитностей виставки збагатився буковинським матеріалом з монастирів Сучевиць, Драгомира, Путна та єпископської капели. Див. Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2—22 августа. — К., 1874. — С. 34—36.

⁴⁵ Представлене на київській виставці археологічна колекція Д. Я. Самоквасова була однією з найбагатших — охоплювала понад 170 предметів, головним чином, з курганів Чернігівської та Курської губерній (Указатель выставки... — С. 43—56). До самого літа 1874 р. Д. Я. Самоквасов перебував на розкопках і постійно надсилив до Києва (див. наступного листа) новий археологічний матеріал у тому вигляді, в якому він був виявлені із землі, зокрема предмети з Чорної могили біля Чернігова. «В. Б. Антонович доклав чимало досвідченії праці, спеціального знання та обережності вченого для очищення таких куп, для роз'єднання скіпіліх у вогні та окисі предметів та на приведення їх до того ладу, в якому вони постали перед археологами на ІІІ-му археологічному з'їзді» (Самоквасов Д. Археологические карты В. Б. Антоновича // Син України. — Т. 2. — С. 366).

⁴⁶ Близько 15 експонатів гінцівських крем'яних знарядь та малионок глечика (Указатель выставки... — С. 7, 8, 42). Див. також прим. № 41 і 42.

⁴⁷ Згідно з каталогом виставки при київському археологічному з'їзді, відповідні експонати до відділів церковних старожитностей та книжок і рукописів були надані зокрема Києво-Печерською Лаврою, Київською Духовною академією та її музеєм. Останній, певно, і має на увазі В. Б. Антонович, згадуючи колекцію Церковно-археологічного товариства — тобто Історико-археологічного музею, заснованого й очолюваного учасником з'їзду М. І. Петровим.

⁴⁸ Насправді вітрин на виставці було понад 30, у тому числі кілька з експонатами, «що надійшли до складу археологічної виставки після її відкриття». Ще наприкінці 1873 р. О. С. Уваров пропонував відкрити виставку 1 червня 1874 р., тобто за два місяці до самого з'їзду, аби якомога більше відвідувачів встигли її оглянути. Пропозиція була ухвалена Розпорядчим комітетом, однак згодом від цього терміну довелось відмовитись. Невстигання упорядкувати саму виставку потягло за собою і запізнення з виданням її покажчика, що вийшов не дуже доладним. Це викликало нарікання члена з'їзду М. І. Костомарова на його розпорядників, які «не встигли упорядкувати вчасно докладного й виразного каталога» Костомаров Н. И. Автобіографія. — С. 638).

⁴⁹ У листі ректора Полтавської семінарії В. Б. Антоновичу від 7 березня 1874 р. відмова у відсланні рукопису Пересопницького євангелія на виставку з'їзду мотивується тим, що за пропозицією обер-прохурора Святійшого Синоду та Полтавського єпископа ця пам'ятка буде незабаром відправлена до столиці «для піднесення на Найвищий огляд Государя Імператора» (НА ІА НАНУ. — Ф. 13. — Спр. 82. — Арк. 205—205 зв.).

⁵⁰ Особа більше не знана.

Одержано 20.04.2000

Гаврилюк Н. А.
История экономики Степной
Скифии VI—III вв. до н. э.
Киев, 1999. — 420 с.

Скіфська проблематика з усією її складністю є однією з найважливіших в археології нашої країни. Масові розкопки у повоєнні роки скіфських пам'яток у Північному Причорномор'ї стали імпульсом у дослідженнях різних проблем скіфської історії. Однією з цих проблем є питання економічного розвитку степових скіфів, якому поки що приділялося замало уваги у науковій літературі. Дослідження Н. О. Гаврилюка значно заповнюють цю лакуну. Рецензована монографія підводить підсумки багаторічним дослідженням автора цієї галузі. Н. О. Гаврилюк запропонувала, на мій погляд, цікаве і загалом переконливе трактування головних питань економічного розвитку скіфського суспільства. Я не достатньо володію усіма різноманітними джерелами, якими оперує автор, а тому зупинююсь лише на деяких аспектах дослідження Н. О. Гаврилюк, які цікавлять також археологів, що займаються дослідженням післяскіфського періоду півдня Східної Європи.

У перших розділах монографії автор розглядає письмові та археологічні джерела для вивчення досліджуваних питань, детально описує та класифікує нові матеріали скіфської степової осілості, у відкритті та польовому дослідженнях яких вона брала безпосередню участь. Окремий розділ присвячений характеристиці природних умов (географічному положенню та специфіці природних компонентів) і ресурсів Степової Скіфії (сільськогосподарських, водних, лісових і мінеральних). Все це розглядається з позицій екологічного підходу до системи «кочівник — степ». У праці подається деталізована палеоскіфська характеристика Степової Скіфії, що ґрунтується на результатах використання методів природничих наук: подана геоморфологічна та палеопедологічна характеристики місць побуту скіфів, використано результати палеозоологічного вивчення кісткових залишків з поселень та могильників, що дозволило отримати дані про видовий склад стада степових скіфів та про диких

тварин, що побутували у степу. Результати палеоботанічних дослідів проб промивання ґрунту на поселеннях, відбитків зернівок на посуд дозволили встановити біо- і агроценози степової зони в ранньому залізному віці. Використано результати ксилотомічного аналізу складу порід деревини колекції дерев'яних виробів зі скіфських пам'яток, під час вивчення кістяних знахідок використано результати трасологічного аналізу. В праці широко застосовані методи економічної науки і, в першу чергу, засоби економічної географії. Так, із застосуванням принципу різноманітності умов побуту, автором запропонована характеристика країнознавства Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці. У ролі нитки Ариадни при дослідженнях закономірностей розвитку кочового суспільства для Г. О. Гаврилюк були критерії загальної теорії кочівникознавства. Автор буде своє дослідження на зіставленні скіфського суспільства з іншими суспільствами давніх кочовиків, а також з кочовиками середньовіччя та нового часу. Широке застосування знайшли також і традиційні для історико-археологічних досліджень порівняльний та типологічний методи. Матеріали поселень оброблені за допомогою авторської програми бази даних «Поселення», яка дозволила провести кількісне порівняння матеріалу з поселень пам'яток осілості всього степового Північного Причорномор'я та порівняти їх з матеріалами поховальних пам'яток. Все це дозволило автору запобігти однобокості у висвітленні розвитку господарства степових скіфів. Подібний комплексний підхід та чітке визначення понять і термінів, що трапляються у тексті, є прикладом для такого гатунку дослідження. Це визначило успіх рецензованої роботи в цілому і дало можливість автору запропонувати цікаві рішення деяких важливих питань з економічної історії Скіфії, аналізу яких присвячено 4-й—6-й розділи монографії.

Автор монографії спирається на те, що для оцінки можливостей розвитку давніх

суспільств особливе значення має аналіз комплексу природних умов та ресурсів, за умовою їх розглядання в екологічному контексті. Цей комплекс утворює значний зв'язок і представлений різними елементами системи «людина — природне середовище», що й визначає умови виживання етносу (с. 87). Тому відокремлення з цієї зв'язки одного з компонентів, наприклад, клімату, і перекладання всієї відповідальності за долю розвитку давніх етносів та їх культур на цей компонент, як це робить С. В. Полін, на думку Н. О. Гаврилюк, не є правомірним. Цей висновок є логічним і достатньо обґрунтованим. Він стосується також і праць деяких українських археологів, які таким же чином пояснюють причини катастроф і деяких інших культур Східної Європи, наприклад, зарубинецької або черняхівської. Тим більше, що сучасний стан свідчень про клімат у ранньому залишенні відсутній не тільки щодо встановлення причинно-наслідкових зв'язків змін кліматичних умов і змін у житті давніх народів, але й навіть для їх простоти синхронізації.

Окремий розділ монографії присвячений палеодемографічній ситуації у Степової Скіфії. Автор зважає на головні припущення та умови, які бралися до уваги при вирішенні демографічних завдань (с. 114—116). Динаміка кількості скіфського населення вирішувалася за умови, що скіфи є замкненим населенням і ріст його кількості збільшується стабільно (с. 128). За початкову кількість скіфів, що з'явилися у степах Північного Причорномор'я, взято 10 тисяч. У V ст. до н. е. їх могло бути вже 141 тис., а верхня межа кількості скіфського населення могла досягти 678 тис. (с. 119, 128—129). Демографічні розрахунки обґрунтуються реальними можливостями природних умов території, що займали степові скіфи, і рівнем розвитку головних галузей господарства.

Автору вдалося прослідкувати всі етапи розвитку скіфів, що є характерними для об'єднання кочовиків, починаючи з військово-грабіжницького, що збігається з часом їх появи на нових теренах, закінчуючи екологіко-економічною кризою, що призводить до загибелі кочового об'єднання. Головні розділи монографії пов'язані з дослідженням основної галузі економіки степових скіфів — скотарством. Аналізуючи її, автор керується загальною теорією кочівникознавства, етнографічними паралелями, свідченнями античних джерел про господарство скіфів. В праці детально досліджується видовий і якоюсь мірою порідний склад худоби за основними періодами скіфської історії Північного Причорномор'я, характер та можливі траси і перевезування, що обумовлювались сільськогосподарськими і водними ресурсами території та особливостями розташування скіфських пам'яток; приділяється значна увага аналізу організації і структурно-технологі-

гічним схемам скотарства. Автор зазначає, що у скіфському суспільстві протягом усього періоду його існування переважало кочове скотарство (с. 133). Його основу складало екстенсивне пасовищне господарство. В VI — середині V ст. до н. е. перше місце у стаді займали коні, друге — вівці, а в якості тяглової сили використовувалися воли та бики (с. 134—135). Панувала табунна та отарна системи утримання скота. Пасовищні навантаження були помірні і скотарське господарство знаходилося у гармонії з оточуючим середовищем. Характерними пам'ятками для цього періоду були стійбища і кургани у відкритому стилі.

У другій половині V—IV ст. до н. е. у степу з'явилися ознаки екологіко-економічної кризи і, на думку автора, значно скоротилася територія розповсюдження кочового скотарства, залишаючись, однак, при цьому однією з найважливіших галузей економіки (с. 136). У поймі Дніпра з'явилося напівкочове скотарство, яке також базувалося на екстенсивному пасовищному господарстві з відгінною формою випасу, що дозволило збільшити кількість скота в 1,5—2 рази. Змінюється склад стада. На першому місці у напівкочових скіфів велика рогата худоба, частка коней зменшується, в якості тяглових використовуються віслюки, значну роль у харчовому раціоні стало відігравати м'ясо свиней. З'являються нові види господарської діяльності і, насамперед, землеробство, зростає частка домашніх промислів (с. 139).

Автор праці вважає, що землеробство степових скіфів виникло з потреб скотарства і було зорієнтоване на виробництво твердого корму для скота, оскільки у посівах переважали плівчастий ячмінь та просо, чим значно відрізнялось від набору посівних культур Лісостепу й античних міст Причорномор'я (с. 163). Виникнення землеробства, за автором, не тільки продовжило існування Степової Скіфії, але й створило умови для подальшого успішного її розвитку (с. 165). Хочеться звернути увагу ще на одне досить вірне зауваження Н. О. Гаврилюк щодо неможливості існування кочових скіфів у Лісостепу (с. 166—167). Проникаючи в Лісостеп, вони повинні були змінювати не тільки спосіб ведення господарства, але й спосіб життя, оскільки жодній з необхідних умов існування кочового скотарства Лісостепове Правобережжя не відповідає. Тим більше, зазначає автор, скотарство у Лісостепу могло існувати тільки у приселищній формі, було тісно пов'язане із землеробством і залежало від врожаю сільськогосподарських культур (с. 167). На цей аспект проблеми варто було б звернути увагу і тим дослідникам, що займаються вивченням культур осілого лісостепового населення раннього залишного віку (Є. В. Максимов, Г. О. Пашкевич), які наполягають на переважанні скотарства над землеробством. Процес осідання кочових скіфів

у Лісостепу здається дуже проблематичним. Скоріш за все, у Лісостепу мешкали скіфи, які виконували службові і військові функції та обов'язки з утримання у підлегlostі місцевого населення кочовикам.

Зацікавленість викликають розробки автора з питань торгівлі та зародження товарно-грошових відносин у степових скіфів (розділ 6). Імпорт Скіфії загалом не викликає розбіжностей у поглядах дослідників, оскільки він є більш-менш наглядним. Складніше з експортом — він не є наявним. Багато дослідників перераховують серед головних предметів товарообігу з античним світом продукти скотарства та зерно; автор, слідом за О. Н. Щегловим, це ігнорує. На її думку, рівень розвитку скотарства у степових скіфів був значно нижчий, ніж рівень розвитку тваринництва у греків Північного Причорномор'я, і про товарний характер продукції скіфського скотарства й мови не мало бути (с. 267). Транспортування зерна з Лісостепу було також нерентабельним. І тим не менше, на с. 269 вона констатує, що в IV ст. до н. е. помітні зменшення населення в Лісостепових районах та деякий спад економіки цієї геосистеми. Але у Степової Скіфії, навпаки, відмічається зростання кількості населення та його багатства. Оскільки власні потреби в рабах у самій Степової Скіфії були незначні, вона могла природно стати їх постачальником для грецьких центрів. Цей процес активізувався в середині V — на початку IV ст. до н. е. й набрав систематичного характеру. До

лісостепових джерел надходження рабів на ринки колоній належить ще одне — продаж у рабство однонлемінників — степових скіфів. Прибутки від работогрівлі давали можливість споруджувати похованальні комплекси типу Солохи, Товстої Могили, Куль-Обі, Огуза. Дослідження усіх цих питань досить цікаві, однак, звичайно, не зовсім безперечні і потребують подальших роздумів.

В праці є така думка, що для Степової Скіфії була характерна безперервна висхідна лінія економічного розвитку з орієнтацією на античну іонійську модель. У контактних зонах з античним світом переважає ольвійський напрям, який з'явився у степових скіфів у таких економічних явищах, як знайомство з товарно-грошовими відносинами і створення інститутів зовнішньої торгівлі (с. 347—348).

Н. О. Гаврилюк дійшла досить логічних висновків, що причини загибелі Великої Скіфії були комплексні і включали в себе як внутрішні соціально-економічні зміни, так і зовнішні, пов'язані не стільки зі зміною природно-кліматичних умов, скільки з погіршенням природних ресурсів.

Й нарешті, попри ряд дискусійних положень цієї полемічної книги, не буде перевіреною вважати її вихід значим успіхом української археології.

С. П. ПАЧКОВА

Одержано 20.04.2000

Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI — III вв. до н. э. Киев, 1999. — 420 с.

Дана монографія є своєрідним підсумком багаторічних досліджень Н. О. Гаврилюк господарства та повсякденного побуту скіфів¹. Ці передні наукові розробки відзначалися, зокрема, широким застосуванням матеріалів різних природничих та прикладних дисциплін, що дало змогу новим, свіжим поглядом розглянути характерні особливості степового скотарства скіфів та інші основні галузі їхнього виробництва. Тому дані праці не тільки викликали значний інтерес у фахівців, а й допомогли Н. О. Гаврилюк здобути заслужений науковий авторитет та повагу колег.

Багато з цих позитивних набутків є й на сторінках нової монографії Н. О. Гаврилюк, що рецензується. Проте цього разу вона по-

ставила завдання не тільки набагато ширше, а й набагато складніше реконструювати економіку Степової Скіфії VI—III ст. до н. е. як цілісну систему.

Одразу зазначимо, що даний рукопис (як майбутня докторська дисертація) неодноразово обговорювався на засіданнях відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України та одержав, загалом, негативну оцінку. Ми мали б обійтися цю досить делікатну тему, проте змушені торкнутися її. Адже Н. О. Гаврилюк пояснює позиції співробітників відділу (с. 10) колективним консерватизмом та завзятим несприйманням нового більшістю з них. Прояснимо деякі деталі.

Співробітниками відділу було зроблено чимало зауважень щодо змісту рукопису. Віддамо належне працездатності Н. О. Гав-

рилюк — на більшість з них вона оперативно важувала у наступному варіанті рукопису. Проте незмінними залишилися основні, концептуальні вади роботи. Саме на них і зосередьмося.

Перша, й, мабуть, головна помилка автора пов'язана з неісторичним підходом до скіфської проблеми, концентрованим проявом котрого є вже сама назва роботи. Адже з неї випливає, що Скіфія для Н. О. Гаврилюк — це той соціальний організм, що розвивався у досить стабільних географічних межах, а його економічне підґрунття було обмежене, головним чином, господарчою діяльністю власніх степовиків.

Проте для скіфознавців давно зрозуміло, що протягом VII—IV ст. до н. е. мав місце повільний, але невпинний «дрейф» основного ядра скіфських кочових племен зі сходу, — від передгір'їв Північного Кавказу, — на захід, що логічно завершився скіфською експансією у напрямку Балкан за часів царя Атея. Степи сучасної України, зокрема, Нижнього Подніпров'я, були лише зупинкою на шляху цього дрейфу, але зупинкою вельми тривалою. Цю відносну сталість північнопричорноморської Скіфії можна пояснити лише тим, що дане ранньополітичне утворення у територіальному відношенні виходило за межі степової зони. Тому якось окремої «Степової Скіфії» не існувало, а натомість виникла велика, згідно з поширеною зараз термінологією, «кочова імперія», економічною базою котрої були не тільки, вірніше, — не стільки, господарча діяльність самих степовиків, як вважає Н. О. Гаврилюк (с. 11), скільки привласнення значної частки додаткового (а інколи, вірогідно, — й необхідного) продукту, що виробляло підкорене осілоземлеробське населення Лісостепу. Добре відомо, що ранньодержавні об'єднання кочовиків виникали лише тоді, коли, з одного боку,nomadi могли тим чи іншим чином експлуатувати залежні землеробські племена степового порубіжжя, а, з другого, мали місце тісні контакти кочовиків з розвинутими цивілізаціями². Більше того, ми впевнені, що праві ті автори, які вважають, що необхідність в організації зовнішньої експлуатації, необхідність підтримувати відносини панування і залежності між кочовиками та підкореними ними землеробами, були одним із тих факторів, який стимулював процеси державоутворення у кочовиків³. Адже, як слушно зауважив М. М. Крадін⁴, держава, як суспільний інститут, не була потрібна кочовикам для вирішення своїх внутрішніх проблем. Тому вона виникла лише для вирішення зовнішніх завдань. Не випадково розвиток скіфської державності мав дискретний характер та помітно прискорювався у ті періоди, на котрі припадали своєрідні «піки» зовнішньоексплуататорської діяльності скіфів. Зокрема, це є VII — початок VI ст. до н. е. (час походів до Передньої Азії) та V — IV ст. до

н. е. (дoba найвищого розквіту Північнопричорноморської Скіфії)⁵.

Значна роль зовнішньої експлуатації у кочових суспільствах (а на думку М. М. Крадіна⁶ взагалі це був основний, системоутворюючий економічний устрій таких суспільств) пояснюється обмеженими економічними можливостями кочового скотарства. Головною формою такої експлуатації було стягнення данини⁷. Не було виключенням і скіфське суспільство⁸.

Ми б не нагадували читачеві про ці відомі істини, якби не одне наукове «відкриття» Н. О. Гаврилюка. Вона вважає помилковим підхід до скіфського суспільства як до такого, що базується на війні, грабунках та данині. Перетворення грізної скіфської орди на об'єднання тихих пасторальних степовиків Н. О. Гаврилюк обґрунтуете не досить переконливим, якщо не сказати, — найвім дово-дом: оскільки у кочовиків чисельність воїнів становила близько 20 % усього населення, то останні 4/5 степової скіфської людності не мали відношення до здобутого силою зброї, а мирною працею створювали матеріальну базу свого суспільства (с. 11).

Чи варто зауважувати, що таке хибне розуміння самої природи скіфського суспільства не тільки робить неспроможним будь-які намагання реконструювати його економічну систему, а й негативно впливає на головні висновки автора (зокрема про чисельність населення, роль торгівельних відносин, визначення головних статей експорту тощо), що мають абстрактний, умоглядний характер. Торкнемося положень, які викликають основні заперечения, детальніше.

Про чисельність скіфського населення. Відомо, що дане питання, досить важливе для розуміння військового та трудового потенціалу скіфського суспільства, є досить дискусійним. Вирішити його намагалися різноманітними методами, навіть такими оригінальними, як підрахунки розмірів та ваги так званого «котла Аріанта»⁹, що, згідно з розповіддю Геродота [IV, 81], був виготовлений з принесених кожним із скіфів наконечників стріл.

Н. О. Гаврилюк вибрала інший та вже добре випробуваний¹⁰ шлях — підрахувати, скільки худоби, що давала кочовикам основні продукти харчування, можна було утримувати у степовій зоні і, таким чином, виявити максимальну можливу чисельність скіфської людності. Кореляція отриманої цифри — 678 тис. (за Н. О. Гаврилюк (с. 119) — з даними про кількість скіфських поховань різних періодів певною мірою дає можливість виявити динаміку демографічної ситуації, що складалася у зайнятих степовиками районах. Але слід мати на увазі, що такі підрахунки є також досить умовними — ми взагалі вважаємо, що досить впевнено можна розмірковувати, про який порядок цифр йдееться у даному випадку — десятки тисяч,

сотні або мільйони. Це пов'язано з неоднорідною щільністю населення у різних районах степового регіону (наприклад, у казахських степах наприкінці XIX ст. різниця у густоті залюднення окремих їхніх ділянок сягала майже 10 разів¹¹), а також із значним майновим розшаруванням кочових суспільств, отже, — з неоднаковим розподілом пасовиськ та головного багатства кочовиків — худоби. Не дуже допомагають й дані про кількість поховань — принаймні у скіфські часи, їх наявність або відсутність у певному районі не завжди відповідали ступеню залюднення останнього. Наприклад, Геродот [IV, 19—20] впевнено розповідає про володіння скіфів-кочовиків та скіфів-царських на схід від Дніпра, але поховань відповідного часу тут виявлено обмаль, а поховані пам'ятки скіфської аристократії практично не відомі зовсім¹². Тому такі точні підрахунки, згідно з якими чисельність степовиків, наприклад, у V ст. до н. е. становила, за Н. О. Гаврилюком (с. 129), у середньому 141 тис., ми вважаємо цілком необґрунтованими.

На нашу думку, більш надійним є залучення етнографічних та історичних даних. Н. О. Гаврилюк (с. 120—121) також робить певні кроки у даному напрямі — наприклад, наводить дані про чисельність (340—510 тис.) ногайців, які мешкали на півдні причорноморських степів. Але слід зважити, що кочовища скіфів займали значно більшу територію — зокрема більшість Степового Криму (за даними авторитетного німецького автора XVIII ст. Тунманна¹³, загальна чисельність татарського населення Криму становила близько 400 тис., частина з яких мешкала у степовій частині півострова), а також північні області північнопричорноморських степів, що за часів ногайців становили «вольності» запорізьких козаків. Окрім того, нині не викликає сумніву, що кочові скіфи освоїли досить значну частину північнопричорноморського Лісостепу. Тому ми допускаємо, що максимальна кількість скіфів, яких могло «прогодувати» Північне Причорномор'я, могла бути дещо більшою, ніж вважає Н. О. Гаврилюк.

Проте наше основне розходження з її побудовами щодо демографічних процесів у Скіфії полягає в іншому. Наріжним каменем гіпотези Н. О. Гаврилюка є припущення (с. 114), що популяція скіфів Надчорномор'я була окремою, досить ізольованою людністю, на чисельність якої міграційні процеси не впливали. Це не заважає автору далі (с. 289) навпаки стверджувати, що Північне Причорномор'я загалом було своєрідним «резервуаром» кочових міграцій. З останнім важко не погодитися, зокрема щодо скіфських часів. Адже нині практично цілком доведено, що збільшення чисельності кочових скіфів у Північному Причорномор'ї було, значною мірою, наслідком просування близько середини VI ст. до н. е. переважаючої частини

скіфських племен з рівнин Північного Кавказу. Ігнорування цього факту у монографії Н. О. Гаврилюка не тільки «відсікає» від скіфської історії північнокавказький, найдавніший та вельми важливий її етап, а й призводить до спрощеного та прямолінійного розуміння демографічних процесів у скіфському суспільстві, котрі в її уяві (с. 128) виглядають як постійний та прогресуючий приріст скіфського населення в ізольованому (в демографічному розумінні) від навколошнього світу Північного Причорномор'я за рахунок, головним чином, великих природних ресурсів останнього.

Одним із шляхів більш інтенсивного використання таких ресурсів та забезпечення більш ширшої кормової бази для розвитку скотарства (за Н. О. Гаврилюком (с. 163—164) стало виникнення землеробського компоненту у скіфській економіці, що забезпечував твердини кормами худобу в зимовий період. Однак теза про фуражну спрямованість землеробства на пониззі Дніпра у скіфську добу не знаходить вагомих аргументів «за» або «проти» у наявних матеріалах. Обсяг збіжжя, що вироблялося, був, вірогідно, досить незначним, щоб забезпечувати потреби степового скотарства. Справа не в тому, щоnomadi зовсім цуралися землеробської праці — етнографами зафіксовано виробництво певної кількості збіжжя у багатьох кочовиків (ци дані наводять також Н. О. Гаврилюк). Проте розвитку землеробства у степовій зоні Північного Причорномор'я повинна була перешкоджати недосконалість знарядь праці. Навіть у середині XIX ст., коли для обробки родючих степових земель використовувався важкий залізний плуг, продуктивність полів не була дуже великою. Адже їх було «так важко орати, що треба запрягати по щість і вісім волів, які з великим напруженням ідуть дуже поволі...». На відміну від цього, хлібороби північних районів України за допомогою рала та легкого плуга обробляли свої землі швидше, що дозволяло їм зорати свої поля два рази на рік з меншими трудовими затратами та меншою кількістю робочої худоби¹⁴.

Безумовним перебільшенням є висновок Н. О. Гаврилюка про зародження товарно-грошових відносин у суспільстві степових скіфів (с. 278—281). Знахідки античних monet на Кам'янському городищі за відсутності таких monet на переважаючій кількості інших пам'яток, зокрема у курганах, не дає підстав для такого твердження. Можливо, знахідки monet на Кам'янському городищі пов'язані з проживанням тут грецьких купців. Спроби деяких скіфських царів (Скліа, Атея) карбувати власні монети слід, на нашу думку, пояснювати не стільки внутрішніми економічними потребами скіфської держави, скільки намаганням скіфських володарів підвищити свій авторитет та престиж на міжнародній арені.

Про склад скіфського експорту. Одразу

зазначимо, що для однозначного вирішення цього важливого питання тих матеріалів, що мають у своєму розпорядженні сучасні дослідники, безумовно не вистачає. Тому науковці підходили до його вирішення, насамперед, з позицій здорового глузду та зважали на дані про ті товари, що вивозилися за межі Північного Причорномор'я у більш пізні часи. У переліку продукції, що експортувалася зі Скіфії (степової та лісостепової її частин) до античних центрів Надчорномор'я та материкової Греції, дослідники згадують віск, шкуру, а також хліб, та, зрозуміло, рабів, можливо, корабельний ліс¹⁵. Не виключено, вивозилися також залізна руда або, скоріше, криця та деревне вугілля для потреб залізоробного виробництва. Але експорт збіжжя такі авторитетні науковці, як Б. М. Граков та М. І. Артамонов¹⁶ вважали пріоритетним. Відповідно, кількість «скіфських» рабів у Греції, на думку А. М. Хазанова та інших спеціалістів¹⁷, була відносно незначною. І це цілком зрозуміло — адже, за слідчим спостереженням Ю. В. Павленка, значна потреба у невільниках була характерною лише для полісів, економіка яких орієнтувалася на зовнішній ринок (Мілет, Самос, Афіни та ін.). Між тим, в античному світі переважало дрібне селянське виробництво, що було непроможне забезпечити роботою значну кількість рабів. Це стосується й основних галузей античного ремісничого виробництва¹⁸. Зазначимо також, що значна концентрація рабів з одного регіону — і це добре розуміли у давнину, могла привести до велими небажаних для рабовласників наслідків.

Але Н. О. Гаврилюк вважає, що вивозити хліб із землеробських, лісостепових районів Скіфії було неможливо, оскільки доставити його до грецьких міст на чорноморському узбережжі на повільних валках возів до закінчення навігації було досить проблематично (с. 269). Але вивіз збіжжя, скоріш за все, здійснювався річковими артеріями, зокрема Південним Бугом та Дніпром. Наявність у течії останнього грізних порогів поблизу о. Хортиця не було перешкодою. Саме Дніпром на «дубках» та невеликих барках, що проходили порогами, вивозився хліб із Середнього Подніпров'я до південних портів, зокрема Херсона (значна частина XIX ст.). Але й пізніше, коли з річковими шляхами почала конкурувати залізниця, Дніпро використовувався для доставки на південь інших товарів — навіть звичайніх дров, транспортувати які у вагонах було невигідно. Яскравий опис подолання дніпровських порогів на невеликій барці (з командою з 8 веслярів), що перевозила дрова з Полісся, залишив нам І. О. Бунін в оповіді «Казацким ходом»¹⁹.

Тому, на нашу думку, теза Н. О. Гаврилюк (с. 275 та далі) щодо роботоргівлі як основи добробуту скіфського кочового суспільства є надуманою. Її не можна підтвердити наявними історичними джерелами. Окрім того, ми

вже наголошували, що практично усі кочові об'єднання отримували значний зиск від контролю над торгівельними шляхами, стягнення данини з підкорених народів та платні за ненапад — так від скіфів відкупився єгипетський фараон Псаматх [Геродот, I, 105]. Використовувалися й скриті форми експлуатації скіфською ордою своїх сусідів. Ю. Г. Виноградов²⁰ цілком слушно пов'язує тривале перебування війська скіфського царя Скіла в ольвійському передмісті [IV, 78] з практикою так званого «годування». Саме з таких джерел, зокрема, формувалися ті скарби, що містилися у курганах скіфської верхівки. Тому запропонований Н. О. Гаврилюк (с. 285, табл. 6,4) підрахунок «вартості» таких курганів, як, наприклад, Товстої Могили, «у рабах» є курьозом. Викликають подив й наведені Н. О. Гаврилюк дані (с. 275, табл. 6,1) про вартість різних категорій рабів на території Греції: раба-майстра, завідувача майстернею та управляючого. Невже вона гадає, що раби такої кваліфікації могли надходити з території Скіфії або з числа захоплених скіфами на суміжних територіях невільників?

Незрозумілим є також сенс запропонованої Н. О. Гаврилюк кількісної оцінки вартості золотих речей зі скіфських поховань, та порівняння цієї вартості з цінами майстерні або оселі в Афінах тощо (с. 287). Ми вважаємо, що таке порівняння є некоректним. По-перше, воно базується на зіставленні вартості «скіфського золота» з цінами на золото, срібло та рабів на ринках Греції. Проте, у зв'язку з відсутністю у скіфському суспільстві товарно-грошових відносин, золото навряд чи мало тут «монетарну» функцію, а його вартість у Скіфії не була безпосередньо пов'язана з вартістю цього металу у Греції. По-друге, абсолютно різною була природа тих скарбів, що знайдені у курганах скіфської знаті (до нас дійшла лише незначна їхня частина), та майна громадян грецьких полісів.

Існує слухна думка, згідно з якою так звані «царські кургани» з усім їхнім коштовним інвентарем не відображають ступінь власного достатку померлого, оскільки створювалися за рахунок його підданіх²¹. Можна навести й деякі археологічні підтвердження цієї тези. Наприклад, у Келермеських курганах прикраси коней, які супроводжували похованнях тут аристократів, оформлені у двох різних манерах — геометричні та зооморфні. Це дозволяє припустити, що ці коні, з багатою оздобою, були пожертвою різних підрозділів, підпорядкованих «келермеським» володарям за їхнього життя²². Цікаво, що під час дослідження кургану Чортомлик з'ясувалося, що система кладки зафіксованої тут кам'яної «крепіді» не є однаковою на різних її ділянках. На думку С. Д. Крижицького, відомого спеціаліста в галузі античної архітектури, це свідчить, що у споруд-

женні «крепіди» брали участь носії різних будівельних традицій²³.

Ці факти здивували раз підкresлюють, що для скіфського суспільства, як і для інших ранньокласових соціально-економічних утворень, було характерним існування так званої влади-власності, теорія котрої у концентрованому вигляді викладена, зокрема, у працях Л. С. Васильєва²⁴. Така влада-власність соціальної верхівки, що ґрунтувалася на виконанні останньою редистрибутивних функцій²⁵, поширювалася не тільки на відповідні природні багатства та трудові ресурси даного суспільного колективу, а й на майно і, навіть, життя його членів (згадаємо криваві людські жертви у скіфських «царських» курганах). Ігнорування цієї обставини Н. О. Гаврилюк, усіїї намагання запропонувати вартісну оцінку економічних подій IV ст. до н. е. (с. 283 і далі) є непереконливими, незважаючи на численні формули та підрахунки ціни рабів «за собівартістю» (с. 286).

Визначення причин занепаду Великої Скіфії запропоноване Н. О. Гаврилюк на підставі тези про домінуючий характер природних ресурсів порівняно з природними умовами (с. 308). Проголошуючи комплексний підхід до вирішення цієї проблеми (до речі, це загальноприйнята точка зору, що викладена навіть у популярних виданнях²⁶), Н. О. Гаврилюк практично зводить його до абсолютизації негативного впливу антропогенного фактора на природні ресурси. Більш точно — до деградації степових пасовиськ унаслідок утримання на них надмірної кількості худоби (с. 307—312), ігноруючи такі моменти, як: кліматичні зміни, тиск з боку сарматів, виснаження економічних ресурсів Лісостепу як складової частини Великої Скіфії унаслідок їхньої експлуатації з боку кочовиків тощо. Погодитися з гіпотезою Н. О. Гаврилюк досить важко. Адже саме буття кочовиків передбачало їхній тісний зв'язок з оточуючим середовищем та інтуїтивне регулювання механізму своєї взаємодії з останнім: «Без трави немає худоби, без худоби немає іжі» — констатує монгольське прислів'я²⁷. Томуnomadi могли перетворювати на пасовиська захоплені квітучі оази, а ось пасовиська на пустелі — навряд чи. До того ж надмірному зростанню кількості худоби перешкоджали регулярні джути, що траплялися з періодичністю від 6—8 до 10—12 років та охоплювали великі території. Вони інколи призводили до втрати половини усього поголів'я худоби²⁸. Окрім того, припущення Н. О. Гаврилюк не узгоджується з тим фактом, що у III ст. до н. е. кризові явища мали місце на значно ширшій території, ніж скіфські степи. Наприклад, саме тоді занепадає кизил-кобинська культура Гірського Криму²⁹, господарство та побут носіїв якої докорінно відрізнялися від скіфських.

На жаль, в даній статті ми не маємо такої

значної можливості зосередитися на інших недоліках та протиріччях (наприклад, наголошуєчи на видатному значенні Кам'янського городища в історії скіфів). Н. О. Гаврилюк вважає його конгломератом поселень різного часу (с. 31, 305), на котрі так багата дана монографія. Проте наведених вище прикладів, на нашу думку, цілком вистачає, щоб зрозуміти негативне ставлення до монографії Н. О. Гаврилюк з боку автора рецензії та інших «консервативних» його колег. Воно засновується не на боротьбі з «новим» підходом до скіфської проблематики (палеоекономічні дослідження вже давно посідають значне місце у працях вітчизняних дослідників, зокрема, у працях С. М. Бібікова (с. 10)). Воно викликане помилками Н. О. Гаврилюк у трактуванні основних, ключових моментів скіфської історії, що призводить до помітного викривлення загальної картини останньої. Тобто дана праця не дає уявлення ні про Степову Скіфію, якої взагалі не існувало як самостійного ранньодержавного об'єднання (на відміну від Скіфії Причорноморської), ні про економіку скіфської кочової орди, що базувалася на зовнішній експлуатації, ні про історію цієї економіки.

¹ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скіфов. — К., 1989; Гаврилюк Н. А. Скотоводство Степной Скифии (препринт). — К., 1995.

² Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — К., 1989. — С. 86—90; Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины (препринт). — К., 1989. — С. 19—20.

³ Лашук Л. П. Социальная организация средневековых кочевников // СЭ. — 1967. — № 4. — С. 255.

⁴ Крадин Н. Н. Империя хунну. — Владивосток, 1996. — С. 23.

⁵ Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Указ. соч. — С. 40—41.

⁶ Крадин Н. Н. Социально-экономические отношения у кочевников (Современное состояние проблемы и ее роль в изучении средневекового Дальнего Востока). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Владивосток, 1990. — С. 17.

⁷ Першиц А. И. Некоторые вопросы классообразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. — М., 1976. — С. 290—292.

⁸ Тереножкін О. І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 10—11; Хазанов А. М. Соціальна історія скіфів. — М., 1975. — С. 264.

⁹ Марченко К. К., Щеглов О. М. До Геродота, IV, 81 // Археологія. — 1989. — № 3.

¹⁰ Див. Железчиков Б. Ф. Вероятная численность сарромато-сарматов Южного При-

- уралья и Заволжья в VI в. до н. э. — I в. н. э. по демографическим и экологическим данным // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984.
- ¹¹ *Масанов Н. Э.* Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII — XIX вв. — Алма-Ата, 1984. — С. 38—39.
- ¹² *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 12—47.
- ¹³ *Туннанн. Крымское ханство.* — Симферополь, 1991. — С. 21.
- ¹⁴ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 167—168. (Цит. за: Хрестоматия з історії України. — К., 1996. — С. 121—122).
- ¹⁵ Див.: *Граков Б. Н.* Скифы. — М., 1971. — С. 52—53.
- ¹⁶ *Граков Б. Н.* Указ. соч. — С. 53; *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — С. 77.
- ¹⁷ Докладніше див.: *Хазанов А. М.* Указ. соч. — С. 138.
- ¹⁸ *Павленко Ю. В.* Концепція рабовласницької формaciї: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 131.
- ¹⁹ *Бунин И. А.* Рассказы. — М., 1983. — С. 181—192.
- ²⁰ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 104.
- ²¹ *Антонова Е. В., Раевский Д. С.* «Богатство» древних захоронений (К вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 153—169.
- ²² *Ковалев А. А.* О захоронениях лошадей в Келермесских курганах (к разработкам М. П. Грязнова) // Ист. чтения памяти М. П. Грязнова. Тез. конф. — Омск, 1987; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990. — С. 69.
- ²³ *Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 95.
- ²⁴ *Васильев Л. С.* Становление политической администрации // НАА. — 1980. — № 1; *Васильев Л. С.* Протогосударство-чифдом как политическая структура // НАА. — 1980. — № 6; *Васильев Л. С.* Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982.
- ²⁵ *Павленко Ю. В.* Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 27.
- ²⁶ Давня історія України. — Кн. 1. — К., 1994. — С. 127.
- ²⁷ *Крадин Н. Н.* Империя хунну. — С. 20—21.
- ²⁸ *Масанов Н. Э.* Указ. соч. — С. 72; *Крадин Н. Н.* Империя хунну. — С. 20.
- ²⁹ *Щеглов А. Н.* Еще раз о позднескифской культуре в Крыму (к проблеме происхождения) // Проблемы археологии. — Вып. 4. — СПб., 1998. — С. 149.

В. Ю. МУРЗИН

Одержано 04.10.1999

Хроніка

В. І. Олійник, Ю. С. Копчак

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ КОШИЛІВЦІ-ОБОЗ»

З ініціативи Заліщицького краєзнавчого музею при підтримці Заліщицької районної державної адміністрації та активній організаційній участі доцента кафедри археології і музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидата історичних наук Ю. М. Малєва, в Заліщиках до 120-річчя відкриття А. Шнайдером давнього поселення в урочищі Обоз біля Кошилівців 25—27 вересня 1998 р. було проведено Міжнародну археологічну конференцію.

В її роботі взяли участь не тільки українські історики та археологи з Києва, Львова, Вінниці, Рівного, Тернополя, але й хіні колеги з Росії, Польщі.

У п'ятницю, 25 вересня в залі приміщення Заліщицького районного будинку народної творчості, де розпочалося перше пленарне засідання, її учасників привітали Іван Полєвий — заступник Голови Тернопільської обласної держадміністрації та Іван Федорович Драч — народний депутат України.

З привітанням виступили також учні Заліщицької державної гімназії. Хвилиною мовчання вшановано пам'ять відомого краєзнавця, засновника краєзнавчого музею у Заліщиках О. С. Тура.

На ранковому засіданні виступили з доповідями: Юрій Малєв — доцент кафедри археології і музеєзнавства історичного факультету КДУ (Стародавнє минуле с. Кошилівці), Юрій Копчак (Обстеження урочища Обоз поблизу с. Кошилівці), Василь Штокало — студент історичного факультету Тернопільського педуніверситету (Розкопки трипільського поселення в урочищі Обоз: історія та сучасність), Петро Сіреджук — викладач Львівського інституту внутрішніх справ, кандидат історичних наук (А. Шнайдер — дослідник старожитності Галичини, першовідкривач поселення Кошилівці), Олександр Косько — професор Інституту праісторії університету імені А. Міцкевича з м. Познань, Польща (Кошилівська тема у науковій програмі Юзефа Костшевського), Тамара Мовша — кандидат історичних наук, м. Київ (Роль і місце поселення Кошилів-

ці у трипільсько-кукутенській спільноті), Василь Олійник — директор Заліщицького краєзнавчого музею (Дослідження Олега Кандиби на Заліщанщині).

Учасники конференції надіслали вітальну телеграму Ігорю Гереті — археологу, що паспортизував Обоз, мистецтвознавцю, музеєзнавцю, громадському діячу з Тернополя, якому 25 вересня виповнилось 60 років.

У перерві учасники конференції ознайомилися у Заліщицькому краєзнавчому музеї з двома виставками: стаціонарною «Поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття) і пересувною «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз — всесвітньовідома пам'ятка археології» (до 120-річчя відкриття).

Потім здійснили покладання квітів до пам'ятного знаку археологу О. Кандибі (О. Ольжичу), екскурсію по місту з оглядом місцезнаходження трипільського поселення у районі цегельні, яке досліджував Олег Кандиба.

Після обіду продовжувалось пленарне засідання конференції в читальному залі районної бібліотеки. Головою засідання був кандидат історичних наук Олексій Колесников (м. Київ). Зчитано вітальну телеграму від Іона Винокура, професора, академіка Академії вищої школи України з Кам'янеч-Подільського педінституту, заслушано 10 доповідей.

26 вересня, в суботу продовжилось пленарне засідання в читальному залі районної бібліотеки. Головою засідання була кандидат історичних наук Тамара Мовша (м. Київ). Заслушано 7 доповідей.

Після обіду учасники наукового зібрання поїхали у м. Борців, де оглянули оновлену експозицію краєзнавчого музею та археологічну виставку. Звідси виїхали в село Більче-Золоте Борцівського району, де побували у підземелях печери «Вертеба», що завдяки багатству археологічних знахідок відома в науці як «Наддністрийська Помпея».

Неділя, 27 вересня, стала величною і пам'ятною подією в житті мешканців Поділля, Кошилівців, Садок та інших навколоишніх сіл, що прилягають до урочища Обоз у вигині річки Джурині поблизу Кошилівців.

© В. Г. ОЛІЙНИК, Ю. С. КОПЧАК, 2000

Посланців Росії, Польщі й багатьох міст України, а також представників оргкомітету зустріли велелюдні громади Поділля, Кошилівців, Попівців, Садок. Старийшині археологів зі столицею нашої держави, кандидату історичних наук Тамарі Мовші на вишитому рушнику дівчата у національних строях піднесли хліб-сіль. А потім з-перед церковного та культурологічного майдану села Поділля процесії чотирьох парафій та гості-надутоці вирушили в урочище Обоз.

На узлісся в урочищі Обоз зібралися учасники пам'ятного дійства. Сільський голова Поділля Іван Федунів відкрив свято й надав право опустити покривало з пам'ятного знаку археологу Т. Г. Мовші, заступнику Голови райдержадміністрації Ю. С. Копчаку, керівникам сіл та господарств. Священики православних та греко-католицьких конфесій освятили гранітну скелю, на якій висічено слова «Тут у 1878 р. А. Шнейдер відкрив стародавнє поселення — всесвітньовідому пам'ятку трипільської культури. 27 вересня 1998 р.». Перед учасниками урочистостей виступили Тамара Мовші і Юрій Малеєв (м. Київ), Наталя Скаун (м. Санкт-Петербург, Росія), Анджей Броніцький (м. Хельм, Польща), Василь Коротій (с. Кошилівці), Василь Бадлюк (с. Поділля) та ін. Потім відбувся святковий концерт учасників художньої самодіяльності сіл-сусідів.

Підсумки триденної роботи Міжнародної конференції археологи-науковці підвели з членами оргкомітету в Кошилівській середній школі, де й прийняли резолюцію на подальші пошуки та вивчення нашої історії.

Оргкомітет та учасники конференції відмітили її високий науковий рівень, адже заслушано й обговорено 22 наукові доповіді, тези яких обсягом 4 друкованих аркушів видрукувані у спеціальному збірнику конференції. Резолюцію визнано за доцільне посилити охорону археологічної пам'ятки «Кошилівці-Обоз» і продовжити її дослідження в майбутньому.

Наступну Міжнародну археологічну конференцію з вивчення трипільської культури вирішено провести в Кракові (Польща), де в археологічному музеї зібрано й матеріали з Кошилівців та Більча-Золотого.

Одержано 24.04.2000

О. А. Ручинська, В. В. Литовченко

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ»

З 21 по 23 жовтня 1999 року в Харківському національному університеті відбулася III науково-конференція «Проблеми історії та археології України» завдяки організаційної участі Харківського історико-археологічного товариства. У роботі конференції взяли участь більше 80 фахівців, які представляли академічні центри, вищі навчальні заклади, музеї, історико-культурні заповідники, державні установи з охороною пам'ятників історії та культури Харкова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Азова, Артемівська, Белгородська, Вінниці, Воронежа, Донецька, Луганська, Мелітополя, Полтави, Севастополя, Сімферополя, Сум. Тези доповідей наукової конференції, які було подано на конференцію, опубліковані до початку її роботи в збірнику «Проблеми історії та археології України 21—23 жовтня 1999 р.».

На пленарному засіданні були заслухані доповіді В. І. Кадеєва (м. Харків) «А. С. Федоровський як археолог» і Ю. В. Буйнова

(м. Харків) «Курганні пам'ятники скіфсько-го часу на Харківщині: проблеми та перспективи досліджень».

Подальша робота конференції проходила по секціях.

На секції «Неоліт — бронзовий вік» гостро дискусійним виявилось питання про соціальну структуру племен ямної культурно-історичної спільноти. У доповідях В. В. Цимідіanova (м. Донецьк) та С. В. Іванової (м. Одеса) «Воїнство в ямному суспільстві Північно-Західного Причорномор'я» було зроблено висновок про відсутність у цьому регіоні трифункціональної соціальної структури зі специалізованою групою військової знаті. З критикою такого висновку виступив Б. Д. Михайлов (м. Мелітополь) і на прикладі аналізу петрогліфів Кам'яної могили, що мають міфологічний зв'язок із Троєю Гомера, спробував довести існування жрецького стану у племені ямної культури. На його думку, Кам'яна могила була ведучим релігійним центром північно-східної частини циркумпонтійської зони і

© О. А. Ручинська, В. В. Литовченко, 2000

відіграла значну роль в ідеологічному впливі на народи стародавнього Сходу і Заходу. Велику увагу учасники секції приділили питанням матеріальної, духовної культури і господарської діяльності населення середнього плину Сіверського Дінця середнього бронзового віку. А. В. Супрун (м. Луганськ) у доповіді «Донецька катакомбна кераміка на поселеннях Подінців'я» на підставі детального аналізу керамічних колекцій п'яти поселень, цілком аргументовано відніс їх до пізньої донецької катакомбної культури. Характеристиці кремінних виробів культури багатоваликової кераміки було присвячено доповідь С. М. Розумова (м. Донецьк) «До вивчення кремнеобробки КМК Подінців'я». Уесь наявний набір знарядь праці з кременя, на його думку, призначався для обробки продуктів тваринництва. Про поширення у племен зрубної культури в Подінців'ї календарної обрядовості, культів вогню, домашнього вогнища, предків, тваринних та інших релігійних вірувань мова йшла в доповідях Ю. В. Кудлає (м. Донецьк) «Розкопки зрубного кургану біля с. Нововасилівка в Донецькій обл.» і С. І. Татаринова та С. В. Федяєва (м. Артемівськ) «Деякі культові предмети епохи бронзи». З інформацією про відкриття на Харківщині пам'ятників мар'янівської культури виступив Ю. В. Буйнов. Наведені ним у доповіді «Пам'ятники мар'янівської культури бассейну Сіверського Дінця» матеріали вказують на наявність трьох основних компонентів формування бандарихінської культури пізнього бронзового віку — споріднених між собою пам'ятників малобудківського, студенокського типів і пізньозрубної культури.

На секції «Ранній залізний вік» В. П. Андрієнко (м. Донецьк) у доповіді «Про знахідки зображення рогатих птахів («грифо-баранів») на поселеннях Ворскили (хронологія і семантика)» провів аналіз знахідки двох зображень голови хижого птаха з рогом і прийшов до висновку, що в основі даного мотиву лежить образ «священного птаха». Автор зазначив, що вже на ранній стадії існування скіфського звіриного стилю цей мотив набуває поширення не тільки серед кочової скіфської аристократії, але й у рядових хліборобів Лісостепу. У доповіді Л. І. Бабенко (м. Харків) «Про одну рису поховального обряду населення Сіверськодонецького регіону в скіфську добу» була відзначена наявність ряду поховань загнужданіх коней і могил з предметами кінського спорядження. На думку автора доповіді, такого роду поховання з'являються у місцевого населення під впливом зовнішніх факторів і свідчать про відсутність однозначного етнічного середовища у племен Сіверськодонецького регіону наприкінці V—IV ст. до н. е. У доповіді Ю. М. Бойка (м. Вінниця) «Золотий багіт» у скіфській культурі показано, що багіт, а, можливо, жезл, прикрашений золотом і сріблом, не можуть однозначно ототожнюватися з культурою скіфів-

кочовиків. Поширення цих предметів у середовищі вищої скіфської аристократії було викликано, імовірно, запозиченнями в інших іранських та іndoарійських народів. Доповідь В. П. Власова (м. Сімферополь) «Про етнічну належність населення, що залишило некрополь Дружне в Центральному Криму (за даними ліпної кераміки)», була присвячена аналізу ліпної кераміки з розкопок могильника другої чверті III—IV ст. н. е., який було розташовано в районі м. Сімферополя.

Автор відзначив етнокультурну неоднорідність колективу, що залишив некрополь Дружне, а також, що основу його складали північнокавказькі алани, вихідці з інших сарматських племен, пізні скіфи, боспоряни, меоти і германці. У доповідях С. І. Воловикова і М. М. Григор'янца (м. Харків) «Археологічна карта Харківщини (Доповнення до довідника з археології Харківської області)» знайшли відображення дані про 151 пам'ятник Харківської області, що охоплюють період від палеоліту до середньовіччя. В. П. Глебов і І. М. Парусимов (м. Ростов-на-Дону) доповіли про знахідку великого фрагмента бронзового дзеркала з циркулярним орнаментом, що походить з кургану на правому березі р. Манич. Ця знахідка, на думку авторів, доповнює матеріали скіфського часу і розширяє регіон їхнього розповсюдження. У доповіді «До проблеми жаботинського етапу» М. М. Дараган (м. Харків) відзначила, що в жаботинський час у Дніпровському Правобережному Лісостепу існував комплекс пам'ятників, матеріальна культура яких носила цілісний характер і не була відома за межами регіону. І. М. Храпунов (м. Сімферополь) у доповіді «Про міграції предків середньовічних алан» провів аналіз відомостей про кримські, донські і кавказькі могильники та прийшов до висновку про одноразове переселення населення з передгірних районів Північного Кавказу в Крим і на Дон та їхню інтеграцію в місцеве сарматське середовище. Подальша міграція алан синхронізується з появою в Північному Причорномор'ї гунів. Б. А. Шрамко (м. Харків) у доповіді «Деякі питання вивчення металообробки в Скіфії» головну увагу приділяв причинам появи і тривалого існування суперечливих оцінок діяльності скіфських ремісників у VII—III ст. до н. е. Одну з головних причин цього автор бачить у недоліках джерелознавчого аналізу вихідних даних.

Секцію «Античний світ» було представлено різноманітними за тематикою доповідями. Так, проблему історичності Ісуса Христа підняла у своїй доповіді «Ісус Христос — міф чи реальність?» В. О. Латишева (м. Харків). Автор зазначила, що позиція радянської історіографії в цьому питанні визначалася ідеологічним диктатом, тому існує наявна необхідність звернутися до концепції теологів, які визнають реальність особистості Ісуса і не заперечують надприродні елементи в його біо-

графії. У доповіді К. Ю. Нефедова (м. Харків) «Аполлон у політичній пропаганді Селевка Нікатора» було відзначено, що загальногрецькі уявлення про Аполлона, як покровителя елінських колоністів на варварських землях, були використані Селевком для обґрунтування легітимності своєї царської влади. Перетворення ж царя на сина божества-покровителя відбиває одну з тенденцій розвитку політичної «міфотворчості» епохи діадохів. С. Д. Литовченко (м. Харків) у доповіді «Вірменія в контексті східної політики Марка Антонія» висловив припущення про те, що погрішення римсько-вірменських відносин було викликано спробами Антонія укласти союзний договір з царем Мідії — Антропатени, що, у свою чергу, підштовхнуло Вірменське царство до більш тісного співробітництва з парфянами. Значна частина доповідей секції була присвячена проблемам історії та археології античного Причорномор'я. Зокрема, О. М. Бутягін (м. Санкт-Петербург) у доповіді «Архайчний некрополь Мірмекія» особливу увагу приділив історії дослідження мірмекійського некрополя та відзначив особливості обряду поховання в пізньоархайчний період. Відомості про господарство, побут, умови життя, релігійні уявлення жителів Китаю у III—VI ст., які отримано внаслідок багаторічних досліджень міста і його некрополя, були подані у виступі М. М. Болгова і В. М. Кравченко (м. Белгород) «Пізньоантичний Китай: побут і повсякденне життя». У доповіді О. А. Ручинської (м. Харків) «Патріархальні уявлення у світогляді жителів античного Херсонеса» було проаналізовано свідчення джерел, які дозволяють говорити про розвиток патріархалізму та традиціоналізму в соціальному житті поліса, що багато в чому сприяло збереженню етнокультурної єдності Херсонеса і дозволяло протистояти іншим ідеологічним впливам. На прикладі групи культових теракот А. В. Шевченко (м. Севастополь) у доповіді «Херсонеські теракоти: їхня художня значущість» виявила, що розвиток мистецтва коропластики в Херсонесі у III—II ст. до н. е. проходив під впливом творчості малоазійських «шкіл» Смирни і Пергаму. Разом з тим, у доповіді було зазначено, що херсонеська коропластика мала самостійний шлях розвитку, і невдовзі сформувалася в суцільно місцевий античний напрям. Піднімалися також проблеми історії Стародавнього Риму і римських провінцій. Релігійному життю західнопонтійських міст у перші століття н. е. присвятила свою доповідь «Культ Асклепія в античних містах Західного Понту в римський період» О. М. Ільїна (м. Харків). Автор звернула увагу на те, що грецькі міста Західного Понту в цей період стали осередком синтезу і центрами поширення синкретизованого культу, який почався їй у ряді фракійських поселень. О. П. Мартем'янов (м. Харків) у доповіді «Ремесло і торгівля в сільських районах Нижньої Мезії і Фракії в перших сто-

літтях н. е.» узагальнив свідчення джерел про розвиток різних галузей ремесла і поширення ринкових відносин і прийшов до висновку, що торгівельно-реміснича діяльність посідала значне місце в житті сільського населення східнобалканських провінцій Риму (Нижня Мезія і Фракія). У доповіді «До питання про «сенатських» і «солдатських» імператорів у період кризи III століття в Римській імперії» І. П. Сергеєв (с. Харків) наголосив на неоднозначності поняття «сенатських» і «солдатських» імператорів і піддав критиці назву періоду кризи III століття в Римській імперії століттям «солдатських» імператорів. Вивченю складу римської армії у часи першої тетрархії була присвячена доповідь Д. В. Безпрозваних (м. Харків) «До питання про збільшення чисельності римських військ у період правління Діоклетіана». Доповідач на базі наявних джерел поставив під сумнів традиційні уявлення про кількість нових легіонів, які було створено за роки правління імператора Діоклетіана.

На секції «Слов'яни та Київська Русь» К. І. Бакуменко (м. Харків) у доповіді «До питання про функціональне призначення антропоморфних і зооморфних фігурок із Мартинівського скарбу» висловив припущення, що антропоморфні і зооморфні зображення є елементами декорування дерев'яного ідола, а це, у свою чергу, дозволяє констатувати їх тісний зв'язок із сакрально-магічним аспектом язичницьких уявлень. Г. В. Бейдін, М. М. Григор'янц, В. А. Смирнов (м. Харків) у доповіді «Знахідки нестандартних типів фібул на пам'ятниках черняхівської культури Валківського р-ну Харківської обл.» прийшли до висновку, що племена черняхівської культури населяли територію Харківщини тривалий (до 200 років) період, а деяка частина племен збереглася і після гунської вавали. У доповіді Д. М. Дудко (м. Харків) «Ранньослов'янські культові фігурки з Фессалії та їхня міфологічна семантика» розглядається колекція бронзових фігурок, що зберігаються в Прінстоноському музеї (США). На думку доповідача, фігурки пов'язані з культами Дажбога та Живи — Мокоши, які відчували іранський вплив. М. В. Любичев (м. Харків) у доповіді «Вивчення черняхівських пам'ятників у басейні р. Мжа» зробив огляд археологічних досліджень за останні 100 років у Мозькому мікрорегіоні. Археологічні знахідки підтверджують, що на Мжі фіксуються дві хвилі черняхівського переселення на схід від Дніпра в III і IV ст. На підставі результатів роботи археологічної експедиції 1997—1998 рр. К. М. Мироненко (м. Полтава) у доповіді «Керамічний комплекс XIII—XV ст. з посаду літописної Лтави (питання хронології)» навів класифікацію керамічних знахідок, виявлених під час розкопок господарського приміщення. Автор підкреслив взаємоз'язок традицій гончарного виробництва другої половини XIII ст. із традиціями Київської Русі, а також унікаль-

ність знахідок, що підтверджують існування поселення на місці літописної Лтави після татаро-монгольської навали. Доповідь П. С. Михайлова (м. Київ) «Давньоруська діадема із Сахновки — конструктивний і психологічний аналіз» була присвячена результатам дослідження золотої діадеми, яку знайшли на городищі Дівоча Гора в 1900 р. Вони підтвердили реконструкцію П. П. Толочка, згідно з якою основою для кріплення ланок діадеми була княжа шапка, що надало призвело до появи великої князівського вінця епохи Московської Русі. Ю. Ю. Башкатов (м. Київ) у доповіді «Порівняльний аналіз АЗК і УЗК локальних варіантів київської культури» приділив увагу абсолютно закритим і умовно закритим керамічним комплексам, що дають найбільш точну інформацію про керамічні традиції та тенденції розвитку керамічних форм в ареалі поширення культури. Автор дійшов висновку про розходження керамічних комплексів локальних варіантів київської культури, що підтверджує неоднозначність заселення цих територій. О. О. Щеглова (м. Санкт-Петербург) у доповіді «Майстер Трубчевського скарбу і його фібули», спираючись на результати дослідження 19 золотих фібул, висловила припущення щодо існування проміжного гладко-гравіювання двопластинчатого шаблону з твердого матеріалу, покритого товстим прошарком воску. Отже, майстер Трубчевський не тільки відтворював речі за наявними зразками, але й сам виготовляв їх за твердими шаблонами. У доповіді Д. В. Акімова (м. Вороніж) «Будівлі другої чверті — середини I тис. н. е. лісостепового Подоння» були проаналізовані заглиблени і наземні будівлі на території Верхнього Подоння і лісостепового Причорномор'я, що дозволило автору провести аналогії з напівземлянками київської та черняхівської культур і домобудівної традиції черняхівської культури Північно-Західного Причорномор'я та Дністро-Дніпровського межиріччя.

Проблемам історії Візантії та новим археологічним дослідженням на території Хозарського каганату присвячені доповіді, що були заслухані на секції «Візантія, Хозарія і кочовики». А. В. Горайко (м. Харків) у доповіді «Життя провінції Вірменії II за листами святителя Іоанна Златоуста із заслання» на підставі малодослідженого епістолярного джерела зробив аналіз внутрішнього життя невеликого малоазійського містечка. Автор висловив припущення щодо типовості подібних міст для імперії в цілому. С. Б. Сорочан (м. Харків) у доповіді «Про найдавніші керамічні свічники з Херсонеса/Херсона» показав, що за еволюцією освітлювальних приладів від світильників римського типу до світильників-свічників відбулися глобальні зміни в соціально-економічному житті Візантійської імперії, які відобразилися у побуті. Про знахідку нового комплексу моливдовулів з середньовічного Херсона, що підтверджує участь в міжнародній торгівлі Причорно-

морського регіону, повідомив Н. О. Алексєєнко (м. Севастополь) у доповіді «Херсон і міста Малої Азії за даними сфрагістики». У доповіді В. В. Литовченко (м. Харків) «Патріарх Микола Містик як противник посилення імператорської влади» була дана оцінка протистояння патріарха й імператора за право домінувати у церковних питаннях. Т. Ю. Яшева (м. Севастополь) присвятила свою доповідь «Християнський храм в окрузі Херсонеса на місі Безіменному» результатам розкопок 1997—1998 рр. на Гераклейському півострові і зробила висновок, що при будівництві храму були використані прийоми, характерні для домобудівної техніки прийшого хозаро-болгарського населення. В. О. Катунін (м. Харків) у доповіді «Торгівлі в Хозарському каганаті: сучасний стан проблеми» зробив спробу систематизувати увесь існуючий матеріал за такими напрямами: торгівля, торгівельні шляхи, соціальний аспект явища. У доповіді В. В. Колоді (м. Харків) «Ранньосередньовічні житла Верхнього Салтова» була проаналізована техніка будівництва, прийоми планування та інтер'єру стаціонарних жителів салтівської культури. Результати дослідження, на думку автора, дозволяють говорити про різноетнічний склад населення регіону.

Оригінальна гіпотеза була запропонована А. В. Кригановим (м. Харків) у доповіді «Найбільше місто Хозарій». Автор висловив припущення, що Верхньосалтівський і Нетайлівський археологічні пам'ятники салтівської культури VIII—X ст. є залишками єдиного міста, що розташовувалося на обох берегах ріки. В. С. Аксёнов (м. Харків) у доповіді «До питання про обряд знешкодження поховань у аланського населення салтівської культури» навів ряд аргументів на користь існування в алан Подоння обряду знешкодження. За версією доповідача, не можна вважати пограбованими всі потривожені могили. Значну роль таволги у фольклорі та релігійних уявленнях українського, російського і тюркомовних народів підкреслив О. І. Семенов (м. Санкт-Петербург) у доповіді «До археологічних основ таволжаного мотиву українських дум». Доповідач вважає за можливе встановити датування культового використання мотиву таволги за археологічними матеріалами, бо датування фольклорних творів досить складна проблематика. О. В. Принь (м. Луганськ) зробив доповідь «Проболгарський могильник Чернікова Озера I на Сіверському Дніці». Матеріал розкритих поховань дозволяє датувати могильник VIII—IX ст. і віднести його до болгарського варіанта салтово-маяцької культури. Пам'ятник, можливо, відбиває племінний розподіл і напрямок весняно-літніх кочовищ болгар у заплаві р. Сіверський Дніпро.

Наступну наукову конференцію Харківське історико-археологічне товариство планує провести у 2001 році.

Одержано 2000.06.2000

ДО 70-річчя ВЛАДИЛЕНА ОПАНАСОВИЧА АНОХІНА

Виповнилось 70 років з дня народження і понад 40 років наукової діяльності відомого, визначного фахівця у галузі нумізматики Владилена Опанасовича Анохіна.

Народився він 13 лютого 1930 р. у с. Дубенка Ульянівського р-ну Калузької обл. (Росія). Середню школу закінчив у 1949 р. в м. Орел. У 1949—1954 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Після успішного завершення навчання працював на посаді наукового співробітника в різних музеях Криму: Бахчисарайський музей, Музей Чорноморського флоту, Херсонеський музей у Севастополі. Саме в Херсонесі виявився неабиякий інтерес Владилена Опанасовича до монетної справи цього античного міста. Задля наукового її дослідження він закінчив аспірантуру Інституту археології АН СРСР (м. Москва) і в 1964 р. захистив дисертaciю на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.

Починаючи з 1960 р., В. О. Анохін працював в Інституті археології НАН України спо-

чатку на посаді молодшого, а з 1966 р. — старшого наукового співробітника. Вся подальша діяльність ученого до сьогодення, незважаючи на формальний вихід на пенсію у 1999 р., пов'язана з цією академічною установою, зокрема, відділом античної археології.

Перша монографія В. О. Анохіна «Монетное дело Херсонеса (IV ст. до н. е. — XII ст. н. е.)» була видана у 1977 р. Автор одразу заявив про свій неординарний підхід до вивчення монет. Він не тільки розглянув основні типи монет, які дають уявлення про розвиток карбування в цілому, але й вперше поставив перед собою такі завдання, як: встановлення відносної та абсолютної хронології монетних емісій; визначення грошово-вагових систем і організації монетного виробництва; використання нумізматичних джерел для більш глибинного вивчення питань історії та економічного розвитку Херсонеса впродовж шістнадцяти сторіч. Ця наукова праця одразу ж привернула увагу багатьох дослідників монет і в 1980 р. була перевидана англійською мовою: «The Coinage of Chersonesos» (BAR, Oxford).

Загалом, за таким же методичним принципом В. О. Анохін написав ще дві монографії: «Монетное дело Боспора» (1986) і «Монетное дело античных городов Северо-Западного Причерноморья» (1989). Останньою працею узагальнювались результати його досліджень монетної справи Ольвії, Тіри, Ніконія, Керкінітіди. В своїх дослідженнях монет як Боспорської держави, так і міст Північно-Західного Причорномор'я. В. О. Анохін особливу увагу приділив класифікації нумізматичних матеріалів, визначені як відносної, так і абсолютної хронології та монетно-вагових систем, вирішенню організації монетної справи і деяких історичних питань, що виникали в процесі вивчення монет. Ці монографії В. О. Анохіна, в яких розглянуто всі відомі на той час монети, що зберігаються не лише в різноманітних зібраннях Музеїв світу, але й в особистих колекціях, незважаючи на неоднозначне сприйняття розробленої ним абсолютної хронології, становлять найважливішу джерелозначчу базу з античної та середньовічної нумізматики Північного Причорномор'я.

Монети, на думку В. О. Анохіна, на відміну від археологічних джерел, мають значення першорядного історичного документа, надають дослідникам хоч і обмежену, проте систематичну та хронологічно точну інфор-

мацио щодо різних аспектів життя суспільства. Спираючись на таке розуміння нумізматичних джерел, але у зіставленні їх з літературними, епіграфічними та деякими археологічними даними, В. О. Анохін видав наукову працю «Істория Боспора Киммерийского» (1999).

Окрім того, В. О. Анохін є автором кількох колективних монографій і багатьох статей, в яких розглядалися як монети, так і різні історичні питання, зокрема про скіфського царя Атея, правління боспорського царя Асандра, понтийську експедицію Пеприкла, державний устрій Ольвії тощо. Впродовж своєї діяльності в Інституті археології

він чимало уваги приділяв редактуванню різних наукових збірників, колективних та авторських монографій. Завдяки йому було зібрано і вийшло з друку кілька випусків журналу «Нумізматика и сфрагистика».

Свій сімдесятирічний ювілей В. О. Анохін зустрів у розквіті творчих сил. Вийшовши на пенсію, він продовжує працювати, завершує цілу низку статей, пов'язаних з нумізматикою та історичним розвитком античних держав і Візантії.

Побажаємо ж Владилену Опанасовичу Анохіну міцного здоров'я, великих успіхів у здійсненні його творчих планів та творчої наснаги.

НАШІ АВТОРИ

БЕССНОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ГОРЕЛІК Олександр Фелікович — кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського інституту внутрішніх справ МВС України.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі палеозоології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології кам'яного віку ІА НАН України.

КОПЧАК Юрій Степанович — заступник голови з гуманітарних питань Заліщицької районної державної адміністрації.

КРОТОВА Олександра Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України.

ЛИТОВЧЕНКО Вікторія Валеріївна — пошукач Харківського державного університету. Спеціалізується у галузі історії Візантії.

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук, завідувач відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку ІА НАН України.

ОЛЕНКОВСЬКИЙ Микола Петрович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток.

ОЛІЙНИК Василь Іванович — завідувач Заліщицького відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Вивчає археологію бронзової доби.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ПУЧКОВ Павло Васильович — кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту зоології НАН України ім. І. І. Шмальгаузена. Фахівець у галузі ентомології та палео-зоології.

РУЧИНСЬКА Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент Харківського державного університету. Фахівець у галузі античної археології.

СМОЛЬЯНИНОВА Світлана Петрівна — старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України.

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Харківського історичного музею.

ХАРЧЕНКО Вадим Юрійович — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Досліджує історію національних рухів слов'янських народів у XIX ст.

ЯКОВЛЕВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку ІА НАН України.

ЯНЕВИЧ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИЧПЕ** — Ассоциация изучения четвертичного периода Европы
ДЕССВ — Древности Евразии в скифо-сарматское время
ДСЗП — Древности Северо-Западного Причерноморья
ІР НБУ — Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ИРГО — Известия русского географического общества
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НАН України — Національна академія наук України
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник
ПИМК — Проблемы истории материальной культуры
ПСА — Проблеми скіфської археології
СА — Советская археология
ХИАЕ — Харьковский историко-археологический ежегодник

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Симпозиум «Граветт Украины»	3
ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Этнокультурные процессы в позднем палеолите и проблема эпиграветта	4
ЯНЕВИЧ А. А. Буран-кайская культура граветта Крыма	11
ГОРЕЛКИ А. Ф. Проблема формирования эпиграветта Днепро-Донского междуречья ...	20
КРОТОВА А. А. Граветтоидные комплексы Северного Причорноморья	30
НУЖНЫЙ Д. Ю. Эпиграветтские памятники Овручского кряжа	37
ОЛЕНКОВСКИЙ Н. П. Граветтийский путь развития в позднем палеолите Украины ...	57
СНЕЖКО И. А. Утилизация добычи граветтскими охотниками Северного Причорноморья	65
ЯКОВЛЕВА Л. А. Поселения с жилищами из костей мамонта Днепровского бассейна	72
СМОЛЬЯНИНОВА С. П. О фрагментации пластин на позднепалеолитической стоянке Ивашково VI	84

Публикации археологических материалов

ОЛИЙНИК В. И. Кошиловцы-Обоз — памятник мирового значения	91
КУЧЕРА М. П. Остатки водосборных сооружений на славяно-русских городищах X—XIII ст.	94

Дискуссии

ПУЧКОВ П. В., ЖУРАВЛЕВ О. П. Существовали ли всадничество и конница в каменном, медном и бронзовом веках?	101
БЕССНОНОВА С. С. Некоторые закономерности размещения памятников скифского времени в Украинской Левобережной Лесостепи	116

Память археологии

ХАРЧЕНКО В. Ю. Письма В. Б. Антоновича графу О. С. Уварову (1873—1874 гг.) ..	132
---	-----

Рецензии

ПАЧКОВА С. П. Гаврилюк Н. А. «История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.». — Киев, 1999. — 420 с.	142
МУРЗИН В. Ю. Гаврилюк Н. А. «История экономики Степной Скифии VI — III вв. до н. э.». — Киев, 1999. — 420 с.	144

Хроника

ОЛИЙНИК В. И., КОЛЧАК Ю. С. Международная конференция «Трипольское поселение Кошиловцы-Обоз»	150
РУЧИНСКАЯ О. А. , ЛИТОВЧЕНКО В. В. Научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины»	151
К 70-летию Владилена Афанасьевича Анохина	155

Наши авторы	157
-------------------	-----

Список сокращений	158
-------------------------	-----

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Загальновідомо, у якому скрутному становищі перебуває зараз українська наука. На жаль, фінансові проблеми не обминули і наш журнал, але ми докладемо максимум зусиль, щоб подолати усі труднощі та налагодити випуск «Археології» за графіком.

Для Інституту археології НАН України це видання є збитковим і реальні витрати не перекривають передплатну ціну, тому ми не маємо змоги відшкодовувати передплатникам фінансові та моральні збитки, але сподіваємося на Ваше розуміння і підтримку.

Ми просимо Вас, шановні читачі, вибачити нас, і маємо надію, що, незважаючи на усіляки негаразди, Ви залишитесь з нами.

РЕДКОЛЕГІЯ

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«АРХЕОЛОГІЯ» — єдиний у нашій країні науковий журнал з проблем давньої історії та археології України.

- На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію провідних учених про археологічні розкопки пам'яток давніх культур — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, грунтовні теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.
- Ми сподіваємося, що наш журнал допоможе читачеві, який цікавиться історією України, краще орієнтуватися в проблемах давньої історії, культури та археології, стане для нього виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбання сучасної української археологічної науки.
- Журнал виходить 4 рази на рік.
У роздрібний продаж не надходить.
- Передлатити журнал «Археологія» можна у будь-якому поштовому відділенні.
- Передплатний індекс **74006**.
- Попередні числа «Археології» можна придбати в бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою:
Київ—210, просп. Героїв Сталінграда, 12, 3 поверх

Індекс 74006

ISSN 0235. 3490. Археологія, 2000, № 2. 1—160

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ